

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი
ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР
FILIALE GEORGIENNE DE L'ACADEMIE DES SCIENCES DE L'URSS

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ რ ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

BULLETIN

DE L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE
ET DE CULTURE MATERIELLE

IV 3

ტფილისი

1 9 3 9

გამოცემულია და იქმნება

აკად. ნ. შარბის სასულიერო ენის, ისტორიისა და მაცხოვრებელი კულტურის ინსტიტუტის
შემდეგი შრომები:

1. „მომხმე“, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით, ტ. I, 1937 წ., 316 გვ., ფასი 10 შ.
2. „ „ „ „ „ ტ. II, 1937—38 წ., 400 გვ.,
ფასი 13 მან.
3. „ „ „ „ „ ტ. III, მიძღვნილი «ვეფხისტყაოს-
ნის» 750 წლისთავისადმი, 1938 წ.
388 გვ., ფასი 12 მან.
4. „ „ „ „ „ ტ. IV, 1938—39 წ., 388 გვ.,
ფასი 15 მან.
5. Сбірник Руставели к 750-летию «Вепхисткаосани», под редакцией проф.
С. Н. Джанашиа, 1938 г., 224 стр., цена 12 руб.
6. ფონეტიკური ლიტერატურის ანოტირებული ბიბლიოგრაფია, წ. 1, ქართ-
ველური ენები, აკად. წვერ-კორესხ. გ. ახვლედიანის რედაქციით, 1937 წ.,
80 გვ., ფასი 3 მან.
7. მაკარ ხუბუა, მეგრული ტექსტები, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით,
1937 წ., 362 გვ., ფასი 12 მან.
8. პროფ. არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექ-
სიკონი, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით, 1938 წ., 510 გვ., ფასი 15 მან.
9. პროფ. არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკული ანალიზი, ტექსტები-
თურთ, I და II, 1936 წ., 424 გვ., ფასი ყლით 20 მან.
10. სერგი ქლენტი, ჭანური ტექსტები (არქაბული კილოჯავი), პროფ. არნ.
ჩიქობავას რედაქციით, 1938 წ., 224 გვ., ფასი ყლით 8 მან.
11. ქართველურ ენათა ლექსიკა I (გურული, ზემოიმერული და ლეჩხუმური
ლექსიკონები), შედგ.: გურული გ. შარაშიძის მიერ, ზემოიმერული —
ბ. წერეთლის მიერ და ლეჩხუმური — მ. ალავერდიძის მიერ, 1938 წ.,
164 გვ., ფასი ყლით 7 მან.
12. სასოფლო-სამეურნეო ტერმინოლოგია, წ. I, შემცენარება, შედგენილია
დოც. ალ. მაყაშვილის მიერ, 1938 წ., 380 გვ., ფასი ყლით 12—50 კ.
13. სასოფლო-სამეურნეო ტერმინოლოგია, წ. II, ენტომოლოგია, შედგენილია
პროფ. დ. კალანდაძისა და ვ. ბაქრაძის მიერ, აკად. წვერ-კორესხ.
გ. ახვლედიანის რედაქციით, 1938 წ., 315 გვ., ფასი ყლით 7—50 კ.
14. აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირ-
ველდ ბუნება და ნათესაობა, 1939 წ., 772 გვ., ფასი ყლით 22—50 კ.
15. პროფ. ი. ყიფშიძე, ჭანური ტექსტები, პროფ. არნ. ჩიქობავას რედა-
ქციით, 1939 წ., 138 გვ., ფასი ყლით 8 მან.
16. ვ. ბარდაველიძე, სვანურ-ხალხურ დღეობათა კალენდარი, წ. 1,
ახალწლის ციკლი, აკად. წვერ-კორესხ. აკ. შანიძის რედაქციით, 1939 წ.,
232 გვ. და 13 ტაბულა, ფასი ყლით 11—50 კ.
17. რუსუდანი ხარაძე, დიდი ოჯახის გარდმონაშთები სვანეთში, პროფ.
ს. ჯანაშიას რედაქციით, 1939 წ., 136 გვ. და 11 ტაბულა, ფასი 10—50 კ.

FILIALE GÉORGIENNE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE L'URSS

BULLETIN

DE L'INSTITUT MARR DE LANGUES, D'HISTOIRE
ET DE CULTURE MATÉRIELLE

IV 3

ÉDITION DE LA FILIALE GÉORGIENNE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE L'URSS

Tbilissi

1939

Тбилиси

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი
ГРУЗИНСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР

ИЗ КНИГ
В. Д. Комарова

აკად. ნ. გარის სახელობის ენის, ისტორიისა
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

გ მ ა მ გ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

IV 3

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა

ტფილისი

1939

Тбилиси

ღანიჩიქდა სსრკ შიქნიორქმთა აკადემიის
საქართულიზ დილიალიზ კანკატუღუქმით
თაქმქდღმბიქ ავად. ნ. ბუქსეღლი იშქიღლი

ბუქდაქცთბი პბღღუ. სიბიბი ქანკაღივა

I. ქართველურ ენათა განყოფილება

მასალები ქართლური კილოს შესწავლისათვის	194
1. ს.ტ. ჩხენკელი, მოკლე ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა ხაშურის რაიონში	195—197
2. ივ. გივინეიშვილი, ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა სურამის რაიონში	199—205
3. ალ. ჯიშიაშვილი, ანგარიში 1938 წ. საზაფხულო მივლინებისა ხაშურის რაიონის სოფ. ქვენა-ტკოცასა, ტკოცასა და ფცაში	207—209
4. ა. მარტიროსოვი, ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა ფრონის ხეობაში 1938 წ.	211—221

II. კავკასიურ ენათა განყოფილება

5. არნ. ჩიქობავა, საანგარიშო მოხსენება ხუნძური (ავარიული) ენის წარულ კილოზე მუშაობისა ზაქათალაში	223—230
6. ვლ. დანჩვიძე, საანგარიშო მოხსენება უღურ ენაზე მუშაობის შესახებ	231—234
7. ქ. ლომთათიძე, საანგარიშო მოხსენება აფხაზური ენის ბზიფურ კილოზე მუშაობის შესახებ	235—239
8. გ. როგავა, საანგარიშო მოხსენება ქვემო-ადიღური ენის ჭემგუი-ბჟედულურს კილოზე მუშაობის შესახებ	241
9. თ. გონიაშვილი, საანგარიშო მოხსენება ჩაჩურ ენაზე მუშაობის შესახებ	243—245
10. დ. იმნაიშვილი, საანგარიშო მოხსენება ინგუშურ ენაზე მუშაობის შესახებ	247—252
11. შ. გაფრინდაშვილი, საანგარიშო მოხსენება დარგულ ენაზე ჩატარებული მუშაობისა	253—262

III. ხალექსიკოლოგია განყოფილება

12. პ. ხუბუტია, მოკლე ანგარიში თელავის რაონში ჩატარებული სალექსიკოლოგია მუშაობის შესახებ	263—272
13. მერი გუჯეჯიანი, საანგარიშო მოხსენება აფხაზეთის სვანეთში (დალში) მივლინების შესახებ	273—276

IV. ფონეტიკის კაზინეტი

14. ს. ჟღენტი, ანგარიში 1938 წ. საზაფხულო მივლინებისა სვანური ენის ფონეტიკაზე სამუშაოდ 277—280

V. ეთნოგრაფიის განყოფილება

15. გ. ჩიტაია, ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში 281—290
16. ლ. ბოკორიშვილი, ქსნის ხეობაში მივლინების მოკლე ანგარიში 291—294
17. ლ. ბოკორიშვილი, კახეთში მივლინების მოკლე ანგარიში 295—298
18. რ. ხარაძე, ხევსურეთში მივლინების ანგარიში 299—304
19. ალ. რობაქიძე, რაქაში ეთნოგრაფიული მივლინების ანგარიში 305—319
20. ნ. რეხვიაშვილი, ზემო-რაქაში მივლინების ანგარიში . . . 321—337
21. გ. ჩიტაია, საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის მიერ ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის საკითხების შესახებ მოწვეულ პლენუმზე („სხდომაზე“) მივლინების მოკლე ანგარიში 339—344

VI. არქეოლოგიის განყოფილება

22. გ. გობეჯიშვილი, ანგარიში სოფ. ღებში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებისა 345—361
23. ალ. კალანდაძე, მეზოლითურ და ნეოლითურ კულტურათა ნაშთები საქართველოში 363—371
24. ალ. კალანდაძე, არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1938 წ. 373—381

VII. ისტორიის განყოფილება

25. ავთ. იოსელიანი, 1938 წლის საზაფხულო მივლინების შედეგად აღებული ანგარიში 383—387

СОДЕРЖАНИЕ

Отчеты о летних экспедициях и поездках ИЯИМК в 1938 г.

I. Отдел картвельских языков	194—221
II. » кавказских языков	223—262
III. » лексикологии	263—276
IV. Кабинет фонетики	277—280
V. Отдел этнографии	281—344
VI. » археологии	345—381
VII. » истории	383—387

TABLE DES MATIÈRES

Rapports sur les expéditions scientifiques de l'Institut Marr l'été 1938

I. Section des langues kartvéles	194—221
II. » des langues caucasiques	223—262
III. » de lexicologie	263—276
IV. Cabinet de phonétique	277—280
V. Section d'ethnographie	281—344
VI. » d'archéologie	345—381
VII. » d'histoire	383—387

ქართველურ ენათა განყოფილება

13. ენიმკი-ს მოამბე, ტ. IV.

ქართლური კილოს შესწავლისათვის

ქართველურ ენათა განყოფილება, თავისი ხუთწლიანი გეგმის თანახმად, 1938 წლის ზაფხულს განაგრძობდა მუშაობას ქართული ენის ცენტრალურ დილექტზე—ქართლურზე. ამჟამად სამუშაო ობიექტად აღებული იყო უმთავრესად ზაშურისა და ნაწილობრივ გორის რაიონი. ექსპედიციაში შედიოდნენ: ქართველურ ენათა განყოფილების მეცნიერი თანამშრომლები ს. ჩხენკელი, ი. გიგინეიშვილი და თ. ანდლულაძე და ასპირანტები ა. ჯიშიაშვილი და ა. მარტიროსოვი.

სამუშაო ადგილები შემდეგნაირად განაწილდა: ს. ჩხენკელი—მტკვრის მარჯვენა მხარე (სოფ. ხცისი და ახლომდებარე სოფლები); ი. გიგინეიშვილი—სურამის ახლომახლო სოფლები; თ. ანდლულაძე—სოფ. რუისი და ურბნისი (გორის რ.); ა. ჯიშიაშვილი—სოფ. ქვენა-ტკოცა, ტკოცა და ფცა; მარტიროსოვი—ფრონის ხეობა.

მოკლე ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა ხაშურის რაიონში
1938 წელს

სამუშაო ადგილების განაწილებისას მე წილად მხედა ხაშურის მახლობლად, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე სოფლები. ხაშურის მახლობელი, ე. ი. ზემო-იმერეთის მოსახლერე ქართლური სოფლები ყურადღების ღირსი იყო იმ მხრივ, რომ აქ მოსალოდნელი იყო იმერული დიალექტის გავლენა, რაც მუშაობის პროცესში სავსებით დადასტურდა, და ეს ბუნებრივიცაა, თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ხაშურის მიდამოებში უხედაა იმერული სოფლები. ამას გარდა იშვიათად თუ მოიძებნება აქ ისეთი ქართლური სოფელი, სადაც რამდენიმე ძველი თუ ახალი იმერელი მოსახლე არ იყოს. ამიტომ იძულებული ვიყავი, სანამ რომელიმე სოფელს ამოვირჩევდი ძირითადად სამუშაოდ, მიმეძარტა რაიონის განათლების განყოფილებისათვის ისეთი სოფლის შესარჩევად, სადაც ასე თუ ისე „წმინდა“ ქართლური მოსახლეობა იქნებოდა. ამ თვალსაზრისით ყველაზე უფრო მიზანშეწონილი აღმოჩნდა სოფ. ხ. ც. ის. ი., რომელიც მდებარეობს ხაშურიდან აღმოსავლეთ-სამხრეთით 5 კილომეტრის მანძილზე, ხოლო ოსიაურის ბაქნიდან სამხრეთით ორ კილომეტრზე, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. ამ სოფელში მომიხდა ძირითადად მუშაობა მთელი აგვისტოს განმავლობაში¹. ეს სოფელი ხელსაყრელი აღმოჩნდა მთქმელების საშოვნელადაც; ზაფხულის პერიოდში სოფლად კოლმეურნეობებში გაცხოველებული მუშაობა და მთქმელის შოვნა ზოგჯერ ჭირს ხოლმე.

ორი დღე ვიმუშავე ხ. ც. ის. ი. დან აღმოსავლეთით სამი კილომეტრის მანძილზე მდებარე სოფელში ზემო-მიწობში, ხოლო ერთ დღეს აშხ. გიგინეიშვილთან ერთად ჩავიწერე მცირეოდენი მასალა სოფ. ოსიაურში (მდებარეობს ხაშურიდან აღმოსავლეთით 2 კილომეტრზე).

ამ სხვადასხვა ქართლურ სოფელში მუშაობამ დამარწმუნა, რომ დიალექტოლოგიურად მათ შორის არაერთი განსხვავება არ არსებობს, თუ, რა თქმა უნდა, მხედველობაში არ მივიღებთ ისეთ სოფლებს, სადაც ან მთლიანად, ან დიდი უმეტესობით იმერლობა მოსახლეობს. ამ უკანასკნელს ბევრი რამ შეუ-

¹ სულ ჩაწერილია 8 სასტ. ფორმა ტექსტი (პროზა და ლექსები).

ტანია თავის დიალექტში ქართლური მეტყველებიდან¹, მაგრამ ამავე დროს თავისი მხრით გავლენაც მოუხდენია მეზობელ ქართლურ მეტყველებაზე.

სწორედ ამ გავლენას უნდა მიეწეროს, რომ ზემოაღნიშნული სოფლების მცხოვრებთა მეტყველებაში არსად, არც ზმნებში და არც სახელებში, არ გვხვდება ძირითადი ქართლური დიალექტისათვის დამახასიათებელი დიფთონგისებრი ბგერა ჟჷ, ჟხ. ყველგან, სადაც კი მოსალოდნელი იყო ისინი, გვხვდება ჰ და ს, რომელთა ხმარებას ზმნებში, როგორც სუბიექტურ-ობიექტურ პრეფიქსებისას, არავითარი კანონზომიერება არ ახასიათებს. მაგ.: ერთი კაცი სიმინდსა ს თესამს გზის პირზე; და ს წერეს პირობაი; მოჰპარე (ბრძ.) ისა და დამალევი; წამოუარა ამ კაცმა თოფის კონდახითა და მოსცხო და მოსცხო; დაიჭირეს მყარებმა, ძალიან სცემეს. მაგრამ იქვე: ახლა იმათ დაიჭირეს და ძალიან ცემეს; მოდგა და იმტელი ცემა, სუ ტყავი გააძრო.

აღვნიშნოთ ზოგი სხვა მოვლენაც, რომლებიც ცნობილია საზოგადოდ ქართლურში და ზოგჯერ სხვა დიალექტებშიაც.

წყვეტილის I და II პირისა და წართქმითი ბრძანებითის II პირის ფორმებში ზოგჯერ ე-ს ნაცვლად იხმარება—ე ვი დაბოლოება: ეგეც მე შეუქამევი; შავები ჩავიცვით, გიტირევი; აი ის პატარა ყუთი მაჩუქევი; წადი კაცო, იშუე რამე და მოიტანევი; ის დაისწავლევი, მოჰპარე ისა და დამალევი; შენ იქ შედი და დაიმალევი².

ჩვეულებრივია ვ-ს შეცვლა მ-თი; ვინც კლდეში წემს, კარქა ხე დამს; ქექამდა და ქექამდა ნაცარს; მენახირეს საქონელი ყამდა დასვენებული; ისე დაუდგამენ სტაქანს სამსეს: ეს პროცესი ზოგჯერ უფრო შორსაა წასული და მ ნ-თია შეცვლილი: წენს (<წემს<წევს) ეს კაცი იქა; ერთი კაცი მიყანთ (<მიყამთ<მიყავთ) დასამარხათა.

ჩვეულებრივია ბოლოსმოვნიან სახელებში სახელობითის სრული ი: სადა მქონდა თეთრი აქლემის რძევი; დაკონა ეს ძმაი; დასწერეს პირობაი; ეს კაციც გახდა ამ ქალაქის ხენწითევი; ძირ დედამიწაი თავდებათ მამიცი; გაამსეს ეს გორდაი; ნელა მოდის ეს ძროხაი და სხ.

ასევე ხშირია მიცემითის ხმარება ვრცელი დაბოლოებით: იმასა ყამს ერთი ბარიშნა; დეეწაფა ამ გორდასა; ბედსა გწემ; ჩექმებს გაურიგდი ზაბოქნიკსა; იმ გლეხსა შიგ სახში ჩაუყარა ნაგავი და სხ.

ჩვეულებრივ იკარგება სახელებში თავკიდური მ: ერთი კაი დღეობაი იცის ცხინვალის ხარეს; ყამდა ცოტა რევილი; თუ გინდა, ღვდელიც შეიყვარე; ამაღამ უსიერ თაში ცხრა ძმანი დევები არიან; ეს კინტო შიერიია; სახენწიფო იმიტომ არი დიდარი და მისთ.

საწინააღმდეგო მოვლენას წარმოადგენს სიტყვა მცა (ცის მნიშვნელობით): როგორც მასკულავი მცაზედა; ნაქერ-ნაქერ ლურბელ მოდის მალლა მცი-დგანა; მალლა მცაში ფრინველს არ გაუვლია.

¹ დროის უქონლობის გამო არ მიმოშავია ხაშურის რაიონის იმერული სოფლების მეტყველებაზე. ზედმეტი არ იქნებოდა ეს მეტყველება საგანგებოდ ყოფილიყო შესწავლილი.

² პირველ ორ ფრაზაში წყვეტილის მაგალითებია, ხოლო დანარჩენებში ბრძანებითი.

სინტაქსიდან აღვნიშნავ მხოლოდ შემდეგს: მხოლოდობითის ფორმაში მოცემულ კრებით სახელთან ზმნა თითქმის ყოველთვის მრავლობითშია შეწყობილი: ადგნენ ეს ხალხი და წავიდნენ; მოვლენ ეს ხალხი, ეს პური უნდა შეკამონ ამ ხალხმა; მშვიერები დამეხოცებიან ცოლ-შვილი; დაიწყეს ტირილი ცოლ-ქმარმა.

დეტალური ენობრივი მიმოხილვა შეკრებილი მასალებისა წარემძღვარება ქართლურ დიალექტოლოგიურ ტექსტებს, რომელთა დაბეჭდვა განზრახულია მოკლე ხანში.

ანბარში საზაფხულო მივლინებისა სურამის მილამოებში

ქართველურ ენათა განყოფილების გეგმით წელს გრძელდებოდა გასულ წელს ქართლური კილოს შესასწავლად დაწყებული მუშაობა. თუ გასულ წელს მუშაობა უმთავრესად ქსან-ლიახვის ხეობებსა და მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე (კავთისხევ-წითელქალაქის რაიონებში) წარმოებდა, წელს მტკვრის ზემო-წელის დათვალეირება და შესწავლა იყო განზრახული. სამუშაო პუნქტების განაწილებისას წილად მხვდა მუშაობა რაიონში, რომელიც იმერეთს ესაზღვრება—სურამის უღელტეხილის ახლომახლო სოფლებში. მე შევეცადე ამ სოფელთაგან ყველაზე უმთავრესნი მომეთვალეირებინა და იქ ჩამეწერა ტექსტები. მუშაობა შემდგომ სოფლებში ვაწარმოე: ოძისში, იტრიაში, ჩუმათელეთში, ბულაურა-ჯაფინაურში, ტეხერსა და ბეკამში. ორიოდ დღით ვიმუშავე აგრეთვე სტეფ. ჩხენკელთან ერთად ოსიაურში, რომელიც აღნიშნულ სოფელთაგან ასე თუ ისე დაშორებულია, ყოველ შემთხვევაში მათ წყებაში არ შედის. ასე რომ მუშაობის რადიუსი დაახლოვებით 7—8 კილომეტრს უდრიდა. აღნიშნული სოფლების მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა იმერეთიდან გადმოსახლებული აღმოჩნდა, როგორც ჩანს, გასული საუკუნის პირველ ნახევარში უმთავრესად (ოღონდ ეს არ ითქმის იმდენად სოფ. ოსიაურის მოსახლეობაზე). დასახლებული პუნქტების მოსახლეობის მეტყველება თითქმის საცხებით ერთნაირი აღმოჩნდა: საერთოდ, რაც ერთი სოფლის მეტყველებისათვისაა დამახასიათებელი, მეტნაკლებად იგივე ვრცელდება დანარჩენ სოფლებზედაც.

მიუხედავად მუშაობის შედარებით ძნელი პირობებისა (ივლისის ბოლო რიცხვები და აგვისტო, როდესაც გახურებული ლეწვა მიმდინარეობდა და კაცი, ქალი და ბავშვი კალოებზე იყო გამოფენილი, ჩემთვის არავის ეცალა და მხოლოდ გვიან საღამოთი და ღამით შემეძლო მთქმელების შოვნა), მუშაობა მაინც საკმაოდ ნაყოფიერად ჩატარდა: სულ ჩავიწერე 9—10 თაბახის რაოდენობის ტექსტები, თითქმის სულ პროზა, უმთავრესად ზღაპრები. ლექსებს ამ კუთხეში, როგორც ჩანს, მგერე რიგად არ ეწყობიან: მოვახერხე მხოლოდ რამდენიმე ლექსის ჩაწერა, ამათგან ორიოდე აპოკრიფული ხასიათისაა. ჩაწერილი მასალიდან ზოგიერთი ლიტერატურულ-ფოლკლორული თვალსაზრისითაცაა საინტერესო, მაგალითად, ხალხური ტარიელის ამბავი (რამდენადმე განსხვავებული ვარიანტი), ხალხური ბეჟანიანი, ამირანიანი და სხვა.

აღნიშნავ ზოგიერთ ენობრივ თავისებურებას სხვა კუთხეების ქართლურთან, კერძოდ კავთისხეურთან, შედარებით. ამ მხრივ უწინარეს ყოვლისა

ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ მთელი რიგი ენობრივი მოვლენებისა, რომლებიც სპეციფიკურად ქართულადაა მიჩნეული, ან კიდევ ქართულს საერთო აქვს სხვა აღმოსავლურ კილოებთან, აქ აღარ გვხვდება. როგორც ცნობილია, წყვეტილში ე-თი ნაწარმოებ ზმნებს I და II პირში ქართულში ერთვის ი. ეგევე ი მოვპოვება ზმნას II პირის წართქმით ბრძანებითშიაც. მაგალითად (შესადარებლად მაგალითები აქაც და ქვემოთაც მოყვანილია 1937 წ. კავთისხევეში ჩემ მიერ ჩაწერილი მასალებიდან):

წადი და მორწყე ვერდებითა!

ორი ეკალი ამოვიღეი ხელებითა.

იქით გააგდეი, მწვანეზე გააგდეი, ბიჭო, კამეჩი!

მალლა აღარ ავახედე, სანამ არ მოვიყვანეი თვალაღზე.

ესო ჩვენასო სიამონებათ ჩავთვალეითო.

რატო ფხიზელმა არ ვითამაშიეი!

აიმ ფანჯარაში დამიკაკუნეითო.

შენ რო თმები დაგვიბლუჯეი, მე რო ხმები ამამგლიჯეი?

აბა, წამიკითხეი!

სცემეი, სცემეი, გოგო!

ერთხელ წაველი ამ ზამთარ ტყეშია და შეშა მოვიტანეი.

ერთ ღამეს მოვრწყეით სამი დღის სიმინდი.

ხახვი სხვისგან ვისესხეითო და წამოვიღეითო.

სათანადო სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს -ი-ვი- მარცვალდართული ფორმებისაგან მიღებულადაა მიჩნეული. აი -ვი- მარცვალდართული მაგალითები: ვნახევი, ისევ წაუკითხევი.

ოც მანათშია სამ მანათ აძლევს: ერთიანათ გაგისაღეითო და სხვა.

ინიანი ფორმები ჩვენი რაიონის მოსახლეობის მეტყველებაში იშვიათად გვხვდება. ენიან წყვეტილში მდგომარეობა უმრავლეს შემთხვევებში ისეთივეა, როგორც თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში. მაგალითად:

ეგ ვაშლები რო შეშქამოთ, თქვენ სამთავემ ერთათ შეშქამეთ.

თუ გინდა ჭამეთ და გინდა, რაც გინდათ, ქენითო.

ეგ ვირები გამომიგზაენე და, რაც გინდა, ქირა გადამახდენეო.

იქ ძალიან ბევრი ფული ვიშოვნე.

კაცო, უკედაების წყალი მასწავლე, თუ ძმა ხარ!

რა ნახეთ თქვენ, რა, სამ-სამი მოხვედით.

ეს კარგი ახალგაზრდა ვიშოვნეო.

საქმელი ჩემაგიერ მიუტანე.

მაგრამ აქა-იქ ზოგჯერ -ვი- მარცვალდართული ფორმებიც გვხვდება:

მაშინვე გამაღვიძეითო.

ნაზირ-ვეზირები იყენენ ჩემთანაო და ირემი გავატანეითო.

ჩვე რო ის კაცი ვნახეით, ნეტა რამ გააძრიელა?

დავაქორწილე და დაგაბინავეითო.

წადი და ჯვარი დაიწერევიო.

რო გაათავებს, გამომიგზანევიო.

არ შემიძლიან, თუ არ მოვიყვანევიო.

როგორც ვხედავთ, მდგომარეობა აქ სახსრებით ისეთივეა, როგორც თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში გვაქვს (უკანასკნელი ფორმების გამოკლებით; თუმცა ასეთი ფორმები ხომ აქა-იქ სალიტერატურო ენაშიაც გვხვდება!) - ი წყვეტილში იშვიათად თუ სადმე შეგვხვდებოდა.

ასევე უცხოა ამ რაიონის მოსახლეობის მეტყველებისათვის S_2 და O_3 პრეფიქსების ის სიუხვე და მრავალფეროვანება, რომელიც ასე დამახასიათებელია ქსან-ლიახვის ხეობისა და, განსაკუთრებით კი, კავთისხეველთა მეტყველებისათვის. O_3 -დ (იშვიათად S_2 -დაც) იქ ჩვეულებრივ გვხვდება ჭ და ს (ასიმილაციით შ), მაგრამ, ამით გარდა, აგრეთვე **ჟ**, **ჟს**, **ჟჟ**, ზოგჯერ **ჭს** და ხშირად **ჭ** ცხრა თანხმოვნის წინაც: (დ ტ თ, ძ წ ც, ჯ ჭ ჩ). მაგალითები:

ჯერ არ ჰსძინამ კაკოსა, მოუკელი კაკუნსა...

არა-ღ-ლევს რძესა.

სუ თითონ დადსთხნის, დადსთესამს, დადჰბარამს, მორწყამს.

არ გადლენა, არ გადსცელა (მან).

აი მეხი კი დეეცა თავში, სამი წელიწადია დადღევს.

ერთი ფეხი მოჰტეხეს (ხარს) და დაკლეს; ფეხი მოჰტეხეს და სამთეხა რალათ უნდოდათ!

კი არ მოჰტყდა, მაგრამა მოჰტყდებოდა...

რასაც გამოჰწერამენ, გამოჰწერამენ... და სხვა.

ჩვენი რაიონის მოსახლეობის მეტყველებაში არც **ჟ**, არც **ჟს** და **ჟჟ** და არც **ჭ** (ცხრა ბგერის წინ) არა გვხვდება (ცხრა ბგერის წინ **ჭ**-ს რეციდივი ეგების კიდევ შენიშნოს კაცმა!). პრეფიქსები უმეტეს შემთხვევაში სულ არ არის და, როცა არის, აქ ჩვეულებრივად **ჭ** და **ს** (ასიმილაციით შ) არის გამოყენებული. აღნიშნული პრეფიქსების ხმარებისას მეტ წილად არავითარი წესი არ არის დაცული, მათი ფუნქციის გაგება უკვე დაკარგულია და ხშირად ისინი მხოლოდ სამკაულად არიან ქცეული.

აი რამდენიმე მაგალითი:

ხენწიფეს ცალკე კოშკში ყამს ეს ქალი.

ადგა და ვეზირათ ყანს ტარიელი ბიძასა.

ამ ვაჟსა ქვიან ტარიელი და ქალსა ქვიან ლესტანდარეჯანი.

ტაცა ყელში ხელი გუთანს.

ასტირდენ და მოახსენეს: შენ, მაღალო ხემწიფეო!

დასწერა ქალადღები.

გაჰყვა ეს ფრიდონ-აეთანდილი თავი ჯარით.

იმას ქვია უღუკი...

ადგა და ხენწიფემ თქვა...

ჩიტის ენაც კი ცოდნია ამას.

ადგენენ, რასაკვირელიან, და...

ასდგა, რასაკვირელიან, და...

ასდგენ, რასაკვირელიან, და...

ასდგა და მივიდა.

პირიდან ცეცხლებსა ყრის.

ზაალს არა გამს.

სადილსა შქამს, სადილს მიირთმევს...

ადამიანს ბევრი შეძლება.

ამხანაგსა ხელი წაკრა, სომხურათ სიტყვა გასთალა.

ამირან-დევი შეიბა, თასა გაქონდა გრიალი, დასცა და ხარი მოტეხა, დააწყებინა ღრიალი.

როგორც ამ მაგალითებიდან ჩანს, ამ პრეფიქსების ხმარების წესი იმდენად შერყეულია, რომ ისინი უკვე მოსპობის გზაზე არიან დამდგარი.

აღმოსავლური კილოებისათვის საერთო მოვლენა—**მო**, **შე** პრეფიქსების **მა**, **შა**-ს სახით წარმოდგენა, მართალია, ჩვენს კუთხეშიაც შეიმჩნევა, მაგრამ ძალიან იშვიათად, გაბატონებულია სალიტერატურო ქართულთან საერთო **მო**, **შე**; მაგალითები:

ნუ მოაკვლინებ ჩემ თავსაო.

იმას არაფერი არ მოუხერხდება.

თუ იმას მოჰკლამ და იმის გულ-ღვიძლს მომიტანთ, თუ არა ღა. მე, მოკვკვდებიო.

ღორმა ველარაფერი ველარ მოასწრო.

მოიყვანე, დეველაპარაკო იმ ქალსაო.

სხალი არ შემიკამია.

შევხედე და ჩემი ბიძაშვილი გამოუგზავნიათ.

შევხედო, შემოვიდა ეს გოგოი...

ცოდვა არ არიო, ისე ტიტლიკანა რო წამრიყვანეო?!

მაგრამ ზოგჯერ **მევიდა** და მისთ. გვხვდება; ასევე **წა**—**წე**-ს სახით გვევლინება (წევიდა უმფროსი ძმა), **გა**—**გო**-ს სახით (გოუგზანა), **და**—**დე**-ს სახით (დეიწერონ), რაც იმერულის გავლენაზე მიგვივითვებს. იმერულიდანვეა მოტანილი კავშირების ფორმა: წევიდონ და მისთ. (წევიდონ და დეიწერონ ჯვარი ძმებმა... კალატოზებს შევატყობინეფ, თუ მოვიდონ აქ და გაგვირიგდონ... მოვიდონ ისინი, დედაო, და მე ვიცი და იმათაო...), მაგრამ აღნიშნული შემთხვევები არც თუ ისე ხშირად გვსმენია.

ს-ს დასუსტება და დაკარგვა მეტად გავრცელებული მოვლენაა აღმოსავლურ კილოებში (ქართლურში, გარეკახურში, ქიზიყურში...). რომ დასუსტების გზა დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ მიდის, ამის დამამტკიცებელია ჩვენი რაიონის მაგალითიც. **ს** პრეფიქსი რომ არ სუსტდება, ამის შესახებ ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი. **ს** სხვა შემთხვევებშიაც იშვიათად სუსტდება და იკარგება. მხოლოდ აქა-იქ შეხვდებით, რომ მიცემითსა და ნათესაობითში **ს** მთლიანად მოკვეცილი იყოს (მიცემითისა ზმნის წინ, ნათესაობითისა -თვის თანდებულთან, -თანა ნაწილაკთან, ან თუ იგი მსაზღვრელადაა გამოყენებული, მიცემითისა ხმო-

ენდუძიან სახელებში -თან თანდებულთან...), დასუსტებას კი ადგილი არა აქვს. იმავე ქართლში, უფრო აღმოსავლეთით, მაგალითად, კავთისხევის რაიონში ს-ს დასუსტება-დაკარგვა მეტად გავრცელებული მოვლენაა (ხოლო უფრო აღმოსავლეთით თუ გავიწევთ, გარეკახურში ეს მოვლენა ხომ კიდევ უფრო გავრცელებულია, ქიზიყურში კი ყველაზე მეტადაა განვითარებული!). აი რამდენიმე მაგალითი ჩვენი რაიონის მოსახლეობის მეტყველებიდან:

ერთ ქაჯ დანახან კიდე იქა?

წინათა ჩვენ გლექსაცის შვილ არ მიიღებდენ უმაღლესში.

ინეინრებ გავყვევი. წახვალ ეხლა შენ მემცხვარეთანა?

შვიდ ვაგონი მეტსა ვერ წაიღებდა ერთი პარაოზი.

სხვა სოფელ წაველ დასთანა (ამ უკანასკნელ მაგალითში, როგორც ვხედავთ, ს-ანი -თან თანდებულის წინ შემონახულია). იშვიათად ასეთი ფორმაც შეიძლება შეგვხვდეს: იმისანა, მემცხვარესან (თანა ნაწილაკის თ და -თან თანდებულის თ იკარგება).

ახლა შესადარებლად ავიღოთ კავთისხეური მეტყველების მაგალითები: (ს პრეფიქსის დასუსტების მაგალითები აღარ მოგვყავს).

ერ დღე გავლენამ.

დაკა, დაკა მაგაა!

დღე დასვენება.

რად დადღე უკანა?

დღე როგორ ვიმგზავრეთ? წიღანამ ქალი დავატაინე ურემსა.

მოდო, კოლა, დეესწარ კალოობაა! კალოობასაც დაქსწრობილი ვარ და....

მკითხავ ვაკითხვიოთ, რამდელი ხანია დავემართა ეს სიგიჟე.

სიძეძთან წავიდოდა, სიძეძთან... და სხვა.

თან დებულთა გან აღსანიშნავია: ში-ს ნაცვლად ძალიან ხშირად -შიდ გვხვდება (სკოლაშიდ მიაბარეს, ვენახშიდ ერთი კვახი მეგულებოდა და მისთ.), მაგრამ ეს ლიახვის ხეობაშიაც არის შენიშნული¹; -ზე თანდებული -ზედ სახითაა წარმოდგენილი ხშირადვე (ხენწიფის კარებზედ სამი ყვავი შემოჯდა... ჩიტები შემოსხდნენ ხეზედ... საღამოზედ ალექსანდრე მოვიდა... მიდის გზაზედ); -დამ თანდებული, რომელიც ძლიერ გავრცელებულია აღმოსავლურ კილოებში და ზოგი მწერლის ენაშიაც ფართო გასაქანს პოულობს (მაგ., ილ. ჰავჭავაძისაში), აქ თითქმის არ შეინიშნება, ყველგან თანამედროვე სალიტერატურო ქართულის ფორმაა:

გაიგო, ვილაც ვრანიდან მოსულა...

დილიდან საღამომდინ წყესათ ვიყავო მიდორშიო...

დაანთე ძრიელი ცეცხლი, შორიდან დაგვენახვეა.

მაისიდან დავიწყებთ მერე თოხნას...

მაგრამ ზოგჯერ შეიძლება ასეთი ფორმები შეგვხვდეს: დილიდგან, შორიდგან... გაზაფხულდება აპრილიდგან...

¹ პროფ. ვ. თ. თფურია, ქართლური, კრებ. არილი.

ვითარებით ბრუნვაში თითქმის ყოველთვის -თ, -ათ დაბოლოება გვაქვს; ხმოვნით დაბოლოებულ სახელებს სახელობით ბრუნვაში -ი აქვთ დართული (თუმცა არა ისე ხშირად, როგორც ქართლის სხვა რაიონებში); სახელებს თავში მ უფითარდებათ ხშირად (მცა, მცხვარი, მწვიმა, მძვალი...); კრებითი სახელები ზმნას მრავლობით რიცხვში იგუებენ; წოდებითი ბრუნვის ნიშანს ო-ს ზოგჯერ ხელახლა დაერთვის ახალი ნიშანი ბრუნვისა -ვ (მგელოვ, მგელოვ! დედივ, დე- დივ! უკანასკნელ შემთხვევაში ბრუნვის ნიშანი -ო არა გვაქვს, მაგრამ ფორმა წოდებითია); ზმნებში დ-ს შემდეგ უმეტეს შემთხვევაში -ენ დაბოლოება გვაქვს. მაგრამ -ენ დაბოლოებაც გვხვდება და მრავალი სხვა, მაგრამ ამათ შესახებ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ, რადგანაც აქ მხოლოდ რამდენიმე ფაქტის აღნიშვნა გვსურდა. ეს მით უმეტეს, რომ ეს მოვლენები და მრავალი სხვაც, რომელიც ამ კუთხის მოსახლეობის მეტყველებისათვისაა დამახასიათებელი, ქართლის სხვა კუთხეებშიაც არის დადასტურებული.

ერთი ფონეტიკური მოვლენის შესახებაც: ძალზე გავრცელებულია აქაური მოსახლეობის მეტყველებაში მ-ს ნ-თი შენაცვლება. მ-ს ნ ენაცვლება იმ შემთხვევაშიც, როცა თავიდანვე მ იყო მოსალოდნელი, მაგრამ გაცილებით უფრო ხშირია შემთხვევები, როდესაც ნ გვაქვს იქ, სადაც ვ არის მოსალოდნელი. ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ჯერ ვ-ს მ-თი, ხოლო შემდგომ ამ გზით მიღებული მ-ს ნ-თი შენაცვლებასთან. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა -ავ, -ევ, -ოვ თემატური ნიშნების ნაცვლად ხშირად -ან, -ენ, ონ-ის არსებობა. შენაცვლების პროცესი შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ: ავ — ამ — ან. რომ ეს ასეა, ამას ამტკიცებს ამნაირი (-ანაირი და მისთ.) ფორმების გვერდით -ამ, -ემ და მისთ. ნიშნაინ ფორმათა არსებობა.

მაგალითები:

სონხურათ სიტყვა გათალა.^ნ

გაენზადა.

შუა გზაზე დამიღანდა.

დანწიფდება.

ფეხები დაანტვრია.

პირობას თუ მისცენდა (ემ — ენ).

თავს არ მივცემ მოსვენებას, არ მოვკიდან ხელი ხელსა (აქ -ეზ-ის ნაცვლად -ამ არის ნახმარი და შემდეგ ხდება მ-ს ნ-ით შენაცვლება).

სამჯერ უნდა გაანსოსო ამ დიდარმა კაცმა ჭურიო.

რაც კაცი იმას არ ნახანს, იმი კაცობა რა არი!

რავალთგვარი ხალხი მომყანს, ჩემზე მონდობილი არი.

თუ გამოიკითხან, ქირი მჭირს სიკვდილზე უარესია.

კარგს ვაჭმენ და კარგს ვასმენო (=ვასმევო).

თუ იმას გვაპოვინეფო, მე შენ შეგიერთანო.

ერთ ქაჯ დაინახან კიდე იქა?

ავთანდილს არ ძინანს, ღვიძამს.

კიდობნითა მყანს ქალი დაკარქულიო.

ისე ნეკით მოყანს ეს ქალი... ნეკით რო მოყანდა...

მამაჩემი ჩემ თავს შენ არ გამოგწირანსო.

მაგრამ დროს არ აძლენს ეს ქალი.

ჯურ ხო ღმერთსა შემოგფიცან.

წამიკითხან (=წამიკითხავს) კი არა, თელ ღამეს ვკითხულობდი ყარამნიანს.

ვინ იზანდა, ვინ იზანდა? ერთმა ვეზირმა უთხრა: ტარიელ იზანდაო და მრავალი სხვა.

როგორც ვხედავ, მთელი რიგი თავისებურებანი, რომლებიც ქართლის სხვა კუთხეების მოსახლეობის მეტყველებას ახასიათებს, აქ უკვე აღარ მოიპოვება და აქაური მეტყველება გაცილებით ახლოს დგას თანამედროვე სალიტერატურო ქართულთან, ვიდრე ქართლის სხვა კუთხეებისა. საერთოდ კი, როგორც მოსალოდნელი იყო, აქაური მოსახლეობის მეტყველება იმერულის გაგლენას განიცდის და ერთგვარი საშუალო ადგილი უჭირავს იმერულსა და ქართულს შორის. ასეთივე (გარდამავალი) ენობრივი ზოლი უნდა იყოს ლიხის გადაღმაც. ამას გვაფიქრებინებს ის ფაქტი, რომ უღელტეხილთან ახლოს მდებარე ერთი იმერული სოფლის—ფონას მცხოვრებთა მეტყველება (ამ მეტყველებაზე დაკვირვება მე მოვახერხე, თუმცა ტექსტები, სამწუხაროდ, ვერ ჩავიწერე) თითქმის არაფრით განსხვავდება ჩვენი რაიონის მოსახლეობის მეტყველებისაგან, ამ სოფლის მოსახლეობა კი მთლიანად იმერულია.

აღ. ჯიჯიაშვილი

ანგარიში 1938 წ. საზაფხულო მივლინებისა ხაშურის რაიონის სოფ. ქვენა-ტკოცასა, ტკოცასა და ფცაში

1938 წლის 15 ივლისიდან ერთი თვის ვადით მივლინებული ვიყავი აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტურის ინსტიტუტის მიერ ქართული დიალექტოლოგიური მასალების შესაგროვებლად ხაშურის რაიონის სოფ. სოფ. ქვენა-ტკოცასა, ტკოცასა და ფცაში. მივლინების მიზანი იყო: 1. მონაწილეობა მიმედო ენიმკის ქართველურ ენათა სექტორის 5-წლიანი გეგმით გათვალისწინებულ ქართულ დიალექტის შესწავლის საქმეში და 2. გამეგლო საასპირანტო გეგმით გათვალისწინებული სავალდებულო სამეცნიერო მუშაობის პრაქტიკა.

14 ივლისს მივიღე მივლინების ხარჯები და 15 ივლისს დღის 12 საათზე უკვე ხაშურში ვიყავი. ხაშურში ჩასვლისთანავე გამოვცხადე რაიონის განათლების განყოფილების გამგესთან ამხ. მ. ნოზაძესთან, რომელსაც გავაცანი ჩემი მისვლის მიზანი და დახმარება ვსთხოვე.

ამხ. მ. ნოზაძემ მეტად თავაზიანად მიმიღო, მომცა სათანადო რჩევა-დარიგება და სარეკომენდაციო წერილები ცალკეულ სოფლებისა თუ სას. საბჭოების მიხედვით.

16 ივლისს, დღის 11 საათზე უკვე სადგ. აგარაში ვიყავი, ხოლო 15 წუთის შემდეგ ქვენა-ტკოცის არასრულ საშ. სკოლაში მივედი. როგორც ვაიგივე მიუხედავად იმისა, რომ საზაფხულო არდადეგები იყო, სკოლის დირექტორი ამხ. აღ. (საშა) დადუნაშვილი (უმაღლესი განათლებით, სპეციალობით აგრონომი) აქ იმყოფებოდა და სკოლის რემონტზე მუშაობდა. როგორც კი ვაიგო ამხ. დადუნაშვილმა ჩემი ჩამოსვლის მიზეზი, იმავე საათში მომიძებნა ლამის გასათევი ბინა და ბავშვები დაგზავნა ისეთ გლეხებთან, რომლებიც, მისი აზრით (ის აქ მუშაობს უკვე მე-4 წელია), მოქმედებად გამოდგებოდნენ. ჩემთან სულ 4 კაცი გამოცხადდა, რომელთაგან საბოლოოდ მხოლოდ ერთი, 90 წლის მოხუცი—სარდო დიმიტრის ძე ქარუნნიშვილი ავირჩიე და შევუდექი მისგან ტექსტების ჩაწერას. მოქმედი ბევრი ამბების მცოდნე აღმოჩნდა, სალაპარაკო მასალა არ ელეოდა, მაგრამ წამდაუწუმ იღლებოდა ლაპარაკით და დასვენებას ხშირად ითხოვდა. სარდო ქარუნნიშვილთან დღეში 2—3 საათს ვმუშაობდი ტექსტების ჩაწერაზე, ხოლო დანარჩენ დროს ცალკეულ სიტყვებისა და ტერმინების (შენობათა სახელები და მათი ნაწილები, ბინის შინაგანი მოწყობილობისა, ქურჭლებისა, ტანსაცმელებისა, მორთულობისა, საქმელებისა და სასმელების

სახელები, სოფლის მეურნეობის ტერმინოლოგია, მიწათმოქმედების იარაღები და მათი ნაწილები და სხვ.) შეგროვებას ვანდომებდი. ქვ.-ტკოცაში დავრჩი 22 ივლისამდე და ამ სნის განმავლობაში მოვახერხე რვეულის 100 გვერდამდე გაბმული ტექსტისა და 500-მდე ცალკეული ტერმინის ჩაწერა.

22 ივლისს, დღის 3 საათზე ტკოცაში წაველი და 6 საათისათვის უკვე ადგილზე ვიყავი. სოფ. ტკოცა 2—2 $\frac{1}{2}$ საათის სავალზე გზით შორავს ქვენა ტკოცას და მეტად ლამაზ ადგილზეა გაშენებული იმერულ ყაიდაზე. როგორც მცხოვრებთა უმრავლესობამ გადმომცა, აქ მთლიანად გადმოსახლებული იმერლები მოსახლეობენ, რაც აუცილებლად ყურადსაღებები ფაქტია ამ სოფლის ენობრივი ანალიზისას.

მეორე დღეს დილით მივმართე კოლმეურნეობის თავმჯდომარეს ამხ. გრიგოლაშვილს, რომელმაც, მიუხედავად იმისა, რომ გაცხარებული მუშაობა ჰქონდა პურის ლეწვის გამო, მაშინვე გამოჰყო ჩემთვის 90 წლის მოხუცი, წერა-კითხვის უცოდინარი ილარიონ ქიტესას ძე კამთელაშვილი; აღმოჩნდა, რომ ილარიონ კამთელაშვილს არც სალაპარაკო მასალა ჰქონდა საკმაო და არც კარგი ლაპარაკი ეხერხებოდა, რის გამოც სხვა მთქმელის გამოსაძებნად კვლავ კოლმეურნეობის თავმჯდომარეს მივმართე, რომელმაც ამჯერად 31 წლის გიორგი იასონის ძე გრიგოლაშვილი გამოჰყო. გიორგი საკმაოდ მარჯვე კაცი აღმოჩნდა, იცოდა წერა-კითხვა, წაკითხული ჰქონდა წიგნებიც და სხვა. ვარდა გიორგისა ტექსტი ჩავიწერე 100 წლის მათა გაბოს ასული მაისურაძისაგან. ტკოცაში დავრჩი 29 ივლისამდე და ჩავიწერე რვეულის 60 გვერდი გაბმული ტექსტი და 1000-მდე სიტყვა.

მთელ მუშაობაში დიდი დახმარება გამიწია ტკოცის საბავშვო ბაღის გამგემ—ევა ხარიტონის ასულმა კაპანაძემ.

29 ივლისს დილის 10 საათზე ფცაში გავემგზავრე და 11 $\frac{1}{2}$ საათზე უკვე სოფელში ვიყავი. ბინა მისვლისთანავე ვიშოვნე და მთქმელის ძებნას შევეუდექი, მაგრამ ამ საქმის მოგვარება მეტად ძნელი აღმოჩნდა. მართალია 1—2 პირზე მიმიითეთს, მაგრამ ისინი მთქმელებად არ გამოდგებოდნენ, ხოლო სხვები დიდიდანვე სამუშაოდ მიდიოდნენ და საღამოთი დაღლილები ბრუნდებოდნენ, რის გამოც ჩემთან მოსვლაზე უარს აცხადებდნენ. აქ დავრჩი სულ 3 დღეს, ჩავწერე 400-მდე სიტყვა და 2 გვერდამდე გაბმული ტექსტი, რის შემდეგ ტფილისში გამოვემგზავრე.

ამგვარად, მივლინების მთელს პერიოდში ჩემს მიერ ჩაწერილია რვეულის 162 გვერდი გაბმული ტექსტი და საკმაო რაოდენობის სალექსიკოლოგიო მასალა.

ენიდან მუშაობის დაწყების პირველ დღეებიდანვე ცხადი გახდა, რომ ამ სოფლების ენა დიალექტოლოგიურ თვალსაზრისით არსებითად გასდევს პროფ. ვ. თოფურიას მიერ ქართლურში (არილი, გვ. 127—152, 1925 წ. ტფილისს) დადასტურებულ მოვლენებს, მთავარი ყურადღება მივაქციე მხოლოდ მასალის შეგროვებას.

საბოლოო შედეგში მცირეოდენი ახალი რამ მაინც გამოვლენილ იქნა. ასე მაგალითად:

I. ფონეტიკა: 1. არის ერთი შემთხვევა ქ ბგერის ჩართვისა და ბგერა ჩ წარმოდგენილია ჩქ- კომპლექსით სიტყვაში—„ნორჩქი“, რაც სემანტიკურად იმასვე უდრის, რასაც ლიტერატურული სიტყვა „ნორჩი“.

ეს მოვლენა მეტად მნიშვნელოვანია ქართველურ ენათა ურთიერთობის თვალსაზრისით.

2. არის შემთხვევა ჯ და დ ბგერის მონაცვლეობისა. ასე მაგ.: ერთდამივე ვახის ჯიშის აღსანიშნავად ფცაში და ქვენა-ტკოცაში (ტკოცაში არ შემომოწმებია) იხმარება დ ი ბ რ ი ტ ო || ჯ ი ბ რ ი ტ ო || ჯ ი ბ ლ ი . ტ ო .

3. ს ბგერა იკარგება მთლიანად მხოლოდ ნათ. და მიც. ბრუნვაში („ფოსტიფული“, „კურდღელ აქ რა დააყენებდა“), ხოლო სიტყვის ძირში ს – მ. („წემევეწვართ“):

II. მორფოლოგია: 1. ბრუნების თვალსაზრისით საინტერესოა სიტყვა „სახელო“ (рукав), რომელიც კუმშვად-კვეცად ფუძიან სიტყვებს მიეკუთვნება (ე. ი. ამგვარად იბრუნვის: ნათ. სახლის, მოქმ.—სახლით; მრ.—ში: სახ.—სახლებები და ა. შ.)

3. S₂-სა და O₃-ის ნიშნის ხმარების არავითარი წესის დადგენა არ შეიძლება. იგი ხან გვხვდება და ხან არა. (იხმარება, როგორც „მიცა“, „ქონია“, ისე „მიჰყამდათ“, მისცეს“, „მოშუამა“ და სხვ.). როდესაც S₂-სა და O₃-ის ნიშანი ხელზეა, იგი ან ს ბგერაა და ან მისი მონაცვლე ბგერები, რომლებიც სხვა ქართულ დიალექტებშიაც გვხვდება (ჰ, შ, ზ და სხ.), გარდა მ-სა. მ, მს, მჰ—S₂-სა და O₃-ის ნიშნად, რაც პროფ. ვ. თოფურიამ ქართლურისათვის დაადასტურა, სოფ. სოფ. ქვენა-ტკოცის, ტკოცისა და ფცის მოსახლეობის მეტყველებისათვის სრულიად უცხოა.

ყველა იმ მოვლენის დეტალური ანალიზი, რომლითაც სოფ. სოფ. ტკოცის, ქვენა-ტკოცისა და ფცის მოსახლეობის მეტყველება საესებით ანალოგიურია ქართული ენის სხვა დიალექტებისა, ან მათგან განსხვავდება, თან დაერთვის ჩემს მიერ ამ სოფლებში ჩაწერილი ტექსტების გამოცემას.

ა. მარტიროსოვი

ანგარიში საზაფხულო მივლინებისა ფრონის ხეობაში 1938 წ.

1

1938 წლ. 15 ივლისიდან 15 აგვისტომდე მივლინებული ვიყავ ფრონის ხეობაში დიალექტოლოგიური მასალების შესაგროვებლად. ენიმკი-ს ქართველური ენების განყოფილების დავალებით ვმუშაობდი სოფ. ბრეთში, არადეთში, სალოლაშენში, წვერსა და დირბში.

სალოლაშენი მდებარეობს ფრონის მარცხენა ნაპირას, არადეთი და წვერი¹ კი—მარჯვენაზე. ისინი ერთმანეთისაგან თითო-თითო კილომეტრით არიან დაშორებულნი. ეს სოფლები მდებარეობენ ქარელიდან ჩრდილოეთით, დაახლოებით 5—6 კილომეტრის მანძილზე. ბრეთი მდებარეობს ცოტა ზემოთ, სამიოდე კილომეტრის მანძილზე სალოლაშენიდან. დირბი ბრეთიდან 5—6 კილომეტრით არის დაშორებული.

ჩაწერილია ტექსტები 400 გვერდი (რვეულის ზომისა). შეგროვებულია შემდეგი დიალექტოლოგიური მასალები:

1. იარაღთა სახელები. 2. მევენახეობის, მეხილეობის, მემინდვრეობისა და მესაქონლეობის დარგში ხმარებული სპეციფიკური ტერმინები და სახელები. 3. სხვადასხვა ნაგებობათა და მათ ნაწილთა სახელები. 4. მცენარეთა სახელები და სხ.

II

ენობრივი მიმოხილვა

1. ფონეტიკა

ა) ბგერითი შედგენილობიდან აღსანიშნავია ე, რომელიც სრულიად დაკარგვის პროცესში იმყოფება. მისი ხმარების შემთხვევები მხოლოდ რამდენ-

¹ წვერი აშკარად დაბლობზეა გაშენებული. მამ რატომ ჰქვია ამ სოფელს წვერი? ადგილობრივ მცხოვრებთა გადმოცემით ამ სახელით ცნობილი სოფელი დაახლოებით 40 წლის წინათ გაშენებული ყოფილა ბრეთის დასავლეთით მდებარე გორაზე. სამეურნეო ცხოვრებისათვის ეს ადგილი არა-ხელსაყრელი აღმოჩენილა და იქაური მცხოვრებნი გადმოსახლებულან დღევანდელს ტერიტორიაზე. ეს სახელი იქიდან მოდის.

ნიმე მაგალითით ამოწურება. ზმნებში იგი ჰაესა და სანის მონაცვლეობას ეწევა: ხიდან გაძახა... შეძახა... ახედ-დაახედა...

მ-ეს სწარებაში, საგრძნობ განსხვავებას იძლევიან ტერიტორიულად ურთიერთგან ახლოს მდებარე სოფლები. ბრეთში, სალოლაშენში, წვერსა და არადეთში მ, თულა გვხვდება, მხოლოდ ჰაეს ან სანის მონაცვლეობას ეწევა, დირბში კი ზოგჯერ ჰაესთან და სანთან დიფთონგს შეადგენს¹. მაგ.: „თუ კი ღმერთმა ამ გელსა (მგელსა) ჩემი თხაი სარდოთ გაუხადა, ნუთუ ჩემ ცოლშვილს დააშტომს უნუგემოთ ღმერთიო... დილით მოახწველიდა (ძროხასა), სალამოთი შეძჳამდა, სალამოთი მოახწველიდა დილით შეძჳამდა... აილო და ეს ვირი მიაშჳიდა ამ კაცსა... მოქცე შენი ერთი აბაზი თუ ერთი სიტყვა გაახწველო... ამ ღორმა აახტენა ჭყვირილი“ (ჭყვიელი) და სხ.

ბ) ასიმილაცია. გვხვდება ყველა საჭის ასიმილაცია: სრული, ნაწილობრივი პროგრესული და რეგრესული. განსაკუთრებით ფართო გზა აქვს გახსნილი ხმოვანთა სრულს ასიმილაციას. მაგ.: გეექცევა, დეექებს, წეეჩხუბა, დეედენა, გეეტენა, ემეეთარა, მეეშვა, დეეძინა, მეეშველება, მეერია, დეეტია, დეენახა, დეემალება, დეეცა, მეეწონა და სხ.

ხმოვანთა დამსგავსება ხდება არა მარტო მეზობლად მყოფ ხმოვნებს შორის, არამედ თანხმოვნით დაშორებულთა შორისაც (განსაკუთრებით მაშინ, როცა ზმნას ორი ზმნისწინი გააზნია მაგ.: გემეერჩია, გემეება, წემეეყვანა, გედეერჩინა, გემეედვიძა, წემეელო, გედეეხვიფინენ და სხვ.

ხმოვანთა სრული პროგრესული ასიმილაცია თუმცა იშვიათია, მაგრამ თითო-ორი შემთხვევა მაინც გვხვდება. მაგ.: ეენტერესება, მანათი (გვხვდება „მენტითი“. აქ ენმა ჯერ ადგილი იცვალა, შემდეგ კი წინ მყოფი ა დაიმსგავსა). აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ზოგჯერ ხმოვანთა დამსგავსება იწვევს ხმოვნის გაგრძელებასაც. ეს მოვლენა თავს იჩენს მაშინ, როდესაც მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელი ებ სუფიქსის ე დაიმსგავსებს ხოლმე ფუძისეულ ანს და სრული ასიმილაციის შედეგად ვიღებთ გრძელ ენს (ამ მოვლენას განსაკუთრებით ვამჩნევთ ბრეთელთა საუბარში). მაგალითები: მარტოკები იყვნენ... ნისიწები გამაართვა... მოლწები თავანთ (თავიანთ) საქმეს აკეთებდნენ... ამ მაგალითებში, ყველგან გარკვეულად ე ისმის (და არა ეე).

მაგალითები ხმოვანთა სრული ასიმილაციისა, მეტათეზისის შემდეგ: ერთმეენთი (ერთმანეთი < ერთმანერთი), მეენთი და სხ.

თანხმოვანთა სრული ასიმილაცია: უყმაყოფილო, ძლეელი (ძნელი), მოშაშარდავათ (მოსაშარდავად), ლელა-ლელა (ნელა-ნელა) და სხ.

თანხმოვანთა ნაწილობრივი ასიმილაცია: ობიექტური ნიშანი მეორე პირისა გ, უმრავლეს შემთხვევაში, მომდევნო თანხმოვანის გავლენით ქ-დ ან კ-დ იცვლება. მაგ.: დაქხვდეს, მოქხვდეს, შექხვდება, გაქკეს, მოქცემ, შექჩება, მოქთხოო, მიკყამს, კპატიეოფ და სხ.

არის რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც გან თანდებული მოქმედებით ბრუნ-

¹ ამგვარი მოვლენა დამახასიათებელია ქართლის სხვა კუთხეებისთვისაც. იხ. პროფ. ვ. თოფურიას წერილი: „ქართლური“, კრებ. „არლი“ გვ. 129.

ვის ფორმაზე დართვისას არავითარ გავლენას არ ახდენს წინმავალ ანზე; ანადირობითგან, ცითგან, იქითგან და სხ.

გ) დისიმილაცია. გავრცელებულია დისიმილაციის ორივე სახე (პროგრესული და რეგრესული). ჩვეულებისამებრ, აქაც დისიმილაციის შემთხვევები უმთავრესად ნაწარა ბგერებზე მოდის. მაგ.: შარეულობა (=შალეულობა), წრეულ, მარგალინი, გარგალი, ჩემონალა (=ჩემოლალა).

დ) ბგერათა დაკარგვა. ბგერათა დაკარგვას ფართო ხასიათი აქვს მიღებული. ეს მოვლენა იმდენად შორსაა წასული, რომ ერთსა და იმავე სიტყვაში, ერთსა და იმავე დროს იკარგვის არა მარტო ერთი ბგერა, არამედ რამდენიმე. ხშირია შემთხვევა, როდესაც ბგერათა დაკარგვის გამო კონტექსტის გარეშე, გაუგებარი ხდება, თუ რას უნდა ნიშნავდეს ესა თუ ის სიტყვა.

მსგავსად ძვ. ქართულისა, სუბიექტური პირველი პირის ნიშანი ვინი იკარგვის უნის წინ. ამის გამო სუბიექტურ პირველსა და მეორე პირს შორის იშლება ყოველგვარი ფორმალური განსხვავება. მაგ.: მე უნდა უაპხო ზღაპარი... მოკლა დაუპირე... სანიძლეო მოუგე... კარქა უნდა მოუარო... რა უყო და სხ.

ონის შემდეგ იკარგვის როგორც ფუძისეული, ისე პრისეული ვინი. მაგ.: ჩამოარდა (ჩამოვარდა), წამოიდა (წამოვიდა), თხოა (სთხოვა), მოა (მოვა), ნაშოარი (ნაშოვარი), გათხოება (გათხოვება), მიშოეთ (მიშოვეთ) და სხ.

წინადადებებში: მალე მოალ... მე ხმას არ ამოიღებ... ეს ტყავი მე მოიტანე... ბიჭი წავიდა, რო ჩემი დაი უნდა მოიყვანო (=მოვიყვანოვო)... რო დეგებარებინა წამოიღებდი. ამ წინადადებებშიც სუბიექტური პირველი პირი არაფრით განსხვავდება მეორისაგან.

ვინი იკარგვის კაუზატივობის მანქარმობელ ევ სუფიქსიდანაც. მაგ.: ვადამასმინე (ვადამასმეინე), დამადგმინე (დამადგმეინე) და სხ.

ვინის დაკარგვის სხვა შემთხვევები: ნატრიშვილი (ნატურისშვილი), თითონ. შაები (შავები), ეჩერი (ვეჩერი), კოპერატის წიგნაყი, რეული (რეეული), ყვი (ყვევი), რასაკრელია (რასაკვირველია), ყითლათ (ყვითლად), ყელაფერი (ყველაფერი), დასალეთი (დასაელეთი), ზეით, ქვეით, ზეიდან, ქვეიდან¹.

მანის დაკარგვა უფრო შორს არის წასული, ვიდრე ვინისა. მაგალითები: თელი (მთელი), ზე (მზე), ძლაერი (მძლაერი), გელი (მგელი), შიერი (მშიერი), თა (მთა), კადი (მკადი), წყესაობა (მწყემსაობა), მიილერიან (მიიმლერიან), თავრობა (მთავრობა), ტვერი (მტვერი), მარიათბის თვე, წარე (მწარე), ძახალი (მძახალი), ხეცი, ზითევი, სამობლო და სხ. მრავ.

ჩვეულებრივია მანის დაკარგვა მიმლეობაში: კვლელი, თხრობელი, პოვნელი, კვდარი, ცემელი (მცემელი), ძინარე, (მძინარე), დინარე (მდინარე), ჩქეფარე და სხ.

მანი დაკარგულია შემდეგ უფორმო სიტყვებში: თორე, რატო, რო, ხოლოთ.

იკარგვის რაეც. მისი დაკარგვა უმთავრესად შემჩნეულია თანხმევანთა

¹ ოთხს უკანასკნელს მაგალითში ვინი არც უნდა გვქონოდა, მაგრამ რადგანაც შედარების ობიექტად სალიტერატურო ქართულია გამოყენებული (აქ კი ეს ვინი გაჩენილია) ამიტომ, რომ ვამბობთ ვინი დაიკარგა.

შორის, მაგრამ ხმოვანსა და თანხმოვანს შორისაც იკარგვის: შაშან, კვეცხი, დაზდა (დაზრდა), ვეცხლი (ძვ. ქართულშიც ასე იხმარებოდა), ჩილილი, ბძოლაჟ, მატოკა, მომჩენი, დავჩები, როგო, საზლომენ, წამოადგინეს, კაი, კატიჟკა; ხაველი, წმუნებელი, პატრეტი, ჩავკა (ჩავკარ), გადავკა (გადავკარ).

რაც დაკარგვა საკუთარ სახელებსაც დასტუობია: მათა (მართა).

ლასი შედარებით გამძლე ბგერაა, მაგრამ დაკარგვის შემთხვევებიც დასტურდება. იკარგვის უმთავრესად კომპოზიტებში: შეიღისარი (მშვილღისარი), სახკარი (სახლკარი), გუთმისანი (გულთმისანი) და სხ.

სხვა შემთხვევებში: ძიენ (გვხვდება ასედაც: ძიელ, ძაან) სუ მთლათ და სხ.

სანის დაკარგვა თავს იჩენს: ნათესაობითსა და მიცემითს ბრუნვაში (განსაკუთრებით თან, თვის თანდებულის წინ), მითითებით ნაცვალ სახელებში, ფუძისეული ტარის წინ და ზმნაში. მაგალითები: ნათესაობით ბრუნვაში: ჩემი ქმრი შიშითა მალლა ფრინველ ვერ გაუვლია და ძი კინჟველასაო... მამიჩემი ყავარი გაცვეთილაო... წამოიდნენ იმ ქალი წასაყვანათა... ქვაბი სიკვდილი როგო შეიძლებაო... ამ ჭირნახული პატრონსა ერთი ქალი ყანდა... ეს ამბავი ქალი მამამ გაიგო... გელმე თქვა ხენწიფი შეილი ავათ არიო... ხი ძირში... ხელი ტოლა... კაცი მქამელი... ძაღლი ლეკვი... ძღვევი ჯვარი (სოფელია ქართლში), ბალი ბოლოს, ფოსტი ფული, კაშჩი ტყავი, დოლი პური და სხ.

თვინ¹ თანდებულის წინ: თოვლითვინ, იმითვინა, თავითვინ, ემი გულითვინ, ძმებითვინ, გლენკაცებითვინ და სხ. თან ფორმანტის წინ: შენითანები.

მიცემით ბრუნვაში: ბაბუა ქალად მისცემს და გაატანს თავი შეილთანა... კობლემ ცოლ დაუძახა... დაუწყო ამ ბეჟ ღრნაი... ამ ბიჟ ყველაფერი ესმის... ერთ აფიცერ ცხენები ჩაბარებული ყამს... მონადირეები ნადირ ვერ იპოვნინან... ნახევარ იქით გადაადგებს და ნახევარ იქით... წმუჟუნ და ლაქუც დაუწყებენ... პასუხ რო აღარ მიიღებს ტარიელი დაბრუნდება.

ფუძისეული ტარის წინ: ტამბოლი, ნეტიანი, (ნესტიანი), ტრაქნიკები და სხ. სანი ხოჯჯერ წ-ს წინაცაა დაკარგული: წორი, წორეთ და სხ.

ჩვენებით ნაცვალ სახელებში: აილო და მისცა ი სავარცხელი... ხენწიფემ დაიბარა ი ბიჭი... რა უყაით ი თევზიო... ე კაცი ძიელ გაჯავრდა... და სხ.

ერთი და იგივე მთქმელი ჩვენებით ნაცვალსახელებს ხმარობს. როგორც შემოკლებული სახით (ი, ე), ისე სრულით (ის, ეს). ასე რომ შეუძლებელია ითქვას, თუ რომელი მათგანია გაბატონებული.

სხვა თანხმოვანთა დაკარგვის შემთხვევები: ნ- გაჩდა, მაქანა (მანქანა), ბალიცაში; ლ- ამოჩნდა, ამოსაეღეთი, ამასკომი, მერთსა (ვაი დედნიჩემი მერთსა); ხ- ოჯაქორი, შემეფთა (ცხენი შემეფთა); ზ- ლამაათ, გარდილა; ჟ- რადენა; კ- ქუა (დიდ კაცსა დიდი ქუა აქო);

ერთსა და იმავე სიტყვაში იკარგვის ორი ბგერა ან მთელი მარცვალი: კაა მიბეგვა... თითონ კაა შემოვლენ... ხედარი (სახედარი), მოტაცული (მოტა-

¹ თვის თანდებული წარმოდგენილია ასე: თვინ.

(ეზული), ხელა (ხელადა), უჭია, (პატარა ნაჯახი აგერ უჭია [ურჭვია] წელშია), ნაკლისი (დანაკლისი).

ე) ბ გ ე რ ა თ ა ჩ ა რ თ ვ ა . საკმაოდ მრავალი ფაქტებით დასტურდება ბგერათა დაკარგვის საწინააღმდეგო მოვლენა ბგერათა ჩართვა. საყურადღებოა, რომ სიტყვაში ჩაერთვის ხოლმე სწორედ ის ბგერები (ნ, მ, რ, ვ, ს,), რომელნიც სხვა შემთხვევაში იკარგებოდნენ. ჩართვა ხდება არა მარტო ცალკეულ ბგერებისა, არამედ მთელი მარცვლისაც კი.

ჩართვის მაგალითები: ნ- თანთქარიძე, გაანღვიძა, შეუქმანზა (ცხენი შეუქმანზა), მენკარვე (მეკარვე), დანგროვდა, მაანგროა, ენგრე და სხ.

ვ- შავშვივით (შაშვივით), გაუჭვირა საქმე...

მ- მცხვარი, განმამავლობაში, მცა (ცა), მგმირი, მღევი მცხვირი, ალუმბალი.

ს- ერთი აზნაური იყო 9 ფუთი გამოდიოდა სწონაშია... სინტერესი.

ვ) მ ე ტ ა თ ე ზ ი ს ი ს მ ა გ ა ლ ი თ ე ბ ი ა : დახუჭული (დაკუჭული), სორიელი, გაძრიელებული (გაძრიელა), ფშოთამს, ავლის ხე (ალვის ხე), ხვახი, გერანალი, ბანალი. (ბალანი).

ზ) ბ გ ე რ ა თ ა შ ე ნ ა ც ვ ლ ე ბ ა . ურთიერთ შორის მონაცვლეობას ეწევიან ნაზალი ბგერები მ-ნ: უნღერებს, გადაინტერა, დაანთავრა, სანჯერ, დანზადა, ანხანავი, ნთელი, რანდენიმე, რანდელი (რამდენი), ინდელი (იმდენი), ინყოფება, საზანთრო, არანც და არანცაო (არამც და არამცაო), გენჯობინება, ჟანბო, ანაირი (ამ-ნაირი < ან-ნაირი < ანაირი; გამოთქმის დროს ისმის ერთი ნარი). განდიდრდა, დალანდა, ინტომ, შენთხვევა, შეანჩნევს, დანწყურული, კანპანია, დაგინტიციე, ჩანდგარა, ზანთრი პირი, იქანდის, ინაირათ (იმ-ნაირად < ინ-ნაირად < ინაირად), სონხები, სონხური, სონხოზა და სხ.

ნარი მანის მონაცვლეობას ეწევა ჩვენებით ნაცვალსახელბშიც: ინ სახენწიფოში, ან კაცმა, ენ ჯარსა და სხ.

მონაცვლეობას ეწევიან, ვ-ნ (ხშირად მანის მეშვეობით: ვ-მ-ნ): არა უშანს, მიციენდნენ, ისურნოს, გაუნსეს, სანსე, კიდენ.

ნ-მ: ამოვამგრევე, ალაჯამ, გიჩამს, გამსხვაება.

მ-ვ: სიმაერი, მწყევსი.

ბ-პ: აპა, ფაპრიკები.

ბ-ფ: შაფათი, დააფრკოლა.

ნ-ლ: მაგდელი, ინტელი.

ლ-რ: არმასი, რამაზათ.

გ-ქ: კარქი, შემდექ, დაკარქელები, გენაცვალე მაქ სიტყვაში...

წ-ტ: დატვა ლოგინში, პროტიალი.

ძ-ზ: და პირიქით: ზევალი (ძევალი) არძანი დაწერა (არზა დაწერა).

ს-ნ: ბოდბისხვეელი (ბოდბისხვეელი): ზოგი მინ (მის) ღღეში ღარიბიაო და რა უშანსო...

გვხვდება თითო-ორიოლა შემთხვევები, როდესაც ურთიერთ შორის მონაცვლეობას ეწევიან: ბ-ფ იოსეფა, ზ-ჟ ივაკუსკა, ხ-ყ დაყეტილობს, ზ-ღ მაღარა, ჭ-ჯ ბიჯო, ღ-ხ იხრიკება, ხ-შ არტაშები, შ-ს სტო (შტო), ვას-

ტერდა, ბ-გ ეუგნება, ტ-ჭ დაჭვირთა (დაჭვირთა ორი აქლემი ქოსამა და წავიდა).

ხმოვანთა მონაცვლეობა. ო-უ: კუკური (ვარდის კოკორი), უქროს შვილები. ო-ა: ფილაქსერა. ა-ე: სატიელო, ტიელო ტახო. უ-გ: კვლავ მალე ჩამოსულა, ეხლა რა მოუვიდა. უ-ვ მონაცვლეობას ამ სიტყვაში ინდივიდუალური, ან შემთხვევითი ხასიათი კი არა აქვს, არამედ ეს სიტყვა თითქმის ყოველთვის ასე გვევლინება, რის გამოც იშლება ფორმალური განსხვავება ორ სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონე სიტყვებ (კვლავ და კულავ) შორის. შეადარეთ: „კვლავ ვესტუმრები“ და „კულავაც ჩამოსულა“.

მოიპოვება მაგალითი, რომელშიც ვინის მაგიერ უმარცვლო უნი ძველიდანვე გარკვევით შემონახულა: ყუავილი.

მარცვალთა სუბსტიტუციიდან აღსანიშნავია: ო-ვა ხვარბალი, ვა-უ კუხე, ოვე-უე აძუებს, გამუედიჟ ძუძუს მაწუებს.

ზნის აწმყოს თემატური სუფიქსი ავ, პირველი სერიის დროებში შეცვლილია ამ სუფიქსით. მაგალითები წინადადებებში: შენც მოკლამ და შენ შვილებსაცო... ხმალ დაჭკარამს კლდესა... მამყამდა ქალი ლამაზი, მამყამდა მამიხაროდა... უნცროსი ძმა ნაჭამს ბაბუას... ქალი მამყამს და აბალე ფაატონებიო... ვირი დაჭყამდა ტყეშია და შეშა მოქონდა, იმასა ყიღამდა და აჭმენდა ცოლშვილსა...

იგივე ავ ხშირად შეცვლილია ან-ად (ავ-ამ-ან): არ ვიტყვი რო მამა მყანდაო და არც თქვა რო შვილი მყანდაო... ერთმა თქვა აბა მე გავიხედან და დავინახან თუ სად არისო... შენ არ იყა, რო წაეყვანე არწივსა და ფთებ ქვეშ ყანდიო.

ოვ-მარცვლის ნაცვლად გვხვდება როგორც ომ, ისე ონ-იც. მაგ.: ნუთუ ღმერთი ჩემ ცოლშვილს დაიჭტომს უნუგეშოთო... რასაც გვთხოვ მოგცემთო...

პირველი სერიის დროებში ევ მარცვლის ნაცვლად ემ და ენ გვევლინება. მაგ.: აჭმენს, (აჭმენდა, შეგაჭმენ), ღენს, წემს, (გვხვდება ასედაც: წენს), მიწენს, უღემს, წაართმენს, ჩამოართმენს, (ეხლა ეს ჩამამართმენს ამ სახენწიფოსო) ვაჭმემ, (აჭმემდა), არკმემ, აძლემ (აძლემდე), დალემ და სხ.

ბოლოკიდური მქდერი ბ ყრუვდება თემატურ ნიშნებში: ობ, ებ-ოვ, ევ: ეცხოვროფ, დავაშროფ, კაბტიყოფ, კადრულოფ, გიმძოფ, ამოფ, ეცხოვროფ, ავიღეფ, დაუძახეფ, გავაკეთეფ, დაანტკიცეფ. მაგრამ: ხელს ვიღემ მეგობარზედა.

ვა-ო: ამ კაცმა ეს კული წელში გაირკო... ჯოხი დაარკო... (მაგრამ: სავარცხელი შუაზე დაარკვა... ძუძუ პირში ჩაუღდა).

მორფოლოგია

ხმოვნით დაბოლოებული ფუძიანი არსებითი სახელები სახელობით ბრუნვაში დაირთავენ ი-ს: მამაი, მალაზიი, ვადაი, ოქროი, ფთაი, ხენწიფეი, ძიძაი, მიტრაი, ნიკოი, რადენაი, ზღვაი, კვირაი და სხ. მრავ.

თანდებულიანი მოქმედებითი კითხვაზე—საიდან? ზოგჯერ ან-ის მაგიერ ამ სახეობას იძლევა. მაგ.: ხელიდამ, სახლიდამ, თავიდამ და სხ.

გადაქრით შეიძლება ითქვას, რომ ვითარებით ბრუნვაში დონის მაგიერ ყოველთვის თანი გვევლინება. ეს იმდენად დაკანონებულია, რომ კაცს გაუჭირდება მონახოს დონით ხმარებული თითო-ოროლა მაგალითიც კი.

თავისებურია ვითარებითი ბრუნვა მაშინ, როდესაც მოვეცივებს კიახვიაზე — საღ? „შე რო ერთი დღე დაგეცდინაო **ხმელეთათ** (შეადარეთ სალიტ. ქართულში ხმარებულს „ამ ქვეყნად“) რაც სულდგმული იყო, იმით ბძანებელი გავხდებოდით... ჩვენი ბეჭდები ამ ქვათ (მნიშვნელობით უდრის—ქვის ქვეშ) შევიწინათო... და სხ.

გვხვდება ვითარებით ბრუნვის მაწარმოებელ დონის დაკარგვის შემთხვევებიც. მაგ.: მღვეი რო გაულოშიავდა და **მარჯვე** მოიდა ამ ბიკთანა, ესროლა და მოკლა... ტარიელ დაქსევი **ვეზირა** (ვეზირად), სიტყვა შენ დაგანჯობინე (ხალხურ „ვეფხის-ტყაოსნიდან“).

კენ თანდებულის მაგიერ გვხვდება ვითარებითსა და მოქმედებით ბრუნვაში დასმული სახელები მაგ.: გაიხედა **ხმელეთა** (ხმელეთისკენ)—არ არი, გაიხედა **ბარათა**—არ არი, გაიხედა **ცითა** (ცისკენ)—არ არი, გაიხედა **წყლითა** (წყლისკენ) და დაინახა ეს ბიკი... აფრინდა ეს ხალიჩაი და წაეიდა **ზეციერთა**... იყურება **ციხიერთა**... და სხ.

იშვიათ შემთხვევაში ში თანდებული ჩი-ს სახითაა წარმოდგენილი. მაგ.: ათი აქლემი **მამალჩი** დაასაპანა.

იხმარება როგორც **მღის**, ისე **მღინ** თანდებულიც.

ებრ თანდებულის მაგიერ იხმარება **ებ** (-ეფ): **წებოსებ**, **კალოსებ**, **ხესაეფ** და სხ.

ზ მ ნ ა

ზმნისწინი და ხშირად იხმარება ობიექტის სიმრავლის აღსანიშნავად¹. მაგ.: **ნაფეხურები** და **ზომა**, (და არა „ნაფეხური დაზომა“.) **ქალები** და **ათხოა** (და არა „ქალი დათხოვა“), **ტაქნები** და **ავხო** (და არა „სტაქანი დაავხო“).

ახ. სალიტერატურო ქართულში „მიცემა“ ზმნასთან, როდესაც მიმართვის გამოხატვაა საჭირო, მო ზმნისწინი მხოლოდ პირველსა და მეორე პირთან იხმარება: **მომცა** მან მე ის; **მოგცა** მან შენ ის, მაგრამ: **მისცა** მან მას ის. ეს უკანასკნელი (მისცა) იხმარება განურჩევლად იმისა, მოუბართან ახლოსაა მესამე პირი, თუ არა. მაგ.: „ფული მისცა“ შეიძლება ითქვას მაშინ, როცა მთქმელთან ახლოსაა მესამე ობიექტური პირი და მაშინაც, როცა ის მთქმელთან სრულიად არაა. მაგრამ თუ კი მთქმელს დასჭირდა აღნიშნოს ამ პირის ადგილმყოფელობა თავის მიმართ, მაშინ ჩვენებითს ნაცვალსახელებს იხმარს: ამას, მაგას, იმას „ფული მისცა“. ფრონის პირის სოფლებში მო ზმნისწინი მესამე პირთანაც იხმარება მაშინ, როდესაც ეს პირი მოუბართან ახლოსაა. მაგ.: „ვენ **მოსცა** ეს ცხენი“. ეს წინადადება მაშინ ჩაიფიქრე, როდესაც მთქმელის წინ ცხენოსანმა

¹ იხ. პროფ. ა. შანიძე „ზმნა და ქართული ენა“ (ლითოვრ. გამოც. გან. 5-6, 83. 71-72).

გაიარა, ე. ი. იმ პირმა, რომლისთვისაც ვილაკას ცხენი მიეცა). ამგვარივე მნიშვნელობითაა ნახმარი „მოსცა ბეჭედი“.

ამ წინადადებაში კი „ღებეშა მოვეცი“ აღინიშნება, რომ მოქმედების ჩამდენი (ღებეშის გამომგზავნელი, ამ შემთხვევაში მოუბარი, ანუ პირველი პირი) იქ იმყოფება, სადაც მან ღებეშა გამოგზავნა და თვით ის პირიც, რომელსაც გამოუგზავნა. სხვა მაგალითი: „ამ ხენწიფემ ეს ურკობალი მოსცა ამ კაცსა“¹

მეორე პირის სუბიექტური და მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსები სრულიად გაქრობის გზაზეა დამდგარი. ხშირად ერთი და იგივე ზმნა პრეფიქსითაც იხმარება და უპრეფიქსოდაც.

მაგ.: ერთი მხრით: მისცა, ჰკითხა, სთხოა, დასწვდა, და მეორე მხრით: მიცა, კითხა, თხოა, დაწვდა.

ამ პრეფიქსთა ხმარება იმდენად არეულია, რომ შეიძლება იქ შეგვეხედეს, სადაც იგი მოსალოდნელი სრულიად არ არის, ან კიდევ არ მოიპოვებოდეს იქ, სადაც მისი ხმარება კანონზომიერია. მაგალითები: დაჰკითხა თავის დამცველებს... გადაჰკიდეს ხურჯინი... ვაჰკარი სპიკა ბეწვსა და მაშინვე იქ გავჩნდებო... ერთი ისეთი გადავჰკა ჰქეჰსა გვანდა ცისასა... გადაჰხადა კარქი ქორწილი... იმ ბიჰსა ჰკითხა... სთხოა ბატონიშვილსა... ბაღს დიდი ყარაულობა აღარ ჰჭირდებოდა... ერთსა მოსტეხა ხარია (შხარი), მეორეს ხარ და ბეჰია... გზაში შეჰკითხა ამ კაცმა ყვავსა... როცა გამოსცდნენ ეზოსა, ტარიელმა მისცა თავი სურათი აეთანდილსა... მაგრამ: ამ კაცმა შეჩვილა თავის გაჭირება მიქელ გაბრიელსა... მიცა ორი ძიძაი... გამოკითხა საიდანა ხარო... ძალღს მათრახი დაკრა... ზოგსა თვალი გამოთხარა... ერთ ბებერსა კითხეს... ფრიდონი კლდეს წაკრამს ფეხსა... ვირი დაჰყამდა ტყეშია და შეშა მოქონდა, იმას ყიღამდა და აჰმენდა ცოლშვილსა. („დაჰყამდა“ პრეფიქსითაა ნახმარი, „მოქონდა“ კი უპრეფიქსოდ).

საერთოდ, პრეფიქსებად იხმარება: ჰ, ს, ი, აჰ, ახ, ორი უკანასკნელის ხმარება, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დადასტურებულია მხოლოდ დირბში.

მომდევნო თანხმოვანთა ნაწილობრივი ასიმილაციის გამო ობიექტური პრეფიქსი ხანი განიცდის შემდეგნაირ ცვლილებებს: ჰ-ს წინ შ-დ იქცევა (მოგ-

¹ „მიცემა“ ზმნასთან შო ზმნისწინი ასეთივე მნიშვნელობით იხმარებოდა ძვ. ქართულ შივ. მაგალითები:

1. „აწ. ვყოთ ჩუნენ სასწაულ კეთილ და ერთი ძეთა ჩუნენთაგანი განვაწესით მონაზონად და მოწაფე ამათ ქრისტეს მოწაფეთა და ამათითა ლოცვითა მოვეცხ მადლი“ („გრიგოლ ხანძთელის ცხორება“ 23, 12).

2. „აწ უფალო იყვენდ ყურნი შენნი მორჩილ კმასა ლოცვისა ჩუნენისასა და აკურთხე ადგილი ესჰ მადლითა შენითა და აღაშენე მონასტერი განსასუენებლად სიწმიდისა სამკვდრებელთა შენთა და მოეც ამას სახელი კეთილად—სახელოვანი შორის თესლებსა მრავალსა სადიდებლად შენდა“ (იგივე: 25, 10).

3. „ხოლო გაბრიელ დიდებულმან ახნაურმან ფრიადითა კეთილითა წარმოგზავნა მამად გრიგოლ და მოხცნა კირით—ხურონი და ნივთი ყოველი ქვით-კირისა ეკლესიისა საშენებლად“ (იგივე: 10, 1). მაგრამ შეადარეთ: „და ესრეთ მოვიდა მამად გრიგოლ თვისა ეანსა და განიხარეს მოწაფეთა მისთა მადლი მიხცეს ქრისტესა და ულოცვიდეს მოლუაწეთა მათ“.

შვამ კირსა... თავი მოშვრა იმ კაცსა... დაშვყვილა), დ-სა და ძ-ს წინ კი ზ-დ. (გადაზძახა... ჩაფიდან ამოზძახა... ზდო ამ ღვედელსა) იშვიათად კ-ს წინ ს. ხანადაა შეცვლილი: ხკითხამს გამლელ გამომლელსა.

ავიან და ამიან ზმნებში აწმყოს მესამე პირის ფორმა ზოგჯერ შეკუმ-შულია: მივლენ ხალხი დახედვენ, ნახვენ როგორც პოტრეტი იმითანა სახე აქ ამ ქალსა... ეს ბიჭები სმენ და ჰმენ... ქალმა უთხრა მე ქვეთ მოვებში და შენ ზეითო, თორენ ჩამოქკვრენ (აქ ვ-სა და რ-ს მეტათეზისი შესაძლებელია ა-ს. დაკარგვამ გამოიწვია) ჩამოგვაგდებენო... დევები ქებას სამჯერ გადადგმენ და გადმოდგმენ... შენ ულონო ხარ და მოქკვლენო (აქაც ლ-სა და ვ-ს მეტათე-ზისია მომხდარი).

აორისტის პირველსა და მეორე პირში ზმნა, თუ ე-ზეა დაბოლოვებული ემატება ვი მარცვლი. მაგ.: გადავიარევი სერი... მივენდევი ძალასა... უმრავ-ლეს შემთხვევაში ვინიც იკარგება და ვიღებთ შემდეგნაირ ფორმებს: მამაშო-რევი, დამალევი, მადროევი, და სხ. წინადადებებში: მეფემ უთხრა ვეზირ-მეზირებსა: ვინც ჩემ სახლ წინ გაიაროს და კარქი თქვას ისიც დაიპირე-ითო და ვინც ცუდი თქვას ისიც დაიპირეითო და ჩემთან გამააცხადეითო... ძმამ უთხრა ეს ქვა გადააბრუნეთ და ჩემი დანაც გაიყოლეითო... ემა და ემდელი წყალში გაურიეთო... მეორე თას (მთას) რო გადახედო ეგ ცხენი დამალეო... და სხ.

იშვიათად აორისტში მესამე პირის სუბ. ნიშნად მრავლობით რიცხვში ეს სუფიქსის მაგიერ გარდამავალ ზმნებშიც თავს იჩენს ენ. მაგ.: ვასწიენ და წავი-დნენ და მივიდნენ ერთ ჯვარედინ გზაზედა... ეს ალბათ დასავლური კილოების გაელენას უნდა მიეწეროს.

ევიან ზმნათაგან „გახვევა“-ც (დახვევა) ევ ფორმანტს იკვეცს ვნებითის წყვეტილის მესამე პირში: თელი ხალხი დეეზვა (დეეხვია) ამ ბიჭსა... გეეზვა... აიხვა... და სხ.

აორისტში „ყოფნა“ ზმნა პირველსა და მეორე პირში წარმოდგენილია ამგვარად: მე ვიყა, შენ იყა (ნაცვლად ამისა; ვიყავ, იყავ).

ს ი ნ ტ ა ქ ს ი

რიცხვში შეთანხმება ხშირად ხდება შინაარსის მიხედვით, და არა ფორ-მისა: თავი რო დავიხზო, უფრო გაუბედურდებიან ჩემი ცოლშვილიო... ერთი უღელი დაიხოცონ, ერთი კი კყამდესო... უნდა წახვიდე და ყვეარი ხარი წაასხაო... ეს ხალხი ადგებიან თვალეზ დაბლექილეზი... ხალხი ბევრნი არიან კარგებზო... ხალხი კი ვერ ამჩნევენ, ადამიანია თუ რა არი... ამ ხალხმა და-ინახეს, ესროლეს და მოკლეს...

საყურადღებოა, რომ რიცხვით სახელებთან ნახმარი არს. სახელი მრავ-ლობითის ფორმით არის წარმოდგენილი: იმათ ყამთ ასი სული ძროხები... ერთ ხენწიფესა ყამდა სამი ქალები...

რიცხვში შეთანხმება შეიძლება მოხდეს თუ ქვემდებარე უსულო საგანს აღნიშნავს: გავიგე, რომ ჩვენ სამკითხველოში კაი წიგნები არიან, მიველი და-

მითხრეს აქ არ არიანო... კაი ეკლესები არიან... კაცის სახელები არიან... მე რო დებრუნდები თუ აქ (ქვის ქვეშ) არიან დანებიო, მაშინ მოგძებნითო... თქვენი სახლები სად არიან... და სხ.

შეუთანხმებლობის ნიმუშია: ის შენობა შეიგრებმა დაამთავრა.

ფართოდაა გავრცელებული გარდაუვალ ზმნებთან ქვემდებარის დაყენება მითხრობით ბრუნვაში, თუ რომ შემდგომი ზმნა გარდამავალია: წამოიდა ამ ბიჭმა და მოკლა ერთი ირემი... ადგა ამ ბიჭმა და წავიდა... ადგა ამ ბიჭმა და ესროლა... ახლა ყმამ გამოუღდა მოსაკლავათა... ადგა ამ ქალმა დახუჭა თვალები და ჩაუჯდა მებატესა... მამამ წამოიდა სახლშია, უთხრა ცოლსა დაეხოცო... დაფიქრდა ამ ქალმა და უთხრა.

წინადადებების ამგვარი კონსტრუქცია გამოწვეულია იმით, რომ თხრობის დროს მთქმელი ანგარიშს უწევს არა წინმყოფ შემასმენელს, არამედ მომდევნოს¹.

ყურადღების გამახვილებებისათვის ხშირია სიტყვების ორმაგი ხმარება. მაგ.: ეს კაცი **ისევ-ისევ** ხენწიფეთ დაუყენებიათ... ბრუნდება. **ისევ-ისევ** უკანა... **ისევ-ისევ** გაიხსენა თავი ნასწავლები (ნასწავლი) სიტყვა... ძმურათ ცხოვრობენ **ისევ-ისევა**... **ამდენ-ამდენ** მოქცემთ და თავი მოგვეციო...

ლ ე ქ ს ი კ ა

გვხვდება ზოგიერთი ზმნისა და სიტყვის თავისებური მნიშვნელობით ხმარება: **აბაღე**--ამ სიტყვის ხმარება ძალიან გავრცელებულია (ქალი მაყამს და აბაღე ფაეტონებით).

ამომწყვიტე და ეს არი... „**ამოწყვეტა**“ ზმნის ფუძე ახალ ქართულში სახელს მრავლობითში მოითხოვს, აქ კი სახელი მხოლოდობითშია (შენ რო ხელსაფქვავეები გაქ უნდა გამომიგზავნო, თორენ ამოგწყვეტამო).

გარეშემო (გარშემო) იმგვარადვეა წარმოდგენილი, როგორც ეს ძვ. ქართულშია.

მე გადავარბენ სახშია (გადავირბენ სახლშია).

მოვაწყე=ზერელეთ მოვრწყე.

აწმყო დროში ზოგჯერ „**ზის**“ მაგიერ „**ჯღის**“ გვხვდება.

თვე ზოგჯერ იხმარება სწორედ იმ ფორმით როგორც ეს ძვ. ქართულში იყო. **თაუფ** (გამოთქმის დროს, თუკი კარგად დააკვირდებით ორი **თან** გესმით).

რახანც (რახამც)=რადგანაც (რახანც დედი შითხარი, მოდიო...).

ორთავენი=ორიენი (ორთავე ძმები...).

საკმარი=საკმარისი).

„**შემდეგ**“-ის მაგიერ თითქმის ყოველთვის იხმარება ზმნის სართი „**უკან**“ მაგ.: **ერთ** საათს **უკან**... **მას** **უკან**... **საჭმლის** **უკან**, **დესერტი** უნდა დააყოლოო... ეს კაცი **ცოტა** ხნის **უკან** გარდაიცვალა.

¹ იხ. პროფ. ვ. თოფურიას წერილი „ქართული“ კრებ. „არაილი“, გვ. 146.

შეჯავახება. შეეჯავახნენ = შეეჯახნენ (ერთმანეთ შეეჯავახნენ).

თავისებურ მნიშვნელობით იხმარება სიტყვა „ცხოვრება“. მაგ.: ემითვინა რომა სიბერემდე იქნება კიდე ცხოვრება (ქონება) ვიშოვოთო...

იშვითად საგნის აღსანიშნავად „ჰყავს“ იხმარება „აქვს“ ზმნის მაგიერ. მაგ.: თევზის ბეწვი რო ყანდა (ჰქონდა) გაჰკრა სპიჰკა და წაუჰკიდა...

ჩამოდაღმა: ერთერთ მთქმელმა, როდესაც მან ჩამომითვალა მეფის რუსეთის მოხელეთა თანამდებობრივი სახელები, ეს ზმნისართი აზგევარად იხმარანაჩალიკი, პრისტავი, მამასახლისი ჩამოდაღმა პომოშნიკი, გზირი, ბორჩიკი, ურადნიკი, ტრაჰნიკები, პრავიტელტარშინები: გარადოი, აკალოშნიკები—პრისტავის ჩამოდაღმა.

166. ჩიქობავა

საანგარიშო მოხსენება ხუნძური (ავარიული) ენის ჭარულ კილოზე
გუშაოზისა ზაქათალაში (1—14.VIII.1938)¹

ხუნძური ენა დალისტნის მრავალ ენათა შორის ერთად ერთია, რომ მთელ დალისტანს გადაჭრის ჩრდილოეთიდან სამხრეთამდის (როგორც ამას პ. უსლარი აღნიშნავდა): უკიდურესი ჩრდილო პუნქტი აულ ჩირ-იურტის სახით ჩრდილო-კავკასიის (ორჯონიკიძის) რკინის გზის ხაზთანაა, სამხრეთის წვერი კავკასიონის ქედს ვადმოცილებულია და ჭარ-ბელოქნის ხაზით თითქმის ალაზნის მარცხენა ნაპირს უწევს: დანაჩი და კაბახოლი ალაზანს რამდენიმე კილომეტრით შორავენ.

ხუნძურის ასეთ განვრცობასთან მჭიდრო კავშირშია მისი ძლიერი დიალექტობრივი დიფერენციაცია. ხუნძურში სამ კილოს გამოყოფენ: ხუნძახურს, ანწუხურსა და ჭარულს. ესენი გარჩევით აქვთ დასახელებული ჯერ კიდევ გიულდენშტედტს (XVIII ს.) და კლაპროტს (XIX ს. პირვეული ათეული). მაგრამ ამჟამადაც სპეციალურ ლიტერატურაში თითქმის არავითარი ცნობა არ მოიპოება ანწუხურისა და ჭარული კილოების შესახებ. პ. უსლარის ფუნდამენტალური ნაშრომი „ხუნძური ენა“ ჩრდილო დიალექტის, ხუნძახურის (უფრო ზუსტად: ჩრდილო კიდის აულ ქირკეის) მასალების განხილვაზეა დაფუძნებული.

პ. ჟირკოვის „ხუნძური გრამატიკაც“ იმავე კილოს ემყარება (როცა ის პ. უსლარის მონაცემებს სცილდება). აკად. შიფნერს, მართალია, ცდის პირებად ლუნიბელები ჰყავდა, მაგრამ თავის გამოკვლევას („Über das Awarische“ 1861) საფუძვლად დაუდო მასალა, ადგილობრივ ჩაწერილი სხვადასხვა პირების მიერ, და ეს მასალა თითქმის მთლიანად ხუნძახურ კილოზე მოუბართავან მომდინარეობდა.

ერკერტის შრომაში („Die Sprachen des Kaukasischen Stammes“) შედარებით მეტი მასალაა, მაგრამ ავტორს ჭარულის დამახასიათებელ მთავარ მოვლენათაგან მხოლოდ ორი აქვს შენიშნული.

შამილის დროს „ჯარის ენა“ („ბოლ მაწა“) ხუნძური ენის ხუნძახური კილო იყო.

საბჭოეთის ხანის ხუნძურ მწიგნობრობასაც ხუნძახური კილოსაკენ უპირავს თვალი: ხუნძახური კილო სალიტერატურო ხუნძური ენის ფუძე-დიალექტად იქცა.

მართალია, ამ მწიგნობრულ ენაში აქა-იქ გამოიქვიტავს სამხრული ხუნძურის დამახასიათებელი მოვლენები—ავტორებია სამხრული დიალექტის წარმომადგენლები,—მაგრამ ამით არაფერი იცვლება: ფონეტიკაც, მორფოლოგიაც,

¹ წაკითხულია მოხსენებად ვენიკიში 19.X.1938 წ.

სინტაქსიც ხუნძური ენისა ხუნძახურია. სამხრული კილოების შემოტანილი მოვლენები დიალექტიზმებად განიარსება.

ეს დიალექტიზმები მაინც საინტერესოა — ენათმეცნიერული თვალსაზრისით, რა თქმა უნდა, პირველ ყოვლისა: მათი მიხედვით სამხრული კილოების თითო ოროლა მოვლენა მიახლოებით შეიძლება კაცმა გაითვალისწინოს.

საგულისხმოა ასევე შემთხვევით ამოტივტივებული მასალა სამხრული ხუნძურისა შიფერთან. საინტერესოა პ. უსლარის შრომის შესავალში წარმოდგენილი თითო-ოროლა ცნობაც სამხრული ხუნძურის შესახებ.

მაგრამ ყოველივე ეს ოდნავადაც არ კმარა იმისათვის, რომ კაცმა გაითვალისწინოს სამხრული ხუნძურის თუნდაც ძირითადი თავისებურებანი.

სამხრული ხუნძურის გარეშე კი ჩრდილო ხუნძურის სტრუქტურის რიგი მთავარი მოვლენები გაუგებარი რჩება, ხუნძური ენის ისტორიის საკითხები სწორად არც გადაწყდება და არც დაისმის.

შემთხვევა გვქონდა ამაში დავრწმუნებულებიყავით 1933 წლის ზაფხულს ლუნიბის რაიონის აულების სულრათლისა და ქუდალიბის წარმომადგენლებთან ათიოდე დღით წამუშავებისას ქ. ბუნიაკსკში. ამ გარემოებაზე მივუთითებდით წერილში „ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურში“ (ენიკის-მოამბე ტ. I, გვ. 95).

მას შემდეგ დალისტანს გამგზავრება არ მოგვიხერხდა. იყო იმედი — წელს ერთი თვით მაინც შიგნი დალისტანში სამხრულ ხუნძურზე წამუშავებისა. სამწუხაროდ, წელსაც მხოლოდ ხუთმეტრიოდ დღის მარაგი აღმოჩნდა ხუნძურზე სამუშაოდ ადგილობრივ. ასეთი დროის ბიუჯეტით სამხრეთ დალისტანის აულებში გამგზავრება არ იქნებოდა მიზანშეწონილი: ოთხი-ხუთი დღე გზას უნდა იქით.

ამან გადაწყვიტა მარშრუტის საკითხი: სამხრეთისკენ სვლა შეიცვალა სამხრეთის პუნქტში გამგზავრებით. ცხადი იყო, რომ ამ ვარიანტს გარკვეული ნაკლი ახლდა: მხოლოდ ჩრდილო ხურძურის (ხუნძახურის) ნიადაგზე სამხრეთის კიდე ძნელი გასარკვევი იქნებოდა: გვაკლდა შუა რგოლები.

მაგრამ არჩენის საკითხი არ იდგა: აგვისტოს პირველი ნახევარი მაინც უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

ტფილისიდან გავემგზავრე თვითმფრინავით 2 აგვისტოს დილის 7 საათზე; 11 საათზე ზაქათალაში ვიყავი.

ადგილობრივი განათლების განყოფილების დანმარებითა და რაიკომის მდივნის გულისხმიერი დამოკიდებულების შედეგად მოხერხდა 3 აგვისტოდანვე სრული დატვირთვით მუშაობა (დღეში 8—10 საათი).

ჩემი მასწავლებელი იყო ჯემალ მამედოვი, ქარში დაბადებული, სოფ. ფაშანში (მაკოუს სოფ.-საბჭო) გაზრდილი, აშუამად ზაქათალაში მომუშავე (ბეჭდვის კავშირის ხაზით).

ქარულზე მუშაობის პირველ დღიდანვე ყურადღება მიიქცია არა ერთმა თავისებურებამ. მწვავედ დაისვა ამ თავისებურებათა სათავეების საკითხი: სპეციფიკურ ქარულია ეს მოვლენები თუ ის სხვა კილოკავებშიც არის; თუ — კი, რას მიჰყვება და აგრძელებს ქარული — ანწუხურს თუ ლუნიბ-ყარახის ხაზზე მდებარე აულთა მეტყველება?

ანწუხელის ძებნას შევუდექი. აღმოჩნდა ერთი, ისიც არც თუ შესატყვისი: ათი წელიწადია ანწუხში არ ყოფილა, ნელა სიტყვას ვერ ათქმევინებ, რამდენიც არ გაამეორებინო, ურევს ქარულსა და ანწუხურს, ჩვენებას წამდაუწუმ ცვლის და სხვა. სამი შეხვედრა მქონდა. გამრავკითხე სიტყვები — სომატური ტერმინოლოგია, რიცხვითი სახელები...—ვათარგმნინე აზერბაიჯანული ანბანიდან ელემენტარული ტექსტები...

ყველა სიძნელის მიუხედავად, რაც ამ მუშაობას ახლდა, გაირკვა, ჯერ ერთი, ის, რომ მთელ რიგ მომენტებში ანწუხური ქარულს შორდება და, მეორეც, — ხუნძურის ისტორიისათვის ანწუხურის შესწავლა მიუცილებელია (საინტერესოა ქართულთან ურთიერთობის თვალსაზრისითაც).

ზაქათალიდან 13 აგვისტოს გამოვემგზავრე ბელოქან-ლაგოდენით წნობის წყალზე. მუშაობის შედეგად:

1. ჩაწერილია **ქარული კილოს ტექსტები** 50 რვ. გვირდი.
2. ჩაწერილია ნათესაური ურთიერთობის ნომენკლატურა, სხეულის ნაწილთა სახელები, რიცხვითი სახელები და ნაცვალსახელები (ქარულად).

გარდა ამისა — ათიოდე გვირდი ანწუხური ტექსტები, რიცხვითი სახელები, ძირითადი ნაცვალსახელები, სხეულის ნაწილთა სახელები, ნათესაური ურთიერთობის ტერმინოლოგია. ამ მასალას შემოწმება ესაქიროება, მაგრამ ამ სახითაც საინტერესოა ხუნძური დიალექტოლოგიის თვალსაზრისით.

ქარული კილოს თავისებურებათაგან ჩაწერილი ტექსტები საშუალებას გვაძლევს აღვნიშნოთ შემდეგი:

ბგერითი შედგენილობისა და ბგერათა ცვლის ხაზით:

1. ქარულს არ მოეპოება ლატერალები.

ხუნძურის ხუნძახურს კილოში გარჩეულია 4 ლატერალი: ლ'აბგო „სამი“, ლ'აიკ „ქარგი“, ნილ' „ჩვენ“ (ინკლ.), ტილ' „უნაგირი“.

ლუნიბის რაიონის აულებში უჭირთ მეორე და მესამე საფეხურის ლატერალთა გარჩევა წიგნის ენაშიც. განსხვავებულია: ლ'აბგო, ტილ' და მესამე საშუალო ტიპი.

ქარულში ლატერალები არა გვაქვს. მათს ადგილს იჭერს ორი რეფლექსი:

ჰჰ — თავისებური, თითქოს პალატალიზებული ჰ და კჰ — მაგარი, თუმცა პალატალური (!) კ.

პირველი რეფლექსი განურჩევლად იხმარება ლ'-ს, ლჰ-ს და ლ'-ს ნაცვლად, მეორე ტჰ-ს მაგივრობას ეწევა.

ჰჰაბგუ (= ლ'აბგო) „სამი“

ჰჰიკ (= ლ'აიკ) „ქარგი“

წიჰჰ (= ნილ') „ჩვენ“ (ინკლ.)

ანჰჰგუ (= ანლ'გო) „ექსი“

ქაილი (= ტილი) „უნაგირი“

სანკაჯუ (= ანტაგო) „შიდი“.

რიცხვის სახელები 6 და 7-ისათვის მხოლოდ ამ ლატერალებითაა გარჩეული ხუნძახურში: ანლ'გო 6, ანტაგო 7; ქარულში: ანჰაჯუ 6, ანკაჯუ—7. ამბობენ, ერთი სომეხი ეაქარი, რომელმაც ხუნძური (ქარული) ისწავლა, ამ ბგერებს ვერ გამოთქვამდა გარჩევით, ორივე სიტყვას ერთნაირად გამოთქვამდა—რალაც საშუალო ბგერით პლუს გ—და წინ მსაზღვრელს ურთავდა: კუდაბ ანგუ „დიდი ანგუ“, ე. ი. შიდი, ტინაბ ანგუ „პატარა ანგუ“, ე. ი. ექესი.

ორ რეფლექსში თავის მოყრა ოთხი ლატერალის ბგერინაცვლებისა ამ ლატერალთა ბუნებისა და ურთიერთობის თვალსაზრისით საყურადღებო მოვლენაა, მაგრამ ამაზე აქ არ შევჩერდებით.

2. ქარულში დასტურდება ჯ და ძ ბგერები, რომლებიც უცხოა ამჟამად ხუნძახურისათვის (და ლიტერატურული ხუნძურისათვის).

გურჯიჯაუ (= გურჟიჯაუ, ხუნძახ.) „ქართველი“

საჯან „საყენი“

ქინძი (= ქვანაზე, ხუნძახ.) „ჭამა“.

ძ-ს ფონემურობა ექვებს იწვევს (თუ ძ-ს ყურადღებას მიაქცევთ, ზ-თი ცვლიანი!), თუმცა რიგს შემთხვევაში ძ გარკვევით ისმის. საინტერესოა, რომ უმეტესად ის ინფინიტივის დაბოლოებაში ამოტივტივდება ხოლმე (ქინძი, ჰინძი...) და ქმნის გარდამავალ საფეხურს -ღე || -ღი-სა და -ზე || -ზი-ს შორის: -ღე || -ღი → -ძე || -ძი — -ზე || -ზი.

წერილში: „ინფინიტივის დიალექტური ვარიაციები ხუნძურში“ ეს შუა საფეხური, როგორც თეორიული ვარაუდი, ვარსკვლავითაა აღნიშნული. ქარულის ამ ჩვენების შემდეგ ეს ვარსკვლავიანი ვარიანტი რეალური ფაქტია და არა ვარაუდი.

ჯ ბგერა ნასესხებ სიტყვებში ყველგან რჩება. რით აიხსნება ჯ-ს და ძ-ს პოზიციათა სხვაობა ქარულში? პირველადია თუ არა ჯ თანამედროვე ქარულში? ამაზე—ცალკე.

3. ქარულში დასტურდება დ, ლ, რ, ნ, თ-ბგერების რბილხ ვარიანტები. ხუნძახურმა კილომ ეს არ იცის.

ღედღე—„ბაბა“ (ბავშვის მიმართვა მამისადმი).

ჰედღე „ბაბუა“.

დიდა ჰაზილაბ „მე მეცოდინება“.

ქალდამ „კომბოსტო“.

ბერაბ

ბენაბ „შიდილება“, ნაჰა „ქარაქი“, ერბო“.

ქუთაქაბ „ძლიერი“, „ლონიერი“.

რბილ ლ-ს უპირისპირდება მაგარი ლ (ჰინჰინლა ხეხინებს) ასე, რომ ლ-ს სამი სახეობა გვაქვს: ჩვეულებრივი,—საშუალო,—რბილი და მაგარი; უკა-

წასკნელი ორი სახეობა აქა-იქ გვხვდება, მაგრამ გარჩეულია მკვეთრად: მათ ნაცვლად რომ „საშუალო ლ“ იხმაროთ, გაგისწორებენ.

ღრმა უკანანისმიერი თავკიდური ჰა-ც ზოგჯერ თითქოს დოტაციას დაირთავს, მაგრამ ამას შემოწმება კირდება.

გვევ ითქმის კ-ს შესახებაც (იხ. ქვემოთ).

4. ყ- აინის გარდა, რომელიც აქ მჟღერი სპირანტია, ჰამზის ბადბლი ბგერაც გვაქვს; ესაა მეგრული ყ („მიცორს“—მიყვარს):

ღუნ ვოყა „მე (მამაკაცი) ვიყავი“;

ვოყანაბ როყ „საცხოვრებელი სახლი“ (სიტყვა-სიტყვით „სამყოფი სახლი“).

ფონეტიკური პროცესებიდან აღსანიშნავია:

1. ბოლოკიდურ ე-ს დავიწროება ი-დ: ე—ი:

„ო-ს „ უ-დ: ო—უ:.

ღიღი—ღიღე „მე“ (მიცემ.);

ღუღი—ღუღე „შენ“ (მიცემ.);

ინფინიტივის სუფიქსის ბოლოკიდური ე—ი:

კაზი—კაზე „კვლა“;

ბიჩიიზი—ბიჩიიზე „გაყიდვა“.

2. ასიმილაცია (უპირატესად რეგრესიული) მეტი ინტენსივობისაა, ვინემ ეს გვაქვს ზუნძახურში. პირველ რიგში უმახვილო ხმოვნები ექვემდებარება ასიმილაციას.

ღუსულ—ღოსულ „მის“ (ნათეს.)

ღუზულ—ღოზულ „მათ“ (ნათეს.)

ინწრღა ც'ო—ანწრღა ც'ო „თერთმეტი“

რიყაზრე—როყაივ „სახლში“ (მამაკ.)

ყიყიდი „ნაჯახი“, ყოყიღრდ—მოთხრ., ყაყაღალ—მრავლ. სახელ.; შღრ. ხუნძახ.

კაშტრ, ყოშტოცა, ყაშტალ...

მუყ „თქვენ“—მოთხრობითში: მოყრდ (←მუყოდ).

3. ხუნძახ. ტ—ქარ. კა:

ქარ. კაყხ—ხუნძახ. ტყხ „წიგნი“.

„კამაჰ— „ტამახ „ფოთოლი“.

„კაერენაბ „ტერენაბ „წვრილი“, „ფაქიზი“

„კადალ „ტად „ზედ“...

4. ხუნძახ. ხ—ქარ. ჰა:

ქარ. ნდაჰა—ხუნძახ. ნახ „კარაქი“

„ჰარაბ— „ხარაბ „მკვლარი“

ქარ. ნუჰა— ხუნძახ. ნუხ „გზა“
 „ ყაჰხ — „ ახ „ბალი“...

II. მორფოლოგიურ მოვლენებში განსაკუთრებით საყურადღებოა:

1. მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნად დ-სუფიქსის გამოყენება ხუნძახური -ცა-სუფიქსის ნაცვლად:

ქარ. ლენინიდ—ხუნძახ. ლენინიცა „ლენინმა“
 „ იმც'უდ— „ ინსუცა „მამამ“
 „ ჰედდედ— „ — „ბაბუამ“
 „ ნეჟედ— „ ნეჟეცა „ჩვენ“ (მოთხრ.).

2. ნაცვალსახელებში ღუნ „მე“, მუნ „შენ“ მოთხრობითში დაირთავს ჰაა-ს ხუნძახური -ცა-ს ნაცვლად:

დიჰა (ხუნძახ. დიცა) „მე“ (მოთხრ.)
 დუჰა („ დუცა) „შენ“ (მოთხრ.).

ამ შემთხვევაში ქარული მიჰყვება ანწუხურისა და ღუნების რაიონის აულთა ხახს: იქ ამ სახელებში -ლ'ა(ა)-ბოლოსართი აწარმოებს მოთხრობითს. ქარული -ჰაა ამ -ლ'ა(ა)-ს სახეცვლად (იხ. ლატერალების შესახებ თქმული).

3. „თქვენ“ ნაცვალსახელი ქარულში ძველი სახითაა დაცული: მუჟ (ხუნძახური ნუჟ—მუჟ).

გიულდენშტედტისა და კლაპროტის მიერ ნაჩვენები შუჟ ამგვარად დღემდის შემორჩა ქარულს.

4. თავისებურია რიცხვითი სახელები 50-დან მოყოლებული:

ქარ. 50: ხ'ოწილ ხუნძახ. კიყოძალდა ანწგო
 „ 60: დიხწილ „ ლაბუოგო
 „ 70: იკწილ „ ლაბუოძალდა ანწგო
 „ 80: დოწილ (?) „ უნყოგო
 „ 90: მოწილ (?) „ უნყოძალდა ანწგო.

(„დოწილ“ და „მოწილ“ ხშირად ერევათ: საკუთარი თვლა ყველამ არ იცის ჯეროვნად).

ხუნძახური თვლა აშკარად ოცეულობითია, ქარული—არა: ათეულობითი ჩანს, მაგრამ რა არის მამრავლად გამოყენებული?

5. ზმნაში პირთა გარჩევის ელემენტები ისახება (ზოგ-დროში):

ღუნ ვერავ— „მე მოვედი“
 მუნ ვერი— „შენ მოხვედი“
 დაუ ვერი— „ის მოვიდა“
 ნიჟ რერალ— „ჩვენ მოვედით“
 მუჟ რერი— „თქვენ მოხვედით“
 დალ რერი— „ისინი მოვიდნენ“

დიჰა ჰუბუ ბიშინაბ— „მე ვაკეთებ“
 დუჰა ჰუბუ ბიშინა— „შენ აკეთებ“...
 დას ჰუბუ ბიშინა— „ის აკეთებს“...

როგორც უობიექტო, ისე ობიექტიან ზმნას პირველი პირი აქვს განსხვავებული მეორე და მესამე პირთაგან. განსხვავებას ქმნის კლასის ნიშანი: სუბიექტისა—უობიექტო ზმნაში (ვ : ვერავ), ობიექტისა—ობიექტიან ზმნაში (ბიშინაბ)... ორსავე შემთხვევაში—სუფიქსის ხაზით ტარდება განსხვავება.

თუ მოვიგონებთ, რომ ხუნძახურში (და სალიტერატურო ხუნძურში) ამგვარი გარჩევის შესაძლებლობა გამორიცხულია, ქარულის ეს მოვლენა დიდი პრინციპული ღირებულებებისად მიიჩნევა (ამ მოვლენასთან რიგი საკითხებია დაკავშირებული; მათ ცალკე განხილვა ესაჭიროება).

6. ქარულისთვის დამახასიათებელია თანდებულების ხმარება, რომლებიც ბრუნვის ფორმებს არ არიან შეხორცებული. -**ოლო**— „თვის“—მიცემით ბრუნვისთან; -**ბუნუ**— „ში“; -**ისა**— „გან“; -**კად**— „ზე“...

ლექსიკის ხაზითაც ქარულ დიალექტში ბევრი რამაა საინტერესო; აქ მოვიხსენიებთ მხოლოდ შემდეგ ქართულ სიტყვებს, რომლებიც დადასტურდა ქარულში:

ჭარ. ქიქა— „ქაჭა“;
 ვაზი— „ვენახი“; „ვაზი“;
 წუბულ— „წაბლი“;
 მივ || მევ— „მუხა“ (ძვ. ქართ. „მუჯა“), ხუნძახურში „მიქა“;
 ციჩი— „ვაშლი“ (ხუნძახურში „ცეჩი“);
 ცანწრი— „ანწლი“;
 ფითრი— „ფითრი“;
 ხარსი || ხავსი— „ხავსი“;
 უბა— „უბანი“...

აღსანიშნავია ტერმინი „ეთრე“ ქართველის მნიშვნელობით. სიტყვა შენახულია გამოთქმაში „ეთრე წუნწარი“— „მსხვილი კიანჭველა“. „ეთრე“ იგივე ძირი ჩანს, რაც წახურულ მუთრი-ში გვაქვს: „მუთრი“— „ქართველი“ (ა. დირი, ნ. მარი).

ორიოდე ცნობა ქარელთა შესახებ. თავის თავს ქარელი ხუნძად არა თვლის, ლეკი ვარო, ამბობს: დუნ ლეზგიდაუ ვუგავ („მე ლეკი ვარ“). ტერმინი „ლეკი“ აქ ზოგადი მნიშვნელობითაა ნახმარი და კიურელს არ ნიშნავს.

ხუნძური მეტყველება დაუბრკოლებლივ არ ესმით: შესწავლა სჭირდებათ. მთის ლეკებსაც, ცოტა არ იყოს, განზე უყურებენ.

ზაქათალისა და ბელოქნის რაიონებში შემდეგი ხუნძური თემებია (სოფ-საბჭოები).

ჭარი (უბნები: ჰებელ უბა, ჩუქაქ უბა, ჰაკია უბა, თახთა);
 თალა (იყოფა სამ სოფსაბჭოდ);

მაწეხი;

კატეხი;

მაკოუ (მასში შედის სოფ. ფაშან-ი);

დანაჩი;

კაბახჩოლი;

გოგამი (აზერბაიჯანელებიც ცხოვრობენ);

ქვემო ჩარდახლი.

ქარელ ჯემალ მამედოვის დაკვირვებით: ქარი, მაკოუ და დანაჩი ენობრივად ახლოსაა ერთმანეთთან; გუგამი (|| გოგამი) ცოტათი განსხვავებულია (აზერბაიჯანელებიც ცხოვრობენ); ბელოქანი, კაბახჩოლი—თავისებურია, განსაკუთრებით—უკანასკნელი; ქართული აქ თითქმის ყველამ კარგად იცისო.

ქვემო ჩარდახლიც განსხვავებულია ქარულთან შედარებითო.

დასასრულ, მადლობით უნდა მოვიხსენიო ჩემი მასწავლებელი ქარულისა ჯემალ მამედოვი და ყველა ის პირი და ორგანიზაცია, რომელთაც ხელი შემიწყვეს ამ მუშაობაში.

საანბარო მოცხადება უღურ ენაზე მუშაობის შესახებ
(სოფ. ვართაშენსა და სოფ. ნიჯში, აზერბ. სსრ)¹

მიმდინარე 1938 წელს (მაისი—ივნისი) აკად. ნ. მარის სახ. ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტ. ინსტიტუტის მიერ მივლინებული ვიყავ უღურ ენაზე სამუშაოდ. ეს მეორე გამგზავრება იყო ამ ენაზე სამუშაოდ, და ამ ხელად ჩვენ ავირჩიეთ სოფ. ვართაშენი (ვართაშენული კილოს გასათვალისწინებლად) და სოფ. ნიჯი (ნიჯურისათვის).

სოფ. ვართაშენი, სადაც მუშაობას ვაწარმოებდი 18.V.—13.VI.1938. წარმოადგენს სარაიონო ცენტრს (40-დე კილ. დაშორებულია ქ. ნუხიდან). მოსახლეობა ვართაშენში ქრელია: მოსახლეობენ უდები (წინათ—მართლმადიდებლები და გრიგორიანები), სომხები და აზერბაიჯანლები. ამის გამო ენობრივი ურთიერთობანი მრავალფეროვანია და უღური ენის ვითარებისათვის დამახასიათებელი: უღური განიცდის გარემო ენათა გავლენას და მისი აგებულება და ლექსიკა ინტენსიურად იცვლება.

ჩვენი მუშაობის ძირითადი მიზანი იყო ენობრივი აგებულების თაქტების გათვალისწინება და ლექსიკური მარაგის შესწავლა. ამისათვის ვიწერდით სხვადასხვა ფოლკლორულ ტექსტებს და სალექსიკონო მასალას. ფოლკლორული მასალა, როგორც არა ერთხელ აღნიშნულა, შეთვისებული ჩანს (უმთავრესად აზერბაიჯანულიდან), და საკუთარი ლექსიკაც ძალიან მცირედ არის წარმოდგენილი.

სპეციალურად გამოწმედით აგრეთვე ა. შიფნერის შრომის (Versuch über die Sprache der Uden. 1863) მონაცემებს (თემისათვის: „ა. შიფნერი, როგორც უღური ენის მკვლევარი“). შემოწმების შედეგად აღმოჩნდა, რომ ა. შიფნერთან საერთოდ კარგად არის წარმოდგენილი მორფოლოგიური აგებულება უღური ენისა. შედარებით სუსტია ფონეტიკური მხარის გადმოცემა: გვაქვს შეცდომები და ზოგჯერ არაა დაცული დამწერლობის ერაიდაიგივობა. რაც შეეხება ლექსიკონს, ა. შიფნერის ლექსიკონში გვაქვს ზოგჯერ სიტყვები, რომელნიც დღევანდელს უღურში აღარ შეინიშნებიან; მეორე მხრივ, ლექსიკონში არაა შესული სიტყვები, რომლებიც დღეს ხმარებაშია (ამათ შესახებ სპეციალურად ცალკე წერილში გვექნება საუბარი).

ვართაშენლის ძირითადი ენობრივი მოვლენები (მორფოლოგიური, სინტაქსური და ფონეტიკური) იმგვარადვეა წარმოდგენილი აქაც—ვართაშენში, როგორც ეს ლიტერატურაშია ცნობილი (ა. შიფნერისა და ა. დირის

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიკე-ში 25.X.1938 წ.

შრომებში)¹. შეინიშნება მხოლოდ ორი მორფოლოგიური მოვლენა, რომელნიც საყურადღებო არიან უღურო ენის აგებულების გასათვალისწინებლად.

ა. პირველი მოვლენა შეეხება მყოფადი დროის წარმოებას. უღუროში ჩვენ გვაქვს ორი მყოფადი: ერთი იწარმოება -ო სუფიქსით; მეორე კი მყოფადის მიმდევარსგან—პირის ნიშნების მიმატებით.

მაგალითად:

ბასკესუნ—დაწოლა, დაძინება.

ძირი: ბას-კ.

Fut. I.

მხოლ. რ.	მრავლ. რ.
1. ბას-ხუ-კ-ო	ბას-მან-კ-ო
2. ბას-ნუ-კ-ო	ბას-ნან-კ-ო
3. ბას-ნე-კ-ო	ბას-ყუნ-კ-ო

Fut. II.

მხოლ. რ.	მრავლ. რ.
1. ბასკალ-ხუ	ბასკალ-მან
2. ბასკალ-ლუ (—ბასკალნუ)	ბასკალ-ლან (—ბასკალნან)
3. ბასკალ-ლე (—ბასკალნე)	ბასკალ-ყუნ.

ეს ფორმები დღევანდელ უღუროში საყოველთაოდ არის გავრცელებული (ორსავე კილოში). მაგრამ ამით გვერდით გვხვდება თავისებური ფორმებიც.

მაგალითად:

აშხესუნ—მუშაობა, საქმიანობა (აშ—საქმე, ხესუნ—კეთება).

Fut.

მხოლ. რ.	მრავლ. რ.
1. აშშუბოლ (—აშზუბოლ)	აშმანბოლ
2. აშნუბოლ	აშნანბოლ
3. აშნებოლ	აშყუნბოლ

(ლ. ფოლადოვი)

ფორთხესუნ—ატანა, გაძლება (ტანჯვას ვუძღებ)...

Fut.

მხოლ. რ.	მრავლ. რ.
1. ფორთხუბოლ	ფორთმანბოლ
2. ფორთტუბოლ (—ფორთნუბოლ)	ფორთნანბოლ
3. ფორთტებოლ (—ფორთნებოლ)	ფორთყუნბოლ.

(ქრ. სილიკოვი).

¹ შდრ. ჩვენი „უღურო ენა და მისი კილოები“. ენიმკი-ხ მთაბებ, IIგ.

აღნიშნული ფორმები უნდა მიღებული იყოს კონტამინაციის საფუძველზე Fut. I. -ო და Fut. II -ალ (მიმღობისეული!) ფორმანტა შერწყმით, თუ სხვა რამ გარემოება არაა მიზეზი მათი წარმოქმნისა (ინდივიდუალურ მოვლენად მას ვერ მივიჩნევთ).

ბ. მეორე საყურადღებო საკითხი შეეხება ზმნის გარდამავლობის წარმოებას, რომლის თავისებურ სუფიქსად გვევლინება -ევ || -ვ- ფორმანტი. ჩვეულებრივ გარდამავლობა უღურში დაკავშირებულია ფუძის საერთო მნიშვნელობასთან და ზმნის ფუძის მაწარმოებელთან:—დესუნ, ბესუნ... ამათგან თუ -დესუნ დაერთვის გარდამავალი ზმნის ფუძეს, მაშინ კაუზატიურობის კატეგორიას გამოხატავს:

მაგალითად:

1. აკსუნ (—აკ-ესუნ)—ხედვა, დანახვა...
აკესტესუნ (—აკეს-დესუნ)—ჩვენება, დანახვება...
2. გირესუნ—შეკრება („ვიკრიბები, ვგროვდები“)
გირბესუნ—შეკრება („ვკრებ, ვაგროვებ“).
3. ცამფესუნ—წერა („ვწერ“...)
ცამფესტესუნ (—ცამფეს-დესუნ)—დაწერინება...

-დესუნ-ის მსგავსად კაუზატიურობის აღმნიშვნელად გვევლინება -ევ || -ვ სუფიქსი, რომელიც ვართაშნულის გარდა ნიჯურშიც დასტურდება.

მაგალითად:

1. ქეძსუნ—გამოსვლა („გამოდის“...)
ქევეკსუნ (|| ქევეკსუნ)—გამოყვანა, გამოტანა...

2. ცისუნ—ჩამოსვლა („ხიდან“...).

ცივეკსუნ—ჩამოყვანა

«ყუმ თე ბანეფსა აღურ დუნიანი, ღარახ ცირევენეკსა»... «ფრინველმა რომ მიადწა ზემო ქეყანას, ყმაწვილი ჩამოიყვანა (ჩამოსვლა)»...

3. ზერესუნ—„ემსგავსება, ჰგავს“... ირთვება...

ზერევეკსუნ—„ამსგავსებს“, რთავს...

4. ბათკსუნ—„იღუპება“ („ქონებას კარგავს, იღრჩობა წყალში“).

ბათევეკსუნ—ლუპავს.

«...თე-ტუაბა, ეთარ-ყან მეტუნ ბათევეკი»

«...არ იცის, იგი როგორ დაღუპა-მცა»... R 7¹²⁻¹³

აღნიშნული ფორმანტი უღურის ორსავე კილოში დასტურდება, ოღონდ იგი გვხვდება მარტო ზოგიერთ ფუძესთან. საყურადღებოა მისი დაკავშირება—ფუნქციონალურად და გენეტურადაც—ქართულ „-ვგ-“ სუფიქსთან ისეთ ზმნებში, როგორნიც არიან: „აქმევს, ასმევს, აცმევს“... ცხადია, ეს საკითხი მოითხოვს ცალკე განხილვას.

სხვა ენობრივი მოვლენები ვართაშნულში იმგვარადვეა წარმოდგენილი, როგორც ეს სოფ. ოქტომბერშიც დასტურდება... აღსანიშნავია მხოლოდ ის, რომ სოფ. ვართაშნის ზოგი კუთხის მეტყველება თითქოს ემსგავსება ნიჯურისას. არა ზუსტი ცნობებით ამ კუთხეებში უნდა იყვნენ ნიჯიდან გადმოსახლებულნი, მაგრამ ამის დანამდვილებით გარკვევა არ მოხერხდა.

ამგვარსავე მუშაობას ვაწარმოებდი სოფ. ნიჯშიც, სადაც ვმუშაობდი 14.VI—3.VII (ვაგროვებდი ფოლკლორულ ტექსტებს და ვარკვევდი ენობრივი აგებულების ფაქტებს). ამასთან სპეციალურად ვამოწმებდი ა. შიფნერის ლექსიკონს, რომელიც ვართაშნულისათვის შევამოწმეთ სოფ. ოქტომბერში 1937 წ. ნიჯურის ფონეტიკური და მორფოლოგიური ვითარებისათვის შეიძლება იგივე ითქვას, რაც დადასტურდა წარსული წლის მუშაობის დროს (იხ. „უღუური ენა და მისი კილოები“, „ენიმიკი-ს მოამბე“, II). რაც შეეხება ლექსიკას, აქ ჩვენ გვაქვს განსხვავებანი უმთავრესად ფონეტიკური ხასიათისა იმ სიტყვებში, რომელნიც საერთო განძს წარმოადგენენ. მაგრამ ხშირად ვართაშნულის სიტყვა შეცვლილია ნიჯურში აზერბაიჯნული ან სომხური სიტყვით. საყურადღებოა ის, რომ, რამდენადაც უფრო ახლოს ვეცნობით უღურ ლექსიკას (ზოგჯერ ფორმანტებსაც!), იმდენად უფრო მეტი სიახლოე აღმოჩნდება ძირებისა სათანადო ქართული სიტყვების ძირებთან (ეს საკითხი ცალკე მოხსენებაში იქნება გარკვეული).

ჩატარებული მუშაობის შედეგად ჩაწერილია სოფ. ვართაშენში: ტექსტები—150 რვ. გვერდი, სალექს. მასალა—90 გვ.; სოფ. ნიჯში: ტექსტ.—90 გვ., სალექს. მას.—190 გვ.

მუშაობის საერთო პირობები კარგი იყო, რადგანაც ადგილობრივი პარტიული და სხვა ორგანიზაციები ორსავე სოფელში გულისყურით ეკიდებოდნენ ჩემს მუშაობას და ხელს მიწყობდნენ ყოველმხრივ.

საანგარიშო მოხსენება ავსტრული ენის ბზიფურ კილოზე მუშაობის
შესახებ

(ს. უათპარაში, გუდაუთ. რ. 17.I—28.II.1938 წ.)¹

ენიმიკი-ს კავკასიურ ენათა განყოფილების მივლინებით ამა წლის იანვარ-თებერვალში (თვე-ნახევრით) მუშაობა მომიხდა ბზიფურს დიალექტზე.

ბზიფური დიალექტის ლინურს თქმას ჩვენ გასულ წელს გავეცანით; მაგრამ აქ სხვადასხვა თქმათა და სალიტ. ენის გავლენის შედეგად ზოგი, ბზიფური დიალექტისათვის ნიშანდობლივი, მოვლენა უკვე გამოქრალა. საკირო იყო ისეთი პუნქტის არჩევა, სადაც უფრო კონცენტრირებული იქნებოდა ბზიფური დიალექტის ძირითადი თავისებურებები. ასეთად არჩეულ იქნა მთის სოფელი უათპარა (გუდაუთ. რ.), დაახლოებით ოცი კილომეტრით დაშორებული ქ. გუდაუთს. არჩევანი რიგიანი გამოდგა. აქ და მახლობელ სოფლებშიც აფხაზური მოსახლეობის კომპაქტური მასაა. სხვა ენის ცოდნა იშვიათია.

მუშაობის პირობებიც—ზაფხულთან შედარებით—ამ დროს გაცილებით უფრო კარგი იყო. უფრო თავისუფლად იშოვებოდა ობიექტები, ამაში აღგოლობრივი ხელისუფლებაც დიდ დახმარებას გვიწვედა, ოღონდ სრულიად არ მოხერხდა დახმარების აღმოჩენა შვედროვილი მასალის გარჩევაში მასწავლებლობისა და სოფლის ინტელიგენციის მეტად დატვირთულობის გამო.

მივლინების მიზანი იყო ბზიფური დიალექტოლოგიური ტექსტების შეგროვება და იმ თავისებურებებთან გაცნობა, რაც ამ დიალექტს აბჟუურთან შედარებით ახასიათებს.

ჩაწერილ იქნა ტექსტები 200 რვეულის გვერდამდე. ამ მასალას შეადგენს: ზღაპრები, ვადმოცემები, მოსწრებული სიტყვები, გამოცანები, ზოგი დღესასწაულის აღწერილობა:

შვედროვილ იქნა სამეურნეო ხასიათის ლექსიკური მასალა (მეფუტკრეობის ტერმინები, იარაღთა სახელები, სადგომები, შინაურ ცხოველთა და ფრინველთა სახელები, წისქვილის, ურმის ნაწილთა სახელები, თვეთა სახელები ნათესაობის ტერმინები, სხეულის ნაწილების სახელები და სხვ.).

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიმიკი-ში 13.X.1938 წ.

ჩაწერილ იქნა აგრეთვე მონადირეთა ენისათვის, ანუ, როგორც აფხაზები ეტყვიან, ტყის ენისათვის (აბნა ბუზშია) დამახასიათებელი ლექსიკა. საინტერესოა, რომ ამ მხრივ დიდი სხვაობაა აბუყელ და ბზიფელ მონადირეთა მეტყველებაში.

ბზიფური დიალექტის განვითარების თანამედროვე საფეხურზე ყურადღებას იქცევს ხსენებული სოფლის მეტყველება ბგერითი შედგენილობის თვალსაზრისით. მთელი რიგი ბგერები, როგორც ეს არა ერთგზის აღნიშნულა, მიაჩნიათ ბზიფურის კუთვნილებად. ეს ბგერებია: ხა, სჲ, ცჲ, წჲ, ზჲ, ყჲ, შჲ. ყოველ შემთხვევაში, არც ერთი ამ ბგერათაგანი თანამედროვე აბუყურში არ გვხვდება.

პირველად აფხაზურ ბგერათა შედარებით სრული სურათი პ. უსლარმა წარმოგვიდგინა. ს, ც, წ, ყ, შ, ხ ბგერათა განსხვავებული სახეობებიც პირველად უსლარისავე ნაშრომშია მოცემული, ოღონდ უსლარს მხოლოდ სჲ, წჲ, ხა-ს შესახებ შეუნიშნავს, რომ ისინი მარტო ბზიფურს ახასიათებს. ზოგი დანარჩენი ცჲ, ყჲ, შჲ სხვა მათი მსგავსი ბგერებისაგან გარჩეული, რა თქმა უნდა, აქვს, მაგრამ არ უწერია, რომ ბზიფურისათვისაა დამახასიათებელი. საქმე ის არის, რომ პ. უსლარის ობიექტი ბზიფელი იყო და ეს ბგერითი მარაგიც მისგან უნდა მომდინარეობდეს. როგორც ჩანს, უსლარს სხვა დიალექტზე ყველა ამ მასალის შემოწმება ვერ მოუხერხებია და ამიტომაც დანარჩენთათვის ასეთი შენიშვნა არ მოეპოვება. უნდა ვიფიქროთ, რომ არც ამ დროისათვის არ უნდა ყოფილიყვნენ ისინი აბუყურისათვის დამახასიათებელნი. ამის გამო ბუნებრივია, რომ ყველა ზემოჩამოთვლილ ბგერას ბზიფურის კუთვნილებად მიიჩნევენ. ეს ბგერები უსლარის შემდეგ გვხვდება ყველა სხვა მკვლევრის ნაშრომებში. ნ. მართან მათ ბზიფურისათვის ერთვის აგრეთვე ზჲ, ძჲ.

1937 წელს, სოფ. ლიხნში ჩვენ მიერ ჩატარებული მუშაობის შედეგად განსხვავებული ყჲ და შჲ ბგერები არ დადასტურდა, თუმცა ერთი შემთხვევის გამო ჩემს ჩაწერილ მასალებში შენიშვნა მაქვს, აკუმჟიჟ აქ ყჲ ცოტა სხვანაირად გამოითქმის-მეთქი. ადგილობრივი აფხაზი-სპეციალისტები შჲ და ყჲ-ს არსებობას საერთოდ უარყოფდნენ თანამედროვე ბზიფურში. ლიხნელები საერთოდ, ყოველ შემთხვევაში, ამ სხვაობას ვეღარ ამჩნევენ. ამის გამო ლიხნში მივლინების ანგარიშში ჩვენ აღვნიშნავდით: „თვით იქაური (იგულისხმება ლიხნელი) აფხაზებიც, ჩაკითხვისას ვერავითარს სხვაობას გამოთქმის მხრივ ვერ ხედავენ აშჲ-სა (კარი) და აშჲ-ს (წიფელი) შორის, აყჲ-სა (ძველი) და აყჲ-ს (ძროხა) შორის. შეიძლება ეს მდგომარეობა დამახასიათებელი იყოს ლიხნის მეტყველებისათვის და სხვა სოფლებში ასეთი განსხვავებაც, ჩანდეს-მეთქი“ (ენიკი-ს მოამბე II, გვ. 290).

სოფ. ჭათჰარაში, ბლაბურხვასა და მთის სხვა სოფლებში ეს ბგერები არსებობს და თავიანთ ფონემატურს ფუნქციისაც მკაცრად ასრულებენ, ოღონდ საჭიროდ მიგვაჩნია მათს დღემდე არსებულს განმარტებაში ერთგვარი კორექტივი შევიტანოთ. ყველა მკვლევრის აზრით ისინი შჲ, ჟჲ-ს სხვა სახეობას წარმოადგენენ. მათი ფიზიოლოგიური დახასიათება მხოლოდ უსლარს აქვს მოცემული. სხვა ავტორები ამაზე დაყრდნობით განმარტავენ. ჟჲ-ს შესახებ

უსლარს უწერია: „ჟო დაახლოებით გამოიხატება ჟზე-თი. კბილები ერთმანეთს უახლოვდება, მაგრამ არა მჭიდროდ. ენა მდებარეობს ქვედა კბილების ღრძილთან შეერთების ადგილას. ბაგეები დაახლოებულია ისე, რომ რჩება მხოლოდ ვიწრო შუალედი ჰაერის გამოსაშვებად. ჟო და ჟო განსხვავდებიან მხოლოდ ბგერათ-რაოდენობით (звучкоколичеством). პირველი არის media, მეორე—tenuis“ (უსლარი, Абхазский язык, გვ. 12).

შო-ს შესახებ წერს: „შო=შე. კბილები არ ეხება ერთმანეთს, ენა უძრავ მდგომარეობაშია, ჰაერი გამოისუნთქვის თანაბრად ბაგეთა შორის, რომლებიც დაახლოებული არიან ზედა და ქვედა კბილების შეერთების სწვრივზე. შო-ს წარმოთქმისას ისმის მინასტენი (присвист)“ (იბ., გვ. 14).

უსლარის მიერ მოცემული აღწერილობა ამ ბგერათა მეორე სახეობებისა არ არის ზუსტი, ბგერათ-რაოდენობის თვალსაზრისით განსხვავება არაა ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი. ჟო და ჟო ურთიერთის მიმართ media tenuis-ის მდგომარეობაში კი არ იმყოფებიან, არამედ აქ გვაქვს წარმოების ადგილით და, მაშ, თვისობრივადაც არსებითად განსხვავებული ბგერები.

თუ ჟო-ს წარმოებისათვის დამახასიათებელია ის, რომ ენა მდებარეობს ქვედა კბილების ღრძილთან შეერთების ადგილას, ბაგეები უახლოვდებიან ერთმანეთს... და სხვ., ჟო-ს წარმოთქმისას წინა ენა უახლოვდება ზედა კბილების ღრძილს. ზემო ტუჩი უძრავია და ქვემო ტუჩის შიგნითა ნაწილი ქმნის ვიწრო ნაპრალს ზემო კბილებთან და ისმის ბგერა შო-ს მსგავსი. პირველ შემთხვევაში იქნება დაჟუჭტ—„დაბერდა“, აჟო—ბერი, ბებერი, ძველი, მოხუცი, მეორე შემთხვევაში—აჟო (აჟო)—ძროხა.

ასევე, თუ შო-სათვის ენა უძრავ მდგომარეობაშია, ბაგეები ერთმანეთს თანაბარი ინტენსივობით უახლოვდება და სხვ., შო-ს წარმოებისას ენის წინა ნაწილის ზურგი უახლოვდება ზემო კბილების ღრძილს არა სრულს შეერთებამდე, ზედა ბაგე უძრავია და ქვედა ბაგე კი უფრო თავისი შიგნითა ნაწილით ვიწრო ნაპრალს ქმნის ზემო კბილებთან. ვიღებთ რთულ სისინა ბგერას სო-ს მსგავსს. საინტერესოა, რომ უსლარიც შო-სა და შო-ს სხვაობაში მიიჩნის (присвист) უსვამდა ხაზს.

აქაც ჩვენი აზრით, ისევე, როგორც სხვა რთულ ლაბიალიზებულ ბგერათა შემთხვევაში, საწყისად უნდა მივიჩნიოთ არა შ და ჟ, არამედ ს და ჴ.

ამ შესაძლებლობის შემდეგ ისმის ერთი მეტად მნიშვნელოვანი საკითხი, თუ რატომ არა აქვს აფხაზურ ენას სჟ და ჴჟ კომპლექსები ისევე, როგორც არა აქვს სხვა მსგავს რთულ ბგერათა შემადგენელი კომპლექსები ცალკე.

ერთ-ერთს ჩვენს მოხსენებაში ჩვენ დავსვით ასეთი საკითხი. იქ მოგვყავდა აკად. ნ. მარის მოსაზრება აფაში, ჟურგჭტ, ჟურაბ სიტყვების შესახებ, ნ. მარი აღნიშნავდა რომ აქ გვაქვს თუბალ-კაინიზმი ს იქცა შ-დ, ჴ იქცა ჟ-დო. ჩვენ კი აღვნიშნეთ, რომ ასეთს თუბალ-კაინიზმს ადგილი არა აქვს. ქართულისა და სხვა ენის ს, ჴ კი არ იქცევა შ, ჟ-დ იქ, არამედ კომპლექსები სვ გვაძლევს შო-ს, ჴვ გვაძლევს ჟო-ს და ეს იმიტომ მხოლოდ, რომ სჟ და ჴჟ კომპლექსები აფხაზურს არ გააჩნია-მეთქი. ეს დებულება ახლაც ძალაში რჩება, ოღონდ მას მეტი დაზუსტება სჭირდება. დებულება გამოდგება არა ზოგადად აფხაზური-

სათვის, არამედ მხოლოდ აბჟუურისათვის. აბჟუურს დღეს ყოველ შემთხვევაში, არა აქვს ამ კომპლექსების შემცველი რთული ბგერები და მათ გადმოსცემს ყველაზე უფრო მიახლოებული სახეობებით.

აქიდან უკვე ჩვენ ლოგიკურად მივიღივართ შემდეგს დასკვნამდე: რაკი ბზიფურს სჟ, ზჟ-სა და შჟ, ჟჟ-ს შემცველი რთული ბგერები გააჩნია, იქ უნდა გვქონდეს არა აფაშო, ჟიერგუთ და სხვა, არამედ აფაშა (— ქართ. ფესვი), ზიერგუტ, მაგრამ ეს ასე არ არის.

აქ უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, თუ რომელი დიალექტია მათი მსესხებელი. ქართველური ენებიდან ხსენებული ლექსიკური მასალა აბჟუელთა გზით შესულა აფხაზურში, ამიტომაც სჟ, შჟ-სა და ზჟ, ჟჟ-ს გადიფერენცირების საჭიროება აღარ დამდგარა. ეს გარემოება შესაძლოა ქრონოლოგიურ მონეტის სარკვევლადც გამოგვადგეს ზოგჯერ სიტყვის სესხების დადგენისას.

სამაგიეროდ, ადიღურ და ჩრდ. კავკასიის ენათა მასალების ამ თვალსაზრისით შესწავლა გვგონია მეტ საბუთს მისცემს ხსენებულს დებულებას.

ასე, მაგ., უზიხურსა და ჩერქეზულში ს-ს თავისებური სახეობა მონაწილეობს მრ. II პირის ნიშანში და ბზიფურშიაც ამ პირისათვის გვაქვს შა (სა) და არა შა; ეგვევ ბგერა გვხვდება ჩერქეზულში ბრმა სიტყვის შემადგენლობაში—*нессу* (უსლ. *Анх. язык.* დანართი: „*О распространении грамотности среди горцев*“, გვ. 66), რაც ბზიფურად აგრეთვე გადმოცემულია ალაშა (ალასა)-ით.

ასევე ძროხის სახელწოდება გადმოცემულია ზა-თი: აზა (აჟა), რასაც ჩვენ უკვე ანდიურ ზიფუ-ს ვუკავშირებდით თავის დროზე.

აქვე არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ბგერითი გადასვლები, ისევე, როგორც სხვა შემთხვევაში, არც აქ იქნება მოულოდნელი.

ახლა რაც შეეხება ამ შესაძლებლობის—ე. ი., რომ აქ ს და ზ-საგან ნაწარმოები რთული ბგერები გვაქვს—თეორიულ მხარეს; სისტემის თვალსაზრისითაც სრული კანონზომიერებით იყო სწორედ მოსალოდნელი ძა, წა, ცა, ჟა, შა-ს გვერდით ს, ზ-ს ლაბიალიზებული სახეობები. ლაბიალიზაცია აფხაზურში დენტალური ბგერებისა და წინა-ენის-მიერ და ყელის სპირანტთა წარმოებაშია სწორედ დამახასიათებელი.

ეს ორი განსხვავებული ბგერა დღეს უკვე არა თუ აბჟუურს არ გააჩნია, აღარ ცოცხლობს არც ბზიფის ყველა თქმაში. ს. ლიხნში მას უკვე აღარ ხმარობენ. მთის სოფლების ასაღვაზრდობის მეტყველებაშიაც ისინი თანდათან ამოიკვეთებიან, და სულ მალე, ალბათ, საერთოდ დაკარგავენ თავისთავადობას. მათი ექსპერიმენტალური შესწავლა გადაუდებელი ამოცანაა. უამისოდ ყოველი ასეთი აკუსტიკური შთაბეჭდილების შედეგად მიღებული დებულება წინასწარი ვარაუდის ფარგალს ვერ გასცილდება.

იმ ზოგი რამის გარდა, რაც უკვე აღნიშნულა, ბზიფური დიალექტისათვის დამახასიათებლად უნდა მივიჩნიოთ შემდეგიც:

საყურადღებოა, რომ ბზიფურში მრვ. I პირის ნიშანი (ჰ) ჯერ კიდევ გადარჩენია ფონეტიკურ ცვლილებებს მკლერ ფუძისეულ თანხმონებთან უშუალოდ შეხვედრისას. იქ შესაძლოა ფორმები *აჰჰგოზ* ნაცვლად *აჰაგოზ*-ისა,

დაათაზარ ჰბანპ ნაცვლად დაათაზარ ააბანპ-ისა; დაჰბგეტ ნაცვლად დააბგეტ-ისა, დაჰდგრჰპ ნაცვლად დაადგრჰპ-ისა და სხე.

დროთა საწარმოებელს ფორმანტებში ზოგი ახალი ცვლილების გამო —ი→ჟ-ის დაკარგვა—ფუძისეული და ფორმანტიეული ა-ს უასიმილაციო სახეობები გვხვდება: მაგ., „არახჟ სთრჟანტ-ჰიან“... „საქონელს ვეიდიო, თქვა რა კაცმა“..; „ჟაშა დჟუგსთჟატ ლჰიედტ“ „შენს ძმას, ვაჟო, მოგცემო, თქვა ქალმა“; „მანაზარ ზბუანტ-ჰა“ „თუ მართალია, ენახავო“; „იზდგრჟატ. ანა“ „ვიცი, მაგრამ“... და სხე.

კითხვითს ფორმებს შესაძლოა არ დაერთოს კითხვითი ი ნაწილაკი. იქნება დაბანკა? ნაცვლად: დაბანკე(ა)-სა „სად წავიდა (გონ.)“; უარყოფით კითხვითში: უმცუა? ნაცვლად უმცრა-სა „არ მიდინარ (ვაჟ.)?“ და სხე.

საანგარიშო მოხსენება ქვემო-ადილეური ენის ზემო-ბჰედილურს
კილოზი მუშაობის შესახებ

(პანეტუკის რ., ადილეს ა. ო. VII—VIII. 1938)¹

1938 წლის ივლის-აგვისტოს თვეებში ენიმკი-ს მიერ მივლინებული ვიყავი ადილეს ავტონომიურ ოლქში (კრასნოდარის მხარე), ქვემოადილეურ ენაზე მუშაობის გაგრძელების მიზნით. ინსტიტუტისაგან, პირველ რიგში, დავალებული მქონდა შემერჩია ქვემოადილეური ენისათვის საჭრესტომათიო მასალები და შემედგინა სათანადო ლექსიკონი ამ მასალებისათვის. ეს სამუშაო ჩვენ მიერ შესრულებულია: შერჩეულია მასალები მ თაბახის რაოდენობით და შედგენილია ლექსიკონი. ამჟამად მუშავდება ქრესტომათიისათვის გრამატიკული ნაწილი. მასალები შერჩეულია, როგორც ორიგინალური მხატვრული ნაწარმოებებიდან (მწერლები: ხათვიჰს, ცეფს, ქარაშს, პარანჯუასა და სხვათა), ისე ნათარგმნიდანაც. რამდენიმედ აღებული გვაქვს ფოლკლორული მასალები დიალექტურ თავისებურებათა დაცვით.

მუშაობის პროცესში ჩვენი ყურადღება მიიქცია ადილეური ენების ფონეტიკიდან შიშინა აფრიკატებმა. უკანასკნელი საკითხი ჩვენ მიერ დამუშავებულია. ამჟამად, ფონეტიკიდან ვამუშავებთ ადილეურ ხმოვანთა რედუქციის საკითხს.

დაგროვილია მასალები ქვემოადილეური ზმნის კაუზატიური ფორმებისა. ადილეური ზმნის კაუზატიურობა მეტად თავისებური ხასიათისაა, რამდენადაც მასთან არის მჭიდრო კავშირში სხვა კატეგორიები, როგორიცაა, გარდამავლობა, ქცევა (სასხვისო) და პირიანობის საკითხი.

შემჩნეულ იქნა ამასთანავე ქვემოადილეურ ზმნაში მრავალგზითობის ფორმები, ეს ეხება მხოლოდ რამდენსამე ერთპირიან ზმნას და ისიც აწმყო დროში. მაწარმოებლად პწმყო ხოლმეობითისა გამოდის ხმოვანი ჯ სუფიქსი. მაგალითები: დწ-ს 'ცხოვრობს, ზის' (ახლა, ამჟამად ცხოვრობს), მაგრამ დწ-სჯ 'ცხოვრობს ხოლმე, ზის ხოლმე'; დწ-თ 'დგას' (რამე შემოკავებულში, მაგ., ეზოში), მაგრამ დწ-თჯ 'დგას ხოლმე'; დწ-ლ 'წევს' (რამე შემოფარგლულში), მაგრამ დწ-ლჯ 'წევს ხოლმე'.

საყურადღებოა, რომ ს—ჯდომის, თ—დგომის, ლ—წოლის შინაარსის გადმომცემ ერთპირიან ზმნებთან გვხვდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ეს ძირი „არსებობის“, „ყოფის“ შინაარსის გადმომცემია. მაგალითად მჯ-ქ 'ცხოვრობს', მაგრამ მწ-ქჯ 'ცხოვრობს ხოლმე'.

¹ მოხსენდა ენიმკი-ს კავკას. ენათა განყოფილებას 29.XII.1938. წ.

თ. გონიავილი

საანგარიშო მოხსენება ჩაჩურ ენაზე მუშაობის შესახებ (ვედენოს რ., ჩაჩეთ-ინგუშეთის ასსრ ქ¹)

მივლინებაში დაყავი 2 თვე (15.VII — 15.IX.1938). მარშრუტი შემდეგი იყო: ძირითადად ემუშაობდით სარაიონო ცენტრში—ვედენოში (ვედენა-ლალა), მსაიდნაც მოხერხდა ვედენოს მახლობელ აულებში—წავედენასა, დიშნი-ვედენასა, დარგოსა და შამილ აულებში გასვლა რამდენიმე დღით (ჩამოთვლილი აულები 5-დან 2 კილომეტრამდე შორავს ვედენოს), ხოლო უფრო შორს—აულ ხარა-ჩოაში 10 დღით და 3 დღით აულ ხოაში (ბოთლივის გადასავალს რომ არის აკრული).

ჩვენ დაინტერესებული ვიყავით ენობრივად გაცნობილი ჩაჩეთის ჩრდილოეთი ტერიტორიის რომელიმე პუნქტსაც (როგორც ცნობილია, ძირითადი კომპაქტური მოსახლეობა ჩაჩეთის ტერიტორიას სამხრეთით მოუდის შარ-არლუნისა, ჩენტი-არლუნისა და ხულხულაუ მდინარეთა ხეობების გასწვრივ).

ამ მიზნით ვფიქრობდით ყუმუხების მოსახლერე (ყოფ. ყიზლარის ოლქ). მათველ ბრაგუნში (ეტიმოლოგიურად ვახუშტისეული გეოგრაფიის „ბორაღნის წყალთან“ რაღაც კავშირი უნდა ჰქონდეს) და ჩრდილო დასავლეთით დაღისტნის მოსახლერე აულ ხასაე-ფურტში რამდენიმე დღით მაინც წამუშავენას, რათა ჩაჩურის კილოური დაყოფის გარკვეული პუნქტები შეგვეჩინა, მაგრამ მხოლოდ აულ ბრაგუნში მოხერხდა 10 დღით მუშაობა. სათანადო ობიექტების სიმცირე ინფორმატორების სახით ყველგან საგრძნობლად აფერხებდა ჩვენს მუშაობას. შედარებით უკეთესი პირობები ამ მხრივ ისევ ვედენოში გვქონდა.

შეკრებილი მასალის მიხედვით გამოირკვა, რომ ვედენოს (რაიონში შემავალი აულებითურთ) ჩაჩური მეტყველება სამწერლო ჩაჩურთან (ბარის კილო) და შატრის კილოსთან (რომელზედაც ჩვენ გასულ წელს ემუშაობდით) კილოკავურს მიმართებაშია, აულ ხოის მეტყველება მთის ჩაჩური კილოა, ხოლო ბრაგუნის ჩაჩნ. მეტყველება სამწერლო, ბარის, კილოს მისდევს. ეს სავსებით გასაგებია, რადგან ჩაჩეთის ტერიტორიის ამ ჩრდილოეთი ზოლის დასახლება აულ უკანასკნელი დროისათვის უნდა ვივარაუდოთ (შდრ. ამ მხრივ მხარის ტოპონომიკა, რომელიც ძირითადად ყუმუხურია), ხოლო მისი ამთვისებლები-კი იმავე ბარის ჩაჩნები არიან. ენობრივად საყურადღებო მასალები ხოის მთის ჩაჩურმა კილომ მოგვცა იმ სამი დღის განმავლობაში ჩატარებული მუშაობის შედეგადაც-კი, რომელიც ჩვენ ამ საინტერესო აულში დაყავით, სადაც

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიმკი-ში 25.X.1938 წ.

მიუხედავად უცხო ენობრივი გარემოცვისა (ბოთლიკი ესაზღვრება, თუმცა მბრძოლა-გადასავალი ყოფს) საყურადღებო ენობრივი არქაიზმები დადასტურდა, როგორც ლექსიკაში, ისე მორფოლოგიაში. ამა და დასახელებული კილოცავების სპეციალური გარჩევა ცალკე იქნება წარმოდგენილი.

ჩვენს მუშაობაში უშუალო მიზნის გარდა (— ჩანურის შესწავლა) ივარაუდებოდა გფულდენშტედტისა და კლაპროთის ცნობილი ლექსიკური ჩანაწერების შემოწმება ცოცხალი ჩანურის მიხედვით. აულ ხოის გარდა ჩვენი მუშაობის ყველა დანარჩენ პუნქტში ეს ნაწილი შესრულებულია. ამ ხანით შეიძლება აღვნიშნოთ ერთი საყურადღებო გარემოება: რამდენიმე სიტყვა მოეპოება ორივე მეცნიერს, რა სიტყვებიც აწინდელ ჩანურში სხვა სიტყვებით არის წარმოდგენილი. გამოირკვა, რომ ეს ინგუშური სიტყვებია. ამისდაკვალობაზე შეიძლება გვეფიქრა, რომ ან გფულდენშტედტისა და კლაპროთის ინფორმატორები ჩანურის კარგად მცოდნე ინგუშები იყვნენ, ან ეს ვითარება გადმონაშთია იმ ისტორიული ექსპანსიისა, რომლის მიხედვით ინგუშთა მიწა-წყალი ჩანეთის-ტერიტორიის კარგა მოზრდილ მანძილზე ვრცელდებოდა.

პ. უსლარის გრამატიკისა და ლექსიკონის შემოწმებისას ჩვენ მიერ მოვლილ აულეშში სხვათა შორის გამოირკვა, რომ ცოცხალ ჩანურ მეტყველებაში აწმყო დროიანი წინადადების ტიპი ძირითადად მიმღობიანია ან უფრო ზუსტად, აბსოლუტივის (უსლარით „депричастие“) ფორმა აწმყო დროის მიმღობად ქცეულა და ამგვარად, ერთადერთი ბუნებრივი თქმა ჩანისათვის დღეს არის:

სუო მოლლუშ ვუ ხი—მე ესვამ წყალს.

... ოკუ სტაგანა წიენუოშ დიეშ ბუ—... ამ კაცს სახლს უშენებს.

პასტუშ დეშ მუ სუო—წინდებს ვქსოვ მე.

ქარნიშ დეშ მუ—ხელთათმანებს ვქსოვ და ა. შ.

როგორც ჩანს, პ. უსლარის შემდგომ წინადადების ტიპი აწმყოში ძირითადად ცვლილა. საგანგებო ჩაკითხვა გვიხდებოდა, რომ გვეთქმევენებინა „ლჰჰში თიეჰა“—გველი ხობავს, ას ლიეჰა ფონდურ—მე ვუკრავ ფანდურზე, სუო ნოუჰა ვუედე—მე გზაზე მივალ (я по дороге иду) და მისთანანი, რადგან ბუნებრივი პასუხი სისტემატურად იყო: ლჰჰში თიეჰაშ ბუ, სუო ფონდურ ლიოჰუშ ვუ, სუო ნოუჰა დუედეშ მუ და ა. შ. როგორც ვედენო, ხარაჩო-ბრაგუნში, ისე ხოიში აწმყო დროის წინადადების პირველ ტიპზე ჩვენმა ინფორმატორებმა აღნიშნეს, რომ ასე ძველად ლაპარაკობდნენ. წინადადების აგებულების ანალიზისათვის ეს უმნიშვნელო ფაქტი არ უნდა იყოს¹.

პ. უსლართანვე შედარებით, ცოცხალ მეტყველებაში ნათესაობითი ბრუნვის მაჩვენებელი განაზღალებული ხმოვანი მარტივი ხმოვნითაა წარმოდგენილი შემთხვევათა უმრავლესობაში და, მაშასადამე, გვაქვს: გოურა ქუორთა—ცხენის თავი, მარჰენა მესსიშ დიეხი მუ—მარიჯანის თმა გრძელია და ა. შ. ასევე არახლავს იგი ნათესაობითში ჩართული ჩუ ნაწილაკის (რომელიც სხვა ბრუნებ-

¹ იგი უშუალოდ ებჯინება ერგატიული ბრუნვისა და წყობის ხმარების წესს. რაზედაც სხვაგან.

შიც გასდევს) უ-ს და, ამგვარად, არის ოცუ ძუღლუ მწარა ლეწინ ვუ—ამ ქალის ქმარი მაღალია, სან ლულახუოჩუ კანთუ დიკი დირშუ—ჩემი მეზობლის შვილი კარგად სწავლობს და სხე... ნაზალი ხმოვანი გამარტივებულია აგრეთვე ზედსართავ სახელებშიც; მტკიცედაა იგი დაცული კუთვნილებით ნაცვალსახელებში.

ჩატარებული მუშაობის შედეგად ჩაწერილია ტექსტები რვეულის 100 გვერდის რაოდენობით, ფრაზეოლოგიური მასალა (გრამატიკ. სქემებისათვის) აგრეთვე 100 გვერდამდე, ლექსიკური მასალა 3000 სიტყვის რაოდენობით და 100-მდე ანდაზა; შემოწმებულია მოვლილი მხარის ტობონიმიკა 5 ვერსიანი რუკის მიხედვით.

თემატიკურად ყურადღებას იქცევს ხალხური სიბრძნის ისეთი თქმები, როგორცაა: დუჭვა ყიეხნაჩუ ციცგ ვუო, დხკა ცა ლსნა—ბევრის მჩხავანა კატამ თავვი ვერ დაიჭირა; ალაზა დისინარ დეტტონ, ცა ალიშ—დეშუან—რაც არ თქვი, ვერცხლია, რასაც არ ამბობ—ოქროა (შდრ. ქართ. „ბრძნად მეტყველებს ვეცხლი არს წმიდა, ხოლო დუმილი ოქრო რჩეული“); ხაზჩუ დეშუო სურგირი ლაჰში ბეჭინა—„ტკბილად მოუბარმა ხერელიდან გველი ამოიყვანა“; ხი დხანა—ტულგ ბისინა—„წყალი წაეიდა, ქვა დარჩა“; ბჟასტიე ცა დინარ, გურაჰმ ქწრორ დაც—„რაც გაზაფხულს არ დასთესე, შემოდგომით ვერ ნახავ“; ჰმო ცჰმოგალ დელა ჰაყა, სუო ცხუოგალა წოგუ დუ—„შენ თუ მეღა ხარ, მე მეღის კული“; ეზერზე ჰმეჟა, წყა ხადა დიე—ათასჯერ შეხედე, ერთხელ გადასჰერ და სხე.

საანგარიშო მოხსენება ინგუშურ ენაზე მუშაკობის შესახებ¹

1938 წლის 19 ივლისიდან 15 სექტემბრამდე ვიყავი ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მიერ ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ასსრ-ში, სოფ. ბალთასა და ფორტაუგში ინგუშური ენის შესასწავლად.

მივლინების მიზანი იყო გავცნობოდი ინგუშურ ენას: მის ბგერით მხარეს; ელემენტარულ გრამატიკულ კატეგორიებს (სახელთა ბრუნება, ზმნის უღვლილება) და შეძლებისდაგვარად ჩამეწერა ინგუშური მეტყველების მარტივი ნიმუშები.

ტფილისიდან 25 ივლისს გავემგზავრე. 25 ივლისს, საღამოს, ქ. ორჯონიკიძეში ჩავედი. 26 ივლისს მივედი ინგუშეთის რაილმასკომის თავმჯდომარესთან სარეკომენდაციო ბარათისა და სხვა დახმარების მისაღებად. რაილმასკომის თავმჯდომარე ამხ. შადიევისაგან მივიღე მიმართვა რიდანტისა და ჯერახის სოფსაბჭოების სახელზე. მიმართვაში ამხ. შადიევი ავალებდა სოფსაბჭოს თავმჯდომარეებს აღმოეჩინათ ჩემთვის სათანადო დახმარება.

მეორე დღეს, 27 ივლისს, სოფ. ბალთაში ჩავედი, ვიშოვნე ბინა ერთი ინგუშის ოჯახში და შევეუდექი მუშაობას.

სოფ. ბალთა ორ ნაწილად იყოფა: ზემო ნაწილი, რომელიც მთის კალთაზეა გაშენებული, და ქვემო ნაწილი, რომელიც საქ. სამხედრო გზის ორივე მხარესაა გაშენებული. ზემო ნაწილში ქართველები და ოსები ცხოვრობენ, ქვემოში კი—მხოლოდ ინგუშები. ინგუშური მოსახლეობა 60 კომლამდეა, ამდენივე იქნება ოსობა და ქართველობა ერთად. აქაური ქართველების გადმოცემით, ბალთაში პირველად მხოლოდ ქართველები ყოფილან, ინგუშები კი დაახლოებით 30 წლის წინ ჩამოსულან სხვადასხვა სოფლებიდან. სოფ. ფორტაუგი, რომელშიც მუშაობას ვაპირებდი, ძლიერ პატარა სოფელი გამოდგა. სულ 7—8 კომლი ცხოვრობსო, გადმომცეს ბალთელებმა. არც ფორტაუგის მახლობლად არსებული სოფლები ყოფილან ფორტაუგზე უფრო დიდი; ამიტომ ამ თვე ნახევრის განმავლობაში სოფ. ბალთაში მუშაობა გადავწყვიტე.

¹ წაკითხულია მოხსენებად ენიმკი-ში 13.XI.1938 წ.

ინფორმატორ-მასწავლებლად ერთი ინგუში, ყოფილი მასწავლებელი; ამხ. ინადივეი ავიყვანე. ინფორმატორმა კარგად იცოდა რუსული, ინგუშური, ოსური და ჩაჩნური ენები და ერკვეოდა რუსული ენის ზოგ გრამატიკულ კატეგორიებშიც.

ამ ინფორმატორის გარდა მყავდა სხვა ინფორმატორებიც, რომელთაც ინგუშური და ქართული ენა კარგად იცოდნენ და ხელს მიწყობდნენ ინგუშური ფრაზებისა და გამოთქმის ზედმიწევნით დამუშავება-გაგებაში. ამ ინფორმატორთაგან ზოგნი ქართველები იყვნენ, რომელთაც სალაპარაკოდ კარგად შეესწავლათ ინგუშური ენა, ხოლო სხვა მხრივ დახმარება მათ არ შეეძლოთ. მიუხედავად ამისა ამხ. ინადივეთან 20 დღის მუშაობის შემდეგ შემეძლო ინგუშური წინადადების ჩაწერა.

მთლიანად ჩემი მუშაობა შემდეგნაირად მიიმართებოდა: პირველ ხანებში ყურს ვუვადებდი ინგუშურ სიტყვათა გამოთქმას, ვცდილობდი გავრკვეულიყავი ბგერითს შედგენილობაში, ამასთანავე ვიწერდი საგნის სახელებს და ყოველდღიურ სიტყვა-ხმარებაში არსებულ ზმნებს, ვარკვევდი სახელთა ბრუნებასა და ზმნის დროებს.

მოგვიანებით დავიწყე I ჯგუფის სახელმძღვანელოების დამუშავება. ამ სახის მუშაობა პირველ ხანებში უფრო ძნელი გამოდგა, რადგან ინგუშური ბგერების ლათინური ასოებით გადმოცემა ვერ ხერხდება ზედმიწევნით, ამასთანავე გრამატიკული კატეგორიების კარგი ცოდნა იყო საჭირო, რომ სულ მარტივ ინგუშურ წინადადებაში გავრკვეულიყავი; ამიტომ შემდეგი ჩემი მუშაობა გრამატიკული კატეგორიების შეთვისება-დამუშავებისა და სიტყვების სწორად გამოთქმაში ვარჯიშისაკენ წარიმართა.

დავამუშავე პირველი ჯგუფის სამი სახელმძღვანელო, რომელიც სხვადასხვა დროსაა გამოცემული და სხვადასხვა ლექსიკურ მარაგს შეიცავს. მივლინებაში დაერჩი 14 სექტემბრამდე. ბოლო ხანებში ვაწარმოებდი პატარა ტექსტების ჩაწერას. ტექსტებს უმეტესად ინფორმატორისაგან ვიწერდი, ვარჩევდი ამ ტექსტებს გრამატიკულად და ვადგენდი ლექსიკონს. ჩაიწერე სხვადასხვა სახის ტექსტი სულ 30 გვერდის რაოდენობით.

გრამატიკული კატეგორიების შესწავლა-დამუშავებისას ვხელმძღვანელობდი ზ. მალსაგოვის „ინგუშური გრამატიკით“. მივლინების პერიოდში დავამუშავე ეს შრომა მთლიანად და ვცდილობდი გამერკვია, თუ რამდენად ეთანხმება ამ წიგნში მოცემული გრამატიკული კატეგორიები ცოცხალ ინგუშურ მეტყველებას და რამდენად ზუსტადაა დამუშავებული ესა თუ ის საკითხი. ყველა იმ გრამატიკული საკითხის განხილვას, რომელიც წამოიჭრა, აქ არ შევეუდგები.

ბგერითი შედგენილობის მხრივ ინგუშურს მოეპოება ისეთი ბგერები, რომლებიც ახალი სალიტერატურო ქართულისთვის უცხოა; ასეთი განსხვავებული ბგერებია:

თანხმოვნები: ჳ, ჰჷ, ყ, ჭ და სპეციფიკური ყრუ-ფშვინგვიერი—ფჷ, თჷ, ქჷ.

ხმოვნები: უმლაუტიანი ხმოვნები პ, ო, ჟ.

სუსტი ხმოვანი ნ

დიფთონგები: ეე, ეჲ, ეო, ეჳ
 აა, ეა, ოა, უა, ია
 აა, ეე, ოო, ეუ, იი

ზემოაღნიშნულ ბგერათაგან კ ახლაც გააჩნია ქართული ენის ზოგ კილოს, ზოგი ბგერა ა, ო, უ, ქართველური ჯგუფის სხვა ენას მოეპოება, ხოლო ზოგი— ყველა ქართველური ენისათვის უცხოა.

1. ჰა ნიშნით გადმოცემული ბგერა, რომელიც არაბული ჯ ბგერის მსგავსი ბგერაა, ქართველური ჯგუფის არც ერთ ენას არ მოეპოება.

2. ქართულთან შედარებით განსხვავებულ ელფენს ატარებს ქ, თ, ფ ბგერების გამოთქმა. ეს ბგერები ნაწილობრივ ჰკარგავენ ფენიციურობას და ყრუ ქ, ტ, პ ბგერებისაქენ არიან გადახრილი, ეს იყო მიზეზი, რომ პირველ ხანებში ამ ბგერების მაგიერ ხან ქართულ ქ, თ, ფ ბგერებს ვწერდი, ხოლო ხან კ, ტ, პ ბგერებს, სინამდვილეში ეს ბგერები არც ქართული ქ, თ, ფ ბგერაა და არც კ, ტ, პ, არამედ საშუალო ადგილი უჭირავს ამ ბგერებს შორის.

3. ხმოვნებიდან ყველაზე ძნელი გასარჩევია სუსტი ა (ა) უმლაუტიან ა-საგან (ა). პირველი (ა) თითქმის მეორეს (ა) დასუსტებულ სახეობას წარმოადგენს. ამასთანავე, სუსტ ა-ს ყველა ხმოვანზე მეტად მოსდის რელუქცია, იგი ერთმარცვლიან სიტყვაშიც კი იკარგება, მაგალითად, ნაცვლად წან (წმინდა) სიტყვისა გამოთქმაში წან ისმის.

4. ეე და ეო-დიფთონგი, როგორც მალსაგოვის გრამატიკაში, ისე სახელმძღვანელოებშიაც, ზოგჯერ ლათინური e და o ნიშნითაა გადმოცემული. ეე-დიფთონგი გამოთქმაში ძლიერ ჰგავს უმლაუტიან ა-ს; უკანასკნელი, როგორც წინათ აღვნიშნეთ. სუსტ ა-სა (ა) ჰგავს, ამიტომ პირველ ხანებში ამ სამი ბგერის განსხვავება მივიჩნეოდა, იმ ადგილას, სადაც ეე-დიფთონგი იყო საპირო, უმლაუტიან ა-სა ვწერდი და პირიქით.

5. დასასრულ: ინგუშურს მეგრულის მსგავსი ყ ბგერაც მოეპოება. იგი ისმის როგორც ხმოვნის წინ, ისე თანხმოვნის წინაც, როგორც სიტყვის თავში, ისე შუაში და ბოლოში, მაგალითად:

ყ ჯ ზ (ის) ყჳშ (ისინი)

ნ ი ყ (კარი) ნაყარაშ (კარები) და სხვა.

არსებითი სახელები ზ. მალსაგოვს ორ ბრუნებად აქვს დაყოფილი. პირველ ბრუნებაში შედის თანხმოვნით დამთავრებული არსებითი სახელები, მეორეში—ხმოვნით დამთავრებული არსებითი სახელები; ცალკე აქვს მის გამოყოფილი „უკანონო ბრუნება“, ამაში შეაქვს ერთმარცვლიანი ბოლოხმოვნიანი სახელები, რომლებიც სხვა არსებით სახელებთან შედარებით ზოგ თავისებურებას იჩენს. პირველი ბრუნება ორ ჯგუფად აქვს დაყოფილი (იხ. З. Малсагов „Ингушская грамматика“, გვ. 29). მეორე ბრუნებაში შეაქვს ხმოვნით დამთავრებული არსებითი სახელები. ეს ბრუნება სამ ჯგუფად აქვს დაყოფილი. პირველ ჯგუფში ო-სა, ი-სა და ე-ზე დამთავრებულ არსებითი სახელები შეაქვს, მეორე ჯგუფში კი ა-ზე დამთავრებული არსებით სახელებს ასახელებს. რაც შეეხება ამ ბრუნების მესამე წევრს, ამ ჯგუფის სახელები არსებით სახელთა ბრუნებაში შექოთმითაა შემოტანილი, რადგანაც ამ ჯგუფის სახელები იბრუნებიან

ისევე, როგორც ზედსართავი სახელები; ეს სახელები არსებით სახელად ქცეული ზედსართავი სახელები უნდა იყოს, რომელთაც დაჰკარგეს ზედსართაობის მნიშვნელობა და მსაზღვრელად აღარ არიან გამოყენებული, ხოლო ფორმით ისევე ზედსართავ სახელებით იბრუნვიან.

მეორე ბრუნების მეორე ჯგუფის სიტყვები (იხ. 37 გვ. „ლათთა“ სიტყვის ბრუნება) მიუხედავად იმისა, რომ ზოგჯერ ბრუნვათა სხვადასხვაობას იჩენენ, მაინც პირველ ბრუნებაშია შესატანი, რადგან უმეტესად პირველი ბრუნების „ლოამ“ (მთა) სიტყვის მსგავსად იბრუნვიან.

ზ. მალსაგოვი თავის გრამატიკაში 16 ბრუნვას აღნიშნავს, ამთგან ათ ბრუნვას ძირითად ბრუნვებს უწოდებს, ხოლო დანარჩენ ექვს ბრუნვას ასე ახასიათებს: „Быше было сказано, что кроме десяти падежей в ингушском языке есть несколько падежей, менее употребительных; падежей этих шесть“ (გვ. 41).

ამ ბრუნვათა მალსაგოვისებური გავება არაა სწორი, რადგანაც საუბარში თუ წიგნებში ყველაზე მეტად ეს ფორმების გამოყენებული და ამდენად არ შეიძლება ნაკლებად სახმარი ფორმები ვუწოდოთ. არც ძირითად ბრუნვათა რაოდენობა უნდა იყოს ზუსტი. ამ ბრუნვათა შორის ზოგი ბრუნვა ნაწარმოები ბრუნვაა. მაგალითად, დაშორებითი ბრუნვა (удаляющий) იწარმოება მიმართულებითი (направляющий) ბრუნვისაგან რა ფორმანტის დართვით.

მიმართ. ლოამზგ-წ

დაშორ. ლოამზგ-წ-რწ

აღმოცენებითი (извлекающий) ბრუნვა იწარმოება შეცულობითი (закрывающий) ბრუნვისაგან სუსტი ა-ს დართვით.

მაგ. შეც. ლოამ-წ -ბ

აღმ. ლოამწწ -წ

არც შედარებითი (сравнительный) და შეცულობითი ბრუნვები უნდა იყოს ძირითადი ბრუნვები; ისინი ნათესაობითი ბრუნვიდან არიან ნაწარმოები. შედარებითი ბრუნვის ნიშანი მხოლოდობითს რიცხვში -ლ არის და არა აღ-, როგორც ზ. მალსაგოვი ვარაუდობს;—მრავლობითში -ელ. შეცულობითი ბრუნვის ნიშანი მხოლოდობითს რიცხვში ბ არის. მრავლობითში—ეხ. ამ ნიშნების წინ მხოლოდობითს რიცხვში სუსტი წ ჩნდება, რაც ნათესაობითი ბრუნვის მაწარმოებელი ა არის. ამ დებულებას შემდეგი მაგალითები ამტკიცებს:

მხ. რიცხვ. ნათ. ლოამ-წ

შეცულ. ლოამ-წ-ბ

შედარ. ლოამ-წ-დ

მრ. რიცხვ. ნათ. ლოამწგ

შეც. ლოამაგ-ეხ

შედ. ლოამაგ-ელ

თითქოს ამ დებულების საწინააღმდეგოდ ლაპარაკობს ო-სა, უ-სა და ი-ზე დამთავრებული ორ ან მეტმარცვლიანი სიტყვები, რადგანაც ამ სახელებს მხოლოდობითი რიცხვის ნათესაობითს ბრუნვაში წ მოუდის, ხოლო შედარებითისა და შეცულობითის ბრუნვაში წ ჩნდება:

ნათ. სერდალონ (სინათლის)

შედ. სერდალონ-წ-ლ

შეც. სერდალონ-წხ

ამ ჯგუფის სიტყვებში, ჩვენის აზრით, ნათესაობითს ბრუნვაში დაკარგული ა აღდგა, ხოლო ნ-ს ფუძისეული ხმოვნისა და ნათესაობითი ბრუნვის მაწარმოებელ ა-ს დამაშორებლობის ფუნქცია უნდა ჰქონოდა. ეს ფუნქცია არაა ნ-სათვის უცხო, პირიქით, ჩაჩურსა და წოვა-თუშურს ენებში ნ-ს, უმეტესად, ხმოვანთ-გასაყარის ფუნქცია აქვს მინიჭებული.

ამ ნაწარმოებ ბრუნვებს სხვა ფორმებიც მოეპოება, რომლებიც შედარებით ნაკლებადაა გამოყენებული; ამასთანავე ზოგი ამ პარალელურ ფორმათაგანი ფონეტიკური სახეცვლის ნიადაგზე უნდა იყოს მიღებული, ამიტომ მათ გარკვევას აქ არ შეეუღლები.

საჭიროა ორიოდ შენიშვნა ნაცვალსახელების შესახებაც. პირთა ნაცვალსახელები ზ. მალსაგოვს შემდეგნაირად აქვს დაბრუნებული (იხ. 52 გვ.):

სახ. სო (მე)

ნათ. სე

მიც. სონწ

მოქ. ას

კავშ. სოცწ

მიმარ. სოგწ და ა. შ.

სოფ. ბალთის ინგუშური მეტყველება ასეთ ბრუნებას არ ადასტურებს: ასე, მაგალითად, პირველი პირის ნაცვალსახელი სო ნათესაობითს ბრუნვაში არ გამოითქმის როგორც სი, არამედ გარკვევით ისმის სა; მიცემითს ბრუნვაში ნაცვლად სონა- ფორმისა გვხვდება სონ, ზოგჯერ აქ უ-საც რედუქცია მოსდის და სტნ ისმის.

მაგ. სტნ დგეზ დგეშა ღალღაჲ მოთთო

-მე მინდა სწავლა ინგუშური ენისა. ეგვეე ითქმის კავშირებითი (союзный) და მიმართულებითი ბრუნვების შესახებ. მოქმედებითს ბრუნვაშიც სოფ. ბალთაში ნაცვლად ას-ფორმისა აზ ისმის. მესამე პირის ნაცვალსახელის ბრუნებაც ანალოგიურ სხვაობას იძლევა.

სხვა კავკასიური ენების მსგავსად ინგუშურს კლას-კატეგორიაც მოეპოება. საგნების კლასებად დაყოფა სხვადასხვა ენაში შეიძლება სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით ხდებოდეს. ინგუშური I და II კლასის სახელები გარკვეულია: პირველი კლასი მამრობითისაა, მეორე—მდედრობითის; დანარჩენი ოთხი კლასის საკითხი გამოსარკვევია, თუმცა მალსაგოვი ცდილობს სახელები ფორმის მიხედვით მიაკუთვნოს ამა თუ იმ კლასს, მაგრამ ეს საკითხი არაა საბოლოოდ გარკვეული-

გარჩეულია ექვსი კლასი;

მხოლ. ვწ აწ ბწ აწ ბწ დწ

1—2 პირი: დწ დწ აწ ბწ დწ

მრავ.

3 პირი: ბწ ბწ

(იხ. З. Мальсагов, „Ингушская грамматика“ გვ. 119)-

კლას-კატეგორიის ზემოაღნიშნული ნიშნები ზმნაშია გამოხატული. სახელთან იგი ზოგ არსებით სახელსა და რიცხვით სახელს მოეპოვება:

მაგ. ვოშა (ძმა)

აოშა (და) და სხვა.

კლას-კატეგორიის ნიშნებს ზმნაში აჩენს სუბიექტი, თუ ზმნა გარდაუვალა, და რეალური ობიექტი, თუ ზმნა გარდამავალა, მაგ.

1. სო ვ-უდ—მივდივარ (მამაკაცი)

სო ა-უდ—მივდივარ (დედაკაცი)

2. ყაზ ლათითაზ დოახ (მე მიწას ვხნავ). უკანასკნელ მაგალითში ზმნა გარდამავალია და ასეთს შემთხვევაში, ჩვეულებრივ, რეალური სუბიექტი ერგატიული ბრუნვითაა გამოხატული, ხოლო რეალური ობიექტი სახელობით ბრუნვაშია და ზმნაშიც კლას-კატეგორიის ნიშანს აჩენს.

აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ აწმყო დროში კლას-კატეგორიის გამოხატვის უნარი მხოლოდ ზმნის ხმოვნით დაწყებულ ფუძეს გააჩნია.

ამ საკითხებთან ბევრი სხვა საკითხიცაა დაკავშირებული; მათი გადაწყვეტა მოითხოვს ინგუშური ენის საფუძვლიან შესწავლასა და მის შედარებას მონათესავე ენებთან. ეს მომავლის საქმეა.

შ. ბაჟრინდაშვილი

საანგარიშო მოხსენება დარბუზულ ენაზე ჩატარებული მუშაობისა.

1938 წ. 17 ივლისს სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქ. ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტმა 11¹/₂ თვით მიმავლინა დალისტინის ასს რესპუბლიკაში—აკუშა-ლევაშში დარგულ ენაზე სამუშაოდ.

მივლინების მიზანი იყო გაცნობილი დარგულ მეტყველებას, გამეღრმავებინა ამ ენის გრამატიკული ცოდნა და დამეძლია სპეციფიკური ბგერების გამოთქმა.

18 ივლისს გავედი ტფილისიდან; მეორე დღეს, საღ. 7 საათზე, უკვე მახაჩ-ყალაში ვიყავი. 20 ივლისს გამოცხადდი განათლების სახალხო კომისარიატში. კომისარის მოადგილემ ფრიად თავაზიანად მიმიღო და აღმითქვა ყოველგვარი დახმარება. მანვე მიმითითა დარგული ენის სპეციალისტებზე, საიდომაროვსა და საიდ აბდულაევზე, რომელთაც შეეძლოთ ჩემთვის დახმარების გაწევა.

საიდომაროვს შევე წყლებზე სააგარაკოდ გამგზავრების წინ მივესწარი. მან ხანგრძლივ საუბარში მოძცა ჩრევედარიგებანი და მიმითითა საიდ აბდულაევზე (ენის, ისტორიისა და ლიტერატურის ინსტიტუტში), რომელიც მის მაგიერობას გამიწვედა.

საიდ აბდულაევის რჩევით გადავწყვიტე ათიოდე დღით მახაჩ-ყალაში დავრჩინილიყავი, რომ მესარგებლა მისი დახმარებით; იგი შემპირდა აგრეთვე ვინმე დარგუელის შოვნას—ურახლის თემიდან. აბდულაევთან საუბარში გამოირკვა, რომ ჩემი წასვლა აკუშა-ლევაშში უფრო ნაკლებ ნაყოფს გამოიღებდა, ვინემ რომელიმე ურახლელთან მუშაობა. რადგანაც მე მხოლოდ უსლარის და ჟირკოვის მასალებს ვიცნობდი (ამ უკანასკნელთ ურახლის მეტყველების ნიმუშები აქვთ მოცემული); აკუშურ-ლევაშური დიალექტი კი, აბდულაევის მტკიცებით, საგრძნობ განსხვავებას გვიჩვენებს ურახლის მეტყველებასთან შედარებით.

მაინც გადავწყვიტე დასაზვერაავად წავსულიყავ ლევაშში, საითკენაც 25 ივლისს ბუინაქსზე გავლით გავემგზავრე. სამწუხაროდ, ავტობუსების მოძრაობა შეფერხებული იყო და უკან, მახაჩ-ყალაში, დაბრუნება მომიხდა და იქ განვაგრძე მუშაობა (28 აგვისტომდის).

ვიშოვე დარგული მოჭამედ ალიევი, რომელთანაც ვმუშაობდი. ჩემი მთქმელი გრამატიკულად ნაკლებ განსწავლილი იყო, ამიტომ პირველ ხანებში ხში-

რად მიხდებოდა საი და ბ ლ უ ლ ა ე ვ ი ს შეწუხება, რომელიც მუდამ დაუხარებლად მიწვედა დახმარებას.

ჩემი მეცადინეობა ამგვარად წარმოებდა: ვიღებდი უსლარის მასალებს (ტექსტები, ფრაზეოლოგია) ვუკითხავდი ჩემს მთქმელს, ის კი გამოთქმას მისწორებდა. პირველ ხანებში ჩემი წაკითხვა იმდენად დაშორებული იყო ბუნებრივ გამოთქმას, რომ იძულებული ვიყავი მთქმელისთვის სიტყვის მნიშვნელობაც გადაეცა რუსულად (რუსული გვარიანად იცოდა), რომ მიმხედარიყო რომელ სიტყვას გამოეთქვამდი. ათიოდე დღის შემდეგ კი ასეთი „წვალება“ აღარ მკირდებოდა.

დავაბუშავე უსლარის ლექსიკონი (187 გვ.) ანდაზები (30), ტექსტები (48 გვ.); ჟირკოვის წიგნიდან: „Грамматика даргинского языка“ — ბათირაის სიმღერები №№ 1, 2, 3, 4.

დარგული ენა ოთხ გრამატიკულ კატეგორიას განასხვავებს. სახელთა სმაქარო ორ ძირითად ჯგუფად განიყოფება: გონიერთა და უგუნურთა კლასად. პირველ მათგანში აღამიანებია გაერთიანებული; გონიერთა კლასი ორი კატეგორიის სიტყვებს შეიცავს: 1. მამაკაცებისა და 2. ქალებისა. უგუნურთა კლასში თავმოყრილი სიტყვებიც ორ გრამატიკულ კატეგორიად განიყოფება: 1. ნივთთა კატეგორიად, რომელსაც უმთავრესად აღამიანის მოსახმარი საგნები განეკუთვნებიან. (მაგ.: მი — ყინული; ნი — რძე; შინ — წყალი და სს.) უს კატეგორია უცვლელი კატეგორიის ნიშნებით: დ-თი და — რ-თი წარმოგვიდგება. 2. ცხოველთა და მცენარეთა კატეგორიად, სადაც თავს იყრის საგნები ნივთთა საშქაროდანაც.

მამაკაცთა (გონიერთა კლასი) კატეგორიის ნიშანია ჟ (მხოლ. რიცხვ. — დ, — რ (მრ. რიცხვის I—II პირის ფორმებთან და — ვა¹ (რომელიც მრავლობითი რიცხვის III პირის გამომხატველ ფორმებს მოუღის).

აღამიანი ქალების კატეგორიის ნიშანი, როგორც მხოლოდობითი რიცხვის ყველა პირის, ისე მრავლობითი რიცხვის I—II პირის ფორმებთან დ- და რ არის. მრავლ. რიცხ. III პირის ფორმებში იგი მამაკაცთა კატეგორიასთან შედარებით განსხვავებას არ გვიჩვენებს: — ვა.

უგუნურთა კლასიდან ნივთთა კატეგორიას ყველა რიცხვისა და პირის ფორმებთან დ- და — რ მოუღის, ცხოველთა და მცენარეთა კატეგორიას კი — მხოლ. რიცხვის ფორმებთან ვა აქვს, მრავლობითი რიცხვის ყველა პირის ფორმებთან — დ- და — რ².

¹ ვ და ბ დარგულში გარჩეული არაა. უსლარის და ჟირკოვის ტრანსკრიფციის მ-ს პირობითად ვა — [ჟ მაგარი] გადმოვცემთ.

² დ- და — რ ერთი გრამატიკული ოდენობის ორი, ფონეტიკურ ნიადაგზე წარმოშობილი ნაირსახეობა უნდა იყოს. ჩვეულებრივად დ- სიტყვას თავში მოუღის, — რ კი ბოლოში. უნდა ვიფიქროთ, რომ ისტორიულად დ-ს ნაცვლად რ- უნდა ყოფილიყო. ამას მხარს უჭერს ის ფაქტი, რომ ზოგიერთ სიტყვას კატეგორიის გაქვევებულ ნიშნად სიტყვის თავში სწორედ ეს რ- შემოუნახავს, მაგ.: რ-უძი — და, сестра (მდრ. უძი — ძმა). რ-ურსი — ქალიშვილი, дочь, левочка (მდრ: ურში — ვაჟიშვილი, снх). ენის განვითარების პროცესში გარკვეული ფონეტიკური ცვლილების შედეგად თავიღებოდა რ- დ-ს შეუცვლია, მხოლოდ ზოგ სიტყვას, რომელთაც ორგანულად შეუხისლხობრცეობათ ეს კატეგორიის ნიშანი, შევოუნახავთ ის დღემდე.

კატეგორიის ნიშნები მოუღისთ;

ა) ზედსართავებს. მაგ.: უცნა ადამ'ილი < ჭ-უცნა ადამ'ილი—მოხუცი კაცი; დ-უცნა გუნულ—მოხუცი ქალი; ვა-უცნა ვატა—ბებერი კატა. ჭ-ალკ^ა ადამ'ილი—კოჭლი კაცი; დ-ალკ^ა გუნულ—კოჭლი ქალი.

ბ) ზოგ სახელ არსებითებს: მაგ.: ჭ-წხე—სახე, რომელიც ეკუთვნის მამაკაცს. დ-წხე—სახე ქალისა. ვა-წხე—სახე რომელიმე ცხოველისა.¹

გ) ზმნის პირიან ფორმებს:

მხოლოდობითი რიცხვი

მამაკ.	ქალთა	ცხოველთა	
1. ნუ სადრა > სა-ჭ-დ-რა *	—სა-რ-რა	სა-ვა-რა	მე ვარ
ხუ სადრი > სა-ჭ-დ-რი *	—სა-რ-რი	სა-ვა-რი	შენ ხარ
პით სად > სა-ჭ-ი *	სა-რ-ი	სა-ვა-ი	ის არის

მრავლობითი რიცხვი

მამაკატა	ქალთა	ცხოველთა	
ნუშა	სა-რ-რა	—სა-რ-რა	ჩვენ ვართ
ხუშა	სა-რ-რა	—სა-რ-რა	თქვენ ხართ
პით-თ-ი	სა-ვა-ი	—სა-რ-ი	ისინი არიან.

გარდამავალ ზმნებში წარმოდგენილია ხოლმე ობიექტის კლას-კატეგორიის ნიშანიც:

ნაივა-ლი ჭ-აღკუულ-ლა ნუ—ნაიბი მთრგუნავს მე; ნაივა-ლი დ-აღკუულ-ლა გუნულ—ნაიბი თრგუნავს ქალს; ნაივა-ლი ვა-აღკუულ-ლა ყარ—ნაიბი თელავს ბალახს.

(ნაიბ-ლი ერგატევის ფორმაა. უსლარით творительным падеж, ქირკოვის მიხედვით აქტივუსი; ჭ-, დ-, ვა- კატეგორიების ნიშნები. ზმნურ ფორმებში: ჭ-აღკუულ-ლა, დ-აღკუულ-ლა, ვა-აღკუულ-ლა, —ლა I პირის აღმნიშვნელი -რა არის, სადაც „ლ“-ს მეზობლობით „რ“-მ ასიმილაცია განიცადა).

დ) ლოკატიურ ბრუნვათა ფორმებს

მაგალითად:

ნუ ჭაწალიზი-ჭ საჯრა--მე (კაცი) ტყეში ვიმყოფები. [ჭაწა—ტყე. ჭაწა-

¹ ლ. ჟირკოვი თავის წიგნში „Грамматика даргинского языка“ აღნიშნავს, რომ კატეგორიის ნიშნები მოუღისთ სახელ არსებითებს, რომლებიც განსაზღვრული არიან კუთვნილებითი ნაცვალ სახელებით და ასახელებს მაგალითებს: დილა დ-წხე—ჩემი სახე (ქალისა), დილა ჭ-წხე—ჩემი სახე (მამაკაცის) ავალა დ-წხე—დედის სახე, ადალა ჭ-წხე—მამის სახე და სხ. მაგრამ არ არის აუცილებელი, რომ ამ სიტყვის ამგვარად ხმარებას კუთვნილებითი ნაცვალ-სახელი ახლდეს. თითონ ჭ-, დ-, ვა—ნიუთითებს იმაზე, თუ ვისია ეს სახე, მამაკაცის, დედაკაცისა თუ ცხოველის. მაგ.: ჯავუდ დ-წხლა სარი პით—იგი (ქალი) მშვენიერი სახის არის. დ-წხლა სიტყვაში დ-კატეგორიის ნიშანია -წხე- ძირია, -ლა კი ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი.

ლი-ზი-ჭ—ადგილობრივი ბრუნვაა ერგატივის ფორმაზე (ჭაწა-ლი) მოქმედების მიმართების ფორმანტის (-ზი) და კატეგორიის ნიშნის (ჭ) დამატებით. ამგვარი კატეგორიის ნიშან-მიმატებული ფორმები ადგილზე სტატიკურად მყოფობას აღნიშნავენ].

ნუ ჭაწალიზი-რ სა-რ-რა—მე (ქალი) ტყეში ვიმყოფები.

ვიწუ ჭაწალიზი-რ სა-ვა-ი—მგელი ტყეში არის.

ცა ხამხარა ჭალღირა ცა ატლაკლიში-რ დუული სა-რ-ი—ერთი ვირი [და] აქლემი[და] ერთ მინდორზე მცხოვრები [живя] არიან. [აჭლაჭ—მინდორი. ატლაჭ-ლი-ში—მინდორზე ატლაჭ-ლი-ში-რ—მინდორზე მყოფი უგუნურთა კლასის, II კატეგორიის საგანი (კატეგორიის ნიშანი -რ, მრავლობით რიცხვში ერთი უგუნურთა კლასის I და II კატეგორიისთვის) დ-უული აბსოლუტივის ფორმაა აწყო დროისა უის ზმნისაგან. დ- კატეგორიის ნიშანია, რომელიც სიტყვის თავში იხმარება (შდრ. ატლაკლიში-რ და დ-უული. ერთი და იგივე კატეგორია წარმოდგენილია ორი ნიშნით „დ“ და „-რ“-თი)

ბ რ უ ნ ე ბ ა

უსლარი დარგული ბრუნების შესახებ წერდა: „Падежи, встречающиеся в хюркилинском языке, могут быть подведены под две категории. Первая категория включает в себе падежи, обозначающие отвлеченные отношения, вторая—падежи, обозначающие относительное положение в пространстве. Падежи второй категории обозначают также множество отвлеченных отношений, но во всяком случае местная основа их очевидна: такового рода падежи назовем мы вообще местными“ (Услар „Этнография Кавказа“—Хюркилинский язык“, стр. 15). ამის შემდეგ იგი ასახელებს რვა ბრუნვას (именительный, равняющий, уподобляющий, тождественный, уступающий, творительный, родительный и дательный).

უსლარის მიერ დასახელებული რვა ბრუნვიდან ოთხი იწარმოება ფუძეზე (resp. სახელობითი ბრუნვა). მთელი, დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე სიტყვების დართით¹.

- მაგ.: Уподобляющий $\sqrt{+}$ ღუნა (მრ. ღუნ-თი)
- Тожественный $\sqrt{+}$ ოან
- Уступающий $\sqrt{+}$ იაში-ჭ (-რ, -ვა)
- Равняющий $\sqrt{+}$ ცად

ლ. უირკოვი დარგული ენის ბრუნვებად სამართლიანად გამოყოფს ოთხ ბრუნვას. ეს ბრუნვებია: სახელობითი, აქტივისი, მიცემითი და ნათესაობითი.

¹ ღუნა—მსგავსი, подобный; ცად—ოდენა; ოან—როგორც (как); იაში-ჭ ი.ა.ში-ი-ე-ი-ი-ი-ე-ი-რ—ვიდრე. მაგ.: ხ უ რ ღუნა—შენი მსგავსი, შენნაირი; შით-ღურხიტ უძიღუნა საა-ეს ბავშვი ძმასაუითაა (ძმას მსგავს); ხი—რა? სიცად —რამდენი>რაოდენი. ნუცად—ჩემოდენა. ნაფოან—ნაეთივით. ავააშირ რურს დუხულ სარი—ვიდრ ედგდა, ქალიშვილი ჭკვიანი არის, ე. ი. ქალიშვილი დედაზე უფრო ჭკვიანია.

უიკავის ტერმინოლოგიით აქტიუსი იმ ბრუნვას ეწოდება, რომელსაც უს-ლარი მოქმედებით ბრუნვას (творительный падеж) ეძახდა.

სახელობით ბრუნვას სპეციალური ფორმანტი არ გააჩნია, იგი წმინდა ფუძეს წარმოგვიდგენს. ამ მხრივ იგი ჩვენს წრფელობით ბრუნვას უდრის.

სახელი არსებითების ერთი, ძალიან დიდი ჯგუფი მხოლოობითი რიცხვის სახელობითი ბრუნვის ფორმაზე (ე. ი. ფუძეზე) -ლი-ს დართვით შესაბამი რიცხვის ერგატივს (აქტიუსი, творительный падеж) აწარმოებს. ამ ბრუნვას აქვს ემფატიკური ფორმებიც: -ლიინ; ლიინი¹. ერგატივის ფორმანტად გვხვდება -ან ემფატიკური ფორმებით: -ანი; — ემფატიკური სახეებით: -ა'ინ, -ა'ინი. მრავლობით რიცხვში: -ა, -აან, -აანი;

მხოლოობითი რიცხვის მიცემითი ბრუნვა ერგატივის ფორმაზე -ს-ს დართვით იწარმოება. ემფატიკური ფორმები არ გააჩნია. მრავლობითი რიცხვის მიცემითი ბრუნვაც შესაბამი ერგატივიდანაა ნაწარმოები, მაგრამ არა მხოლოდ ს-ს დართვით, ამის შესახებ ცოტა ქვევით ვიტყვით.

ნათესაობითი ბრუნვა მხოლოობით რიცხვში ერგატივის ფორმანტს იყენებს ხმოვან ი-ს ა-დ შეცვლით. მრავლობით რიცხვში კი წარმოებული უნდა იყოს ერგატივის ფორმაზე -ილა-ს მიმატებით.

განზრახ ბოლოს ვეხები სახელობით ბრუნვას მრავლობითი რიცხვისას, რადგან აქ სახელობით ბრუნვის ფორმა შეიცავს მრავლობითობის მაწარმოებელ, მრავალრიცხოვან აფიქსებს. მაგ.: -ი, -ნი, -ანი, -უნი, -ვი, -უვი -ურვი, -რუვი, -ში, -თი, -რი. ეს აფიქსები ყველა ერთ ხმოვანზე, ი-ზე ბოლოვდება, მაგრამ ძნელია ეს ი-ნი მრავლობითი რიცხვის სახელობითი ბრუნვის ფორმანტად იქნეს მიჩნეული; ზემოთგანხილული სუფიქსების (послелоги) ცად, ღუნთი (-ლუნა-ს მრავლ. რიცხვი) თან დართვისას ეს ი-ნი რჩება, ცვლილებას არ განიცდის, სწორედ ისეთ მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე, როგორთანაც მხოლოობით რიცხვში გვქონდა საქმე ($\sqrt{+}$ ცად, $\sqrt{+}$ თან, $\sqrt{+}$ ღუნთ-ი).

მოვიყვანოთ რამდენიმე სახელის ბრუნების მაგალითი:

მხოლოობითი რიცხვი

სახ. შანგ (ქვაბი)-
 ერგ. შანგ-ლი, -ლი'ინ, -ლი'ინი
 მიც. შანგ-ლი-ს.
 ნათეს. შანგ-ლა

სახ. წა (ცეცხლი)
 ერგ. წა-ლი, -ლი'ინ, -ლი'ინი
 მიც. წა-ლი-ს
 ნათ. წა-ლა

სახ. ადა (მამა)
 ერგ. ადა-ან, -ანი

¹ გამოთქმაში ისმის: -ლი'ინ, -ლი'ინი.

მიც.	აღა-ს
ნათეს.	აღა-ლა
სახ.	ანკი (ხორბალი)
ერგ.	ანკი-ლი, -ლიინ, -ლიინი
მიც.	ანკი-ლი-ს
ნათეს.	ანკე
სახ.	ცუნილა (ბალიში)
ერგ.	ცუნი-მ, -მინ, -მინი
მიც.	ცუნი-მ-ს
ნათეს.	ცუნი-ე
სახ.	ჯუნულ (ქალი, ცოლი)
ერგ.	ჯუნუ-მ, -მინ, -მინი
მიც.	ჯუნუ-მ-ს
ნათ.	ჯუნუ-ა

მრავლობითი რიცხვი

სახ.	შუნგრი (ქვაბები)
ერგ.	შუნგრ-ა, -აან, -აანი
მიც.	შუნგრ-ეს < შუნგრა + ის*
ნათეს.	შუნგრელა < შუნგრა + ილა*
სახ.	წამი (ცეცხლები)
ერგ.	წამ-ა, -აან, -აანი
მიც.	წამ-ეს < წამა + ის*
ნათეს.	წამ-ელა < წამა + ილა*
სახ.	აღნი (მამები)
ერგ.	აღნ-ა, -აან, -აანი
მიც.	აღნ-ეს < აღნა + ის*
ნათეს.	აღნ-ელა < აღნა + ილა*
სახ.	ანკურვაი (ხორბლეული)
ერგ.	ანკურვა-ა, -აან, -აანი
მიც.	ანკურვა-ეს < ანკურვაა + ის*
ნათეს.	ანკურვა-ელა < ანკურვაა + ილა*

სახ. ჭუანუევი (ბალიშები)
 ერგ. ჭუანუევი-ა, აან, -აანი
 მიც. ჭუანუევი-ეს < ჭუანუევია + ის*
 ნათ. ჭუანუევი-ელა < ჭუანუევია + ილა*

სახ. ჯუნნი (ცოლები)
 ერგ. ჯუნნ-ა, -აან, -აანი
 მიც. ჯუნნ-ეს < ჯუნნა + ის*
 ნათეს. ჯუნნელა < ჯუნნა + ილა*

როგორც მოყვანილ მაგალითებიდან ჩანს, მრავლობითი რიცხვის ბრუნება უფრო თანმიმდევარია, ვინემ მხოლოდობითი რიცხვისა. თუ ერგატივები სიტყვების: შანგ (შანგლი), ადა (ადაან) ჭუანილა (ჭუანიჲ) მხოლოდობით რიცხვში განსხვავებულია, მრავლობით რიცხვში ამ განსხვავებას ადგილი არ აქვს: (შუნგრ-ა, წამ-ა, აღნ-ა, ჭუანუევი-ა) ეგვე შეიძლება ითქვას მიცემითისა და ნათესაობითის შესახებ.

განსხვავებათა ერთი ნაწილი ფონეტიკური ცვლილებებითაა გამოწვეული. მაგ.: ერგატივი ჯუნულ (ცოლი) სიტყვისა უნდა ყოფილიყო *ჯუნულ-ლი მაგრამ: ჯუნულ + ლი > ჯუნუ-ჲ ორი „ლ“ ამოვარდა და „უი“ კომპლექსი „უჲ“-დ შეიცვალა. ამავე სიტყვის ნათესაობით ბრუნვაში მოსალოდნელი იყო *ჯუნულ-ლა, მაგრამ გვაქვს ჯუნუჲ, ე. ი. ჯუნულ + ლა > ჯუნუ-ა > ჯუნუჲ. ორი „ლ“ დაკარგულა „უა“ კომპლექსს კი „უჲ“ დიფთონგი მოუცია.

შინ (წყალი) ერგატივში *„შინ-ლი“-ს ნაცვლად „შია“-ს სახითაა წარმოდგენილი. („ნლ“ ორი „ლ“ მსგავსად ამოვარდება ორი „ი“ კი „იჲ“ კომპლექსს იძლევა.

ეგვე სიტყვა ნათესაობით ბრუნვაში მოსალოდნელ *„შინ-ლა“-ს ნაცვლად „შე“-ს სახითაა წარმოდგენილი: შინ-ლა > ში ა > შე (ჯერ „ნლ“¹ დაიკარგა, შემდეგ კი ია-მ ნაწილობრივი დამსგავსების ნიადაგზე „ე“ მოგვცა.

მრავლობით რიცხვში ერგატივის ფორმა სახელობითის ფორმას თარავს „ი“ ზმოვნის „ა“ ზმოვნით შეცვლით. მიცემითის ფორმები შუნგრ-ე-ს, წამ-ეს, აღნ-ეს, ანკურევი-ეს, ჭუანუევი-ეს, ჯუნნ-ეს ნათელყოფენ, რომ ეს ე პირველადი არ უნდა იყოს, არამედ მიღებულია „ა + ი“ საშუალებით. ამრიგად მიცემითი ბრუნვა მრავლობით რიცხვში წარმოებული უნდა იყოს ერგატივის „ა“ზე დაბოლოებულ ფორმაზე „-ის“ ფორმანტის დართვით:

ერგატივი:	მიცემითი:
შუნგრა	შუნგრეს < შუნგრა + ის
წამა	წამეს < წამა + ის
აღნა	აღნეს < აღნა + ის

¹ „ნლ“-ს დაკარგვას შეიძლება წინ უსწრებდა „ნ“-ს „ლ“-დ ქცევა.

ერგატივი:	მიცემითი:
ანკურვა	ანკურვეს < ანკურვა + ის
ჭუანუვა	ჭუანუვეს < ჭუანუვა + ის
ჯუნა	ჯუნეს < ჯუნა + ის
	და სხვა.

მრავლობითი რიცხვის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმები: **შუნგრელა, წამელა, აღნელა** და სხვა მიღებული უნდა იყვნენ ერგატივის ფორმაზე „ილა“-ს დართვით¹.

ერგატივი:	ნათესაობითი:
შუნგრა	შუნგრელა < შუნგრა + ილა
წამა	წამელა < წამა + ილა
აღნა	აღნელა < აღნა + ილა
ანკურვა	ანკურველა < ანკურვა + ილა
ჭუანუვა	ჭუანუველა < ჭუანუვა + ილა
ჯუნა	ჯუნელა < ჯუნა + ილა ² .

მიმართულებითი ბრუნვები

მიმართულებითი ბრუნვა დარგულში ხუთია. ისინი იწარმოება მხ. რიცხვის ერგატივის ფორმაზე -ზი, -ში, -უ, -ჩუ, -ცი-ს დართვით. სუფიქსი -ზი რაიმეში შეიგნითკენ მიმართულების აღმნიშვნელია. მაგ.: შილი-ზი—აულში [წასვლა]; აქ ში-ლი—ერგატივის ფორმაა. სუფიქსი-ში „ზე მიმართულების“ აღმნიშვნელია. მაგ.: გაღვალი-ში ხეზე [ასვლა] -უ რაიმეს „ქვეშ მიმართულებას“ აღნიშნავს, -ჩუ და ცი გვერდით და შორიანლო გავლას გამოხატავს. მაგ.: ჭაწალი-ჩუ—ტყის გვერდით. ჭაწალიცი—ტყის გვერდით.

ადგილობითი ბრუნვები

როცა სიტყვა არა რაიმესკენ მოძრაობას, არამედ რაიმეზე, რაიმესში ან რაიმეს გვერდით, შორიანლო, ან ქვეშ მყოფობას გულისხმობს, იგი ადგილობით ბრუნვებში არის დასმული. ადგილობითი ბრუნვაც ხუთია და ისინი მიმართულებითი ბრუნვების ფორმებზე სათანადო კატეგორიების ნიშნების დართვით იწარმოებიან.

¹ აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ ქ ი რ კ ო ვ ი მრავლობითი რიცხვის ერგატივის მაწარმოებლად -„ა“-ს სთვლის, მიცემითის მაწარმოებლად -„ეს“-ს, ხოლო ნათესაობითის მაწარმოებლად -„ელა“-ს.

² თითონ ეს „ილა“ ფორმანტი არ უნდა იყოს მარტივი, შეიძლება „ილა“-დ დაიშალოს, მაგრამ ცალკეული დიალექტების მიხედვით ბრუნების დამუშავებამდე ძნელი იქნება ამახვილაპარაკი.

მიმართულებითი

ადგილობითი

1. უაწა-ლი-ზი	1. უაწა-ლი-ზი-ტ (-, რ, -ვა)
2. უაწა-ლი-ში	2. უაწა-ლი-ში-უ (-, რ, -ვა)
3. უაწა-ლი-უ	3. უაწა-ლი-უ-ტ (-რ, -ვა)
4. უაწა-ლი-ჩუ	4. უაწა-ლი-ჩუ-ტ (-რ, -ვა)
5. უაწა-ლი-ცი	5. უაწა-ლი-ცი-ტ (-რ, -ვა)

უაწალიშიტ სააჩრა—ტყეში ვიმყოფები (მამაკაცი);

უაწალიზირ სარრა—ტყეში ვიმყოფები (ქალი);

ვიჩ უაწალიზივა სავარა—მგელი ტყეშია;

უაწალიშიტ—ტყეზე, ტყის ზევით მყოფი (კაცი);

აურლაჟუ—საბნის ქვეშ;

წალიჩუ—ცეცხლის გვერდით;

ჩარხლიჩუ ხაჟა კიცილი ბირარ—ტანთან ხალათი ახლოს არის ხოლმე.

ჩარხ—ტანი. ჩარხ-ლი-ჩუ — ადგილობ. ბრუნვაა — ტანის, სახეთლის გვერდით.

უსლარი ადგილობითი ბრუნვების თითოეულ სერიას უმატებს ფორმებს -ვაჟით, [ტ]სად, -[ტ]ად, -[ტ]გად სადაც თავკიდური ტ — მამაკაცთა კატეგორიის ნიშანია. ეირკოვი ამ ფორმებს განიხილავს როგორც თანდებულებს (подлежи). — ვაჟით აღნიშნავს ისეთ მოძრაობას, რომელიც რაიმეზე გაივლის (через) მაგ.: შილიზი-ვაჟით—სოფელზე, через аул. -სად მოქმედების იქეთ მიმართების აღმნიშვნელია. მაგ.: შილიზიტ-სად—სოფლიდან იქეთ,—из аула; ად მოქმედების იქეთ და ზევით მიმართების აღმნიშვნელია. მაგ.: შილიზიტ-ად—სოფლიდან ზევით. გად კი მოქმედების, ანუ მოძრაობის ზევიდან ქვევით მიმართებას გამოხატავს. მაგ.: შილიზიტ-გად—სოფლიდან ქვევით.

ეირკოვი იხილავს რა დარგულ ბრუნვებს, -ში დაბოლოებას სამართლრანად განუკუთვნებს ადგილობით ბრუნვებს.

(ეს დაბოლოება დაერთვის რა ერგატივის ფორმას, აწარმოებს ალატივუსს). მაგრამ ამავე -ში-ს იგი ადგილის გარემოებასთან განიხილავს და ალატივუსის ფორმებს დანაწევრებულად წარმოგვიდგენს. მაგ.: დუვაჟული შიტ-სააჩრა, დუვაჟული შირ გუნულ სარრა¹ და სხ. (იხ. „Грамматика даргинского языка“, стр. 16). ეს „ში“ სხვა არაფერია, თუ არა ის „ში“, რომელიც ამავე ავტორის მიერაც ადგილობითი ბრუნვების ფორმანტადაა გაგებული. უნდა იყოს დუბულლიშიტ სააჩრა—მთაზე ვიმყოფები (მამაკაცი), დუბულლიშირ გუნულ სარრა—მთაზე ქალი არის (ქალი მთაზე იმყოფება).

რაც შეეხება ადგილის გარემოებას (наличие места), ეს გრამატიკული კატეგორია, როგორც ადგილობითი, ისე მიმართულებითი ბრუნვების ფორმებითაა წარმოდგენილი.

¹ შეცდომაა. უნდა იყოს გუნულ სარრა. სარრა აშკარად I ბირის (ქალთა კატეგ.) ფორმაა: ნუ სარრა — მე (ქალი) ვარ, ხუ სარრა — შენ (ქალი) ხარ. ჰით სარრა — ის (ქალი) არის.

მაგალითები: უნნალი-ჩუ იყუჲ საჲ—მეზობელთან [მეზობლისკენ] წავიდა [წასული არის]. ჰითთი ფუმჲწლი-ში ვა-იყუჲ სა-ვა-ი—ისინი ლოცვაზე წასულნი არიან. ცა ხამხარა ვაალლირა ცა აჲლაკლიშირ დუჲული სარი—ვირი და აქლემი [და] ერთ მინდორზე მცხოვრები არიან. (ხამხარა ვაალლირა—ქვემდებარე, დუჲული სარი—შემასმენელია. ცა და აჲლაკლიშირ განმარტება, ამ შემთხვევაში ადგილის გარემოება: სად არიან მცხოვრები?—ერთ მინდორზე).

დისრა სავიარა შიგადიგილი სავი ვაალლიში—საპალნე და თითონაც დაადეს (დადებულ ყვეს) აქლემზე. (ქვემდებარე იგულისხმება—მათ. შემასმენელი—შიგადიგილი სავი, პირდაპირი დამატება—დის და სავი. ადგილის გარემოება—ვაალლიში. რაზე დაადეს? აქლემზე დაადეს).

მრავლობითი რიცხვის წარმოება

დარგულში მრავლობითობის მაწარმოებელი სუფიქსები შემდეგია:

-ანი	არც—ვერცხლი, ფული.	არც-ანი—ვერცხლები, ფულები
-ვაი	ხჲული—თვალი	ხჲულ-ვაი—თვალები
-ი	უნც—ხარი	უნც-ი—ხარები
-თი	სიქალ—საგანი	სიქალ-თი—საგნები
-ნი	ადა—მამა	ად-ნი—მამები
-მი	წა—ცეცხლი	წა-მი—ცეცხლები
-რი	ჩარხ—სხეული, ტანი	ჩურხ-რი—სხეულები ¹
-რუვაი	განძი—კიბე	განძ-რუვაი—კიბეები
-უვაი	გალგა—ხე	გალგ-უვაი—ხეები
-ურვაი	უაწა—ტყე	უაწ-ურვაი—ტყეები
უნი-	ჰალმალ—ამხანაგი	ჰალმალ-უნი—ამხანაგები

ამ სუფიქსებიდან, როგორც ყირკოვი აღნიშნავს, ძნელია ყველაზე უფრო გავრცელებულის გამოყოფა. უცხო ენებიდან ნასესხები სიტყვების მრავლობითიც ვერ შევლის ამ საკითხის გადაწყვეტას, რადგანაც ნასესხებ სიტყვათაგან ზოგი ერთი და ზოგი მეორე სუფიქსით აწარმოებს მრავლობით რიცხვს.

ყველა იმ თავისებურების აღნუსხვას, რამაც მუშაობის პროცესში ჩემი ყურადღება მიიქცია, აქ ვერ შევუღლებით. აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ ენაზე მუშაობისას ყურადღებას ვაქცევდი შემდეგ საკითხებს: მოიპოება თუ არა გაბატონებული სუფიქსი მრავლობითის წარმოებისა? აქვთ თუ არა სუფიქსად გამოყენებულ სიტყვებს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა? იცნობს თუ არა დარგული ენა ხარისხების წარმოებას? თუ არა, რა საშუალებით ინაზღაურებს ამ „ნაკლს“? რა და რა ბუნებრივი კომპლექსები გვხვდება ამ ენაში? შემდეგ: ყურადღებას ვაქცევდი კითხვით ნაწილაკებს, კითხვითი წინადადების წყობას, ინტონაციას კითხვით წინადადებაში... ფონეტიკურ მოვლენებს (ასიმილაცია, დისიმილაცია და სხ.) უ—ბგერისა და ვ ბგერის ფონეტიკურ ღირებულებას... რომელ კატეგორიებს განეკუთვნება ახლად შესული სიტყვები? და სხ...

¹ ეს და ამის მსგავსი მრავლობითი რიცხვის ფორმები ამ ენაში ფლექსიის არსებობას ადასტურებენ. მაგ.: შანგ—შუნგრი, უაწა—უაწურბი და სხ.

პ. ხუბუტია

მოკლე ანბარივი თელავის რაიონში ჩატარებული სალექსიკოლოგიო მუშაობის შესახებ (22 ივლ.—22 აგვ. 1938 წ.)

ენიკი-ს მიერ მივლინებული ვიყავი ერთი თვით შიგნით-კახეთში, სახელდობრ, თელავის რაიონში კახური ლექსიკონის მასალების შესამოწმებლად და შესავსებად. 22 ივლისს ჩავედი თელავში და შევეუდექი მუშაობას.

ზაფხულობით სოფლად გაცხარებული მუშაობა და საჭირო ობიექტების შოვნა მათი მოუტლელობის გამო არც ისე ადვილია, მაგრამ მაინც მომიხერხდა დავალების შესრულება. 7—8 დღეს დაერჩი თელავის ახლომახლო სოფლებში (თელავი, ვარდისუბანი, რუისპირი, შალაური) და შემდეგ გადავედი ქისტაურში (რ. ერისთავის სოფელი). ეს სოფელი გავიხადე ბაზად. არჩევანი მიზანშეწონილი აღმოჩნდა, რადგანაც სხვა დასახელებული ადგილები 3—5—7 და 10 კილომეტრით არიან დაშორებული მისგან. ქისტაურში შევამოწმე ცნობილი მწერლის რაფიელ ერისთავის თხზულებებიდან ამოკრეფილი სიტყვები და თქმები. ხოლო ახმეტაში 4000-მდე სიტყვა—ის მასალა, რომელიც გასულ წელს ქართლის სხვადასხვა ადგილებში შემოწმდა ანხანაგების მიერ. ამავე დროს ვაგროვებდი ახალ სიტყვებს, ვაკვირდებოდი ადგილობრივს მეტყველებას და ვიწერდი ხალხური სიტყვიერების ნიმუშებს.

უნდა აღენიშნოთ, რომ თელავის რაიონის მოსახლეობა ნარევია. ქართველების გარდა აქ ბლომად ვხვდებით სომხებს, რომელთა დასახლების ისტორია კახეთში ძველისძველია და ამიტომ ისინიც ქართველებად სთვლიან თავიანთ თავს, მით უმეტეს, რომ დიდმა ნაწილმა სომხური ენა არც კი იცის; ვხვდებით აგრეთვე იმერეთიდან თუ რაჭიდან გადმოსახლებულებს; რომელთა გადმოსვლა აქ მესამოცე წლებიდან დაიწყო და ამ ხნის განმავლობაში იმერულ-რაჭული ენის თავისებურება თითქმის წაიშალა, საერთოდ მათ შეითვისეს სა-მოსელთან ერთად კახელთა ადათ-ჩვეულება და მეტყველება. ამათ გარდა არიან ოსები, რომლებიც უსწორო ქართულით ლაპარაკობენ. სახლობენ აგრეთვე ხევსურები, თუშები, მათი მეტყველების თავისებურება დღემდე დაცულია.

ენობრივი თვალსაზრისით თავისუფლად შეიძლება იმის თქმა, რომ კახური ყველაზე ახდენს გავლენას ურთიერთკავშირის გამო, მაგრამ ეს გავლენა თითქმის სრულიად იშლება, როცა ხევსური, თუში ან ოსი თავის წრეში ლაპარაკობს.

აქვე უნდა ითქვას, რომ რუსული თუ რუსული გზით მიღებული სიტყვები საკმაო რაოდენობით შესულა კახურში, მაგრამ კახელს ისე აქვს ესენი შეცვლილი და შეთვისებული, რომ მათი გამოცნობა არც ისე ადვილია. ალბათ ამის გამოა, რომ ამა თუ იმ სიტყვის არა ქართულობაში ძნელად მოახერხებთ დააჯეროთ კახელი. რა თქმა უნდა, ეს რუსული თუ უცხოურ წარმოშობის სიტყვები ზეპირი გზით არის შესული კახურ მეტყველებაში და სკოლის გავლენის გარეშე დგას.

ასეთებია, მაგ: ზოდი—взводный, კარტო—картон, პროკლოვი—прокля-
пой, გვოდები—гвозди, ოტაგრაფი—фотограф, უმალიკი—умывальный, შა-
ტალო—шатались და მრ. სხვა.

მასალების შემოწმებისა თუ ახლის შეკრებისა და გარკვევის დროს ჩემ-
თვის დასაყრდენი კახელი იყო და ისიც ერთის ნაცვლად რამდენიმე სხვადა-
სხვა სოფლიდან.

ამიტომ ქისტაურასა, ახმეტას, იყალთოს, მატანს, ხორხელსა და სხვა სოფ-
ლებში მუშაობას მოვანდომე საკმაო დრო, სახელდობრ, 20 დღე, შემდეგ დავ-
ბრუნდი თელავში და აქაც 2—3 დღეს ვიმუშავე. ამგვარად მივიღინებაში დავ-
ყავი სრული ერთი თვე. ამ ხნის განმავლობაში ჩავატარე შემდეგი სახის მუ-
შაობა.

1. შევამოწმე და განვმარტე რაფიელ ერისთავის თხზულებიდან ამოკრე-
ბილი 300 სიტყვა.
2. შევამოწმე 4000-მდე სიტყვა.
3. შევკრიბე და განვმარტე 1000 ახალი სიტყვა (ხევისურულისა და თუშუ-
რის გამოკლებით).
4. ჩავწერე რვეულის 170 გვერდის რაოდენობით ხალხური ზეპირმეტყვე-
ლების ნიმუშები (ამბები, ლექსები).
5. შევკრიბე 90-დე ანდაზა, გამოცანა, თქმა თუ მოსწრებული სიტყვა-
პასუხი.
6. ჩავწერე 15 № ბავშვთა თამაშობა.
7. შეკრებილ მასალაზე დაყრდნობით დავამუშავე შიგნით-კახურის ენის თა-
ვისებურება.

მ ც რ ე ნ ი მ უ შ ე ბ ი

1. რაფიელ ერისთავის თხზულებიდან¹ ამოკრეფილი სიტყვების შემოწმება-
განმარტებისა:

ქოცო პატარა ქვევრი.

„ქერასთან შუა ბოძია,

ბოძთან-ძმრის ქოცო თხლიანი“.

ჩიტირეკია მოსულელო კაცი.

„ღიაბზევი გყვანდა ჩიტირეკია“.

აჯილღა დაუკოდავი ცხენი, ვაყა.

აერთხელ უცხოოდ მოკაზმული მდიდარი

¹ ტ. I, II, III გამოცემული სახელგამის მიერ შ. რაღიანის რედაქციით.

ყარაბაღის აჯილღაზი და მჯდარი
მოაქროლებს, ამაყად იყურება“...

- 1 ფათალო ხვია მცენარე, სურო.
„ისე მტკიცედ დაეკონე,
ვით ფათალო ჩაწმახნული“.

ქსუი მფრთხალი (გურიაში ფთხუი), მიუჯარებელი ადამიანი საქონელი
თუ ფრინველი „ქსუი ყოფილხარ, დასტურა, რომ არვის მიეკარები“.
ქყანტი ქაობი.

„ქყანტში კი დაალაჯუნებს
მარტო ბაყაყის ქამია“...

ლოხი, მუხლებში მოდუნებული, ულონო ადამიანი ან საქონელი.
„ზარმაცი და ბერი ლოხი“.

2. 4000 სიტყვის შემოწმებისას აღმოჩნდა, რომ:

ა) არის სიტყვები, რომელთა მნიშვნელობა არ იციან
არც კახეთში და არც ქართლში, ასეთებია: ლელი ოგუაში, ქონგური,
ღუმლაკი, ყოსული და სხვა.

ბ) არის სიტყვები, რომელთა მნიშვნელობა ესმით მხო-
ლოდ კახეთში; ასეთებია:

ბაკლა—კირკაყი, მარცვლებად (გურიაში: კაკლად) მოხარული ლობიო.
ყუტყუტი კრუხის ძახილი წიწილების მიმართ.
შემოდგომური, შემოდგომურები 1. ნაგვიანევი თესვა. 2. გვიან-
შემომსვლელი ხილი, და სხვა.

გ) ერთნაირი სიტყვებია, მაგრამ შინაარსით სხვადასხვა
ქართლსა და კახეთში. ასეთებია:

ქართლი	კახეთი
გუნჯალ-გუნჯალი ნაქერ-ნაქერი	კარგად მსხმოიარე ხეხილი.
ხორცი	
მწივანა გამუღმებით წიაქა	ბალახის სახელი.
წიწილი,	
ჭრიანტელა კრელთვალეზა	ტყემლის საქამანდი, და სხვა.

დ) სხვადასხვა სიტყვებია, შინაარსით კი ერთნაირია;
ასეთებია:

ქართლი	კახეთი	
ფშმილი	ქშმილი	—საქონლის ღრმა ამოსუნთქვა.
ლაღაუ	ბაუა	—პატარა ბავშვი.
ფუა	ფია	—რძის ფაფა (ბავშვის საკმელი).
ხაშხაში	ლაქლაქი	—ბალახი, რომლის თესლს ხმარობენ ბავშვის დასაძინებლად.
ჯახველა	ძახველი ხე	—ერთგვარი ხე, калина და სხვ.

3. ახალი სიტყვები:

- გადილავება — დილაადრიან საქონლის გარეკვა საბალახოდ.
 ფრთაქცეული, ფთაქცეული, თაქცეული, მთაქცეული —
 კონუსისებურად თუ მოგრძოდ დადგმული ჰურის ზვინი.
 ტყრუშული, ტყურშული — დაწვენიტ დაწნული წნელის ლობე,
 გელბარან — დიდი მარწუხი რკინის მსხვილი ნაჭრების დასაჭერად.
 მონყიალი — ლასლასი.
 მანგანა — კალაპოტი.
 წკრე — მწკრივი.
 მოჩირხვება — ქალისა თუ ვაჟის მოწიფულობაში შესვლა: აქედან მო-
 ჩირხვებული, მოწიფული.
 წკიმილი — ფიჩხი.
 დაქეკვა — დაზეპვა, დატყვანა.
 დაწაპლაპება — ცომისთვის ან რაიმე მოზევილისთვის წყლის დას-
 ხურება.
 შუკო — ბზრილა.
 მიკვირდისა — ადამიანი, რომელსაც თავისი ახალი სამოსის ჩაცმა-და-
 ხურვა უკვირს.
 ყაკონა — მსხვილი ტყვია, და სხვ.
 ვსარგებლობ შემთხვევით და აქვე ვურთავ შემოკლებულად შიგნით-კახურის-
 ენობრივ თავისებურებათა მიმოხილვას.

ფონეტიკა

ბგერითი შედგენილობა. ბგერითი შედგენილობის მხრივ შიგნით-კა-
 ხური ისეთივეა, როგორც სალიტერატურო ქართული, ოღონდ აქ მეტია **ა** და **ე**.
ა მრავალი კილოსათვის არის დამახასიათებელი, მაგრამ მისი გამოყენება
 სხვადასხვანაირია. თუ ატენის ხეობის ქართლურში იგი ხმოვანფუძიან სახელს
 ჰქონდა სახელობითში, შიგნით-კახურისათვის ასეთი რამ უცხოა, **ა** გვევლინება
 როგორც სახელში, ისე ზმნაში -ს ბგერის მონაცვლედ (მაგალითები ქვევით).

ხშირად **ა** ერთვის ხმოვნით დასრულებულ სიტყვას და მეორე სიტყვას-
 თან ერთად ქმნის მთლიან კომპლექსს: ციხეაშიგნი, ბინადრობა, თოხნაფთავი,
 ხეაქვეშ და სხვ.

რაც შეეხება სიტყვებს შამა(ჰ)პატიყე, და(ჰ)კიდებენ, მო(ჰ)რაკ-
 რაკებ, გა(ჰ)რეკამდა და სხვა, აქ **ა**-ს წარმოების დასრულებისას **ჰ** ისმის.
 ასეთ შემთხვევაში ქართლურში გარკვევით ისმის **ჰ**. მაგ. დაჰკიდებენ, შამაჰპატი-
 ყე, გაჰრეკამდა და სხვა. ციწვიითად გვხვდება, მაგ.: გუტიცაობა (ბავშვების
 თამაშია ერთგვარი). ეს ის **ც** არის, რომელიც გურიაში ცაყაი ნენა-ში და მეგ-
 რულში მთელ რიგ სიტყვებში გვხვდება (გუდე, გუჯი და სხვა).

ასიმილაციი-ადისიმილაციია. შიგნით-კახურში თითქმის ყველა სახის
 ასიმილაციას აქვს ადგილი, როგორც ხმოვნებისა, ისე თანხმოვნებისას, მაგ.:
 დეერიენენ. გეტენხა, გემეყარნა, გემართა, შაშაკერი, ნამთვრალავი, კურ-
 დლული, მოაჯარი, უხეურო, ჩოქოლა და სხ.

დისიმილაცია. დისიმილაცია საგრძნობლად გავრცელებულია კახურში, მაგ.: არალი, არაფელი და სხვა.

მეტათეზიც არ არის უცხო შიგნით-კახურისათვის. უმთავრესად ეს სჩანს დ, ხ, რ, ლ, მ, ნ, ს ბგერებთან დაკავშირებით;

მაგ.: ყურადღება: დაშული, შხირი; მახსარაობა, სხნა: გატურნვა. ბაგრი, მემრე, გაჯვარება და სხვა.

ბგერის დაკარგვა. ეს მოვლენა სკემაოდ გავრცელებულია კახურში. არ შეიძლება იმის თქმა, თითქოს მარტო თანხმოვანთა ჯგუფს ახასიათებს ბგერის დაკარგვა; ის სხვა შემთხვევაშიაც გვხვდება. იკარგვის შიგნით-კახურში ბგერა რ განსაკუთრებით თავმოყრილ თანხმოვანთა შორის მაგ.: ფთა, ფთაქეული, ჭინახული, ფჩხილი, პჭყალი და სხვა.

ხშირად იკარგება ბგერა მ, მაგ.: თელი, თა (მთა), თორე, რატო, ხო და სხვა.

იკარგვის ზ: დარდილი, ხოლო ვ—კომპლექს ოვი-ში და სხვაგან: გადმოიტანე (=გადმოვიტანე), მოიდა (=მოვიდა), საფქავი (=საფქეავი) და სხვა.

იკარგვის ს უმთავრესად ტ და წ-ს წინ, მაგ.: ტავლა, ტრაქნიკი, ტაქანი, წრაფი, წომ (=სწვავს) და სხვა. გარდა ამისა თითქმის ყოველთვის მოკვეცილია -ხ ნათესაობითში, თუ ამ ბრუნვაში დასმული სიტყვა მსაზღვრელია, მაგ. შვინდი მიწები, ზღვი პირული, სარი ლობიო, ბალი ქობი, ყველი პარკი, ფული ქისა, ბექი ძირი, წყებლი კალათა, დადგომი თავი და სხვა.

იკარგვის—ხ ან დ-დ იქცევა—თან-თვის თანდებულის წინ, მაგ.: იმითანა, ამითანა, გოგოფთვინ, რაფთვინ და სხვ. მიცემითის ბრ. ნიშანი ს და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა, თუ სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა—ს შეცვლილია დ-თ: ი პურ არა უშვებ რა, ზოგი კი სავსებით აფშეტილია; ცეცხლი გააჩენიყო სახლ და სუ დენატრებინა; ი ბურწწნალ რა გააღტებამდა, ა? ძირ დააწი ბიჭო, ძირ დააწი! თავ დააქემიყო და დეეწყვიტათ; ე ბოჩოლა მოადდე ძროხას და სხვა.

კომპლექსი სტ—დტ: კომბოტო (=კომბოსტო), როფტია (=როსტია), ოფტატი (=ოსტატი).

ჩვენებით ნაცვალსახელებსაც არ ახლავს—ს, მაგ.: ე (=ეს), ი (=ის).

ყველა ზემოთქმულის შემდეგ შეგვიძლია თქმა. რომ ბგერა ს შიგნით-კახურში საკმაოდ შერყეულია. იგი თითქმის ყოველთვის იკარგება ნათესაობითსა და მიცემით ბრუნვებში.

ბგერის ჩამატება. თუ ერთ შემთხვევაში ესა თუ ის ბგერა ამოვარდებოდა, მეორე შემთხვევაში ემატება. საამისო ნიშნებსაც საკმაოდ იძლევა, შიგნიკახური, მაგ.: საფელხური, ენგრე, მამზობელა, მძვალი ბრძოლვა, წერვა მაუზვერი და სხვა. აქ ბგერა ზოგჯერ ანალოგიითაა გაჩენილი (მაგ.: წერვა, ბრძოლვა და სხვა).

ბგერათა სუბსტიტუციიდან აღვნიშნავ მთავარს:

ოა ან ოვა — უა: აგრუა, აწუა, ვანუჭ გიგუა, და სხვა.

ვა — ო: წომ, სომ, ქობი, თქო.

სტ — შტ: შტაქანი: სკ — შკ ზაკუშკა:

შ — ქ: კარქი და სხვა.

ზმნასა და სახელზმნაში —ება სუფიქსის მაგიერ გვხვდება —ობა, მაგ.: იწ-
ყობა, შეხედულობა და სხვა.

მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი ა

მიმართულებით ბრუნვაში ყოველთვის არის თ და არა დ, მაგ.: კაცათ,
სასაპონეთ (სასაპნეთ), მაწვანათ და სხვა.

რაოდენობით რიცხვით სახელში აღსანიშნავია:

ხუთმეტი (ნაცვლად სწორი თხუთმეტისა) და

ხუთოცი (ეს უკანასკნელი იშვიათად)

მრავლობითს აწარმოებს—ნ და -ებ.

გაბატონებულია ებ-ი, მაგ.: სამნი, ცოლ-ქმარნი, ძმანი, მამაშვილნი, მაგრამ კა-
ცები, მთები, წყლები, მიწები და სხვა. იხმარება აგრეთვე კარებები და კარე-
ბი. კარებები ორ კარს აღნიშნავს.

ზ მ ნ ა

აწმყოში—ავ სუფიქსიანი ზმნა—ამ სუფიქსით გვევლინება, მაგ.: ვხნამ, ვბა-
რამ და სხვა.

ფუძისეული—ოვ წარმოდგენილია ომ-ით, მაგ.: წომ, მახსომ და სხვა.

სრული თუ უსრულო ნამყოს მრავლობით რიცხვში იხმარება—ნენ. მაგ.:
ჩხუბობდნენ, რეკამდნენ, ეზიდებოდნენ და სხვა.

ნამყო წყვეტილში -ე-თი ნაწარმოებ ზმნებს დაერთვის -ვი და ვიღებთ:
ვაჭყევეი, დავბანევი, დავკარგევი, ვიპოვნევი და სხვა.

კნინობითის საწარმოებელი აფიქსებია უკა და ურა.

მაგ.: პავლუკა, წალუკა, ქალუკა და

ქოცურა, კოკურა და სხვა.

ცნობილია, რომ სადაურობის საწარმოებელი სუფიქსი—ელ იმ შემთხვე-
ვაშია გამოსაყენებელი, როცა ადამიანთან გვაქვს საქმე,—ურ-ი ყველა სხვა შემ-
თხვევაში, მაგ.: კახელი, თელაველი, ქისტაურელი, ვარდისუბნელი (მაგ.: კაცი,
ქალი...) და ახმეტური, რუისპირული, კახური, ყვარული, ქისტაურული (მაგ.:
ხილი, ღვინო, საქონელი და სხვა). შიგნით-კახური კი ადამიანის სადაურობის
აღსანიშნავად ხმარობს—ელ-საც და ურ-საც. მაგ.: თელაველი და თელავური
ვაჭი, ყვარული და ყვარელი გლეხი და სხ. მაგრამ ადამიანის გარდა სხვა საგნის
სადაურობას (როგორცაა: ხილი, ღვინო, საქონელი და სხვა), შიგნით-კახური
მხოლოდდამხოლოდ—ურ სუფიქსით გამოხატავს.

სინტაქსური მოვლენებიდან აღსანიშნავია შემდეგი:

შემასმენელი ეთანხმება ქვემდებარეს აზრის მიხედვით, მაგ.: ხალხი ამბობენ, ორი კაცი ჩხუბობდნენ, შეიკრიბებიან გლეხობა, დედ-მამაც უკან გადაყვენ და სხვა.

მართალია, არა მასობრივად, როგორც ეს რაჭულშია, მაგრამ მაინც ხმარებაშია ნაწილაკი—ყენ და ყე. ნაწილაკი ყენ გამოყენებულია მაშინ, როცა მიმართულებასთან გვაქვს საქმე, მაგ.: ზეითყენ, ქვეითყენ, იმათყენ, ოზენასყენ, მთებისყენ და სხვა. აქ და მსგავს შემთხვევაში ეს—ყენ სახეშეცვლილი—კენ თანდებულია.—ყე ნაწილაკი გვევლინება ზმნებში და გამოხატავს მოქმედების ხოლმეობითობას, მრავალგზისობას, მაგ.: სძინავსყე ბავშვს; გამამიგზავნეყე შენი ბიჭი ხელით; აბა, როგო ქალო, ი არდასაცალებელი თამაშობსყე-ქალებში; ყარაულმა ხმა არ გადაცაყე და სხვა.

ორმაგი უარყოფა შიგნით-კახურშიც ხშირია: ვერავინ ვერ მეეკარა; ერთი შეილი მეტი არვინ არ ყავ; არც არაფერი და სხვა.

ჩვეულებრივი თქმაა: ურემი ამაიტანე? ხეებს რა ამაიყვანდა იქიღამ! რატო პადვლიდან თელეები არ ამაიყვანა (ლაპარაკია ლიმონათიან ბოთლებზე) და სხვა.

აქვე ვურთავთ ხალხური ზეპირმეტყველების რამდენიმე ნიმუშს;

სოლო ჯანდიერი

სოლო ჯანდიერი დიდი მემამულე იყო. მე იმავთან ვიყავ სამი წელიწადი მოჯამაგირეთ. ორი წელიწადი საქონელში დავდიოდიყე. მესამე წელს კიდე ურემზე—აი დადებდა რამე, რაღა! მემრე იქიღამა, რაცა გვევჩვიე, გუთანზე მამუშავებდნენ. სოლო ხარჯზე არ იყო უსეურო. ერთი ხელი ჩაცმა წელიწადში მისი იყო, ქალმან—წინდა კი უცვეთელი იყო; ერთი ხელი ჩაცმი გარდა ჩვენ ვყიდულობდით. მემრე წამიყვანეს სალდათათ. სამი წელიწადი ვიყავი იქ. ომი დროს დავიჭერი და გამათავისუფლეს ა, შეხე, ხელი მარჯვენი გაფუჭებული მაქვ. იმი შემდეგ სამი წელიწადი ვიარე ცხვარში ბიძაშვილის მეზიარეთ. იქიღამა, რასაკურველია გავიყარენით, შამხეთა 30 ცხვარი. მენშეიკობი დროსა მევეკიდე ბინადრობა და როგორც ღარიბი გლეხი, ხო იცი, ახალ ბინადრობა მოკიდებულე, ცხვარი სუ წავიდა. სოლომა მალე გადაყიდა ტყე. თავი გლეხებ მიყიდა. ასე ბეჩაობაში გამიტარებია ბევრი წლები, ახლა, მადლობა ღმერთ, კოლექტივი მინდვრები მეველე ვარ და ვცხოვრობ.

დამიტრი ივანეს ძე ჭინქლაძე, 45 წლისა—
სოფ. ანმეტა.

მუხრანის ხიდის შეფასება

ნიკალაი დროსა ჩავიდნენ გლეხები ურმებით ქალაქშია და მუხროანი ხიდთან გაჩერდნენ. დაუწყეს ე ხიდ ყურება. ბოლოს ერთი ეუნება მეორეს:—ბიჭო, რა დაჯდებოდა ე ხიდი?—მეორე დინჯად უპასუხებს:—ე ხიდი დაჯდებო—

და ა-თ-ა-ს ო-რ-ას—ამ დროსა მოიდა გარადიო და ერთი ორი მაგრათ გადაჯკრა ზურგზე შემფასებელსა. ბიჭებმა მაშინვე მათხაქეს ურმები. ცოტა მოშორებითა პირველი ეკითხება მეორეს:—რა იყო, ბიჭო, რადთვინ ქცემა, ა?—მეორემ უპასუხა:—იმიდთვინა, რომა რატო ენგრე იათათ აფასებოო?

მისივე

ტერტერაშვილი ონეზა

ტერტერაშვილი ონეზა გმირი იყო. სადაც რო გახდებოდა იმითანა საქმე, დაუძახებდნენ ონეზას: „არიქა, გვიშველე ესე და ესე ამბავი მოხთაო“. ერთხელ აქიდან ლეკებ წვესხათ ჩენი ბიჭები. ონეზა წავიდა, სხვებიც გმირები თან გაყვენ და დაუდგენ ყარაულათა, სადაც უნა გეძველო ლეკებ. იქ ლაპარაკი მოუიდათ ჩვენ ბიჭებ ონეზადთან:—არა, მე ვარ და, არა, მე მეტი შენზეო.—კარქიო, —უთხრა ონეზამ, —მე მავან ალაგ დაედგები და შენ მავან ალაგო, აიარეს ლეკებმა, მიუდით ბიჭები იმატყენ. ყარაულმა ხმა არ გაეცაყე შიშისაგან. ონეზასყენ რო აიარეს, ონეზამ ხელადთვე ბელადი წამააქცია, მემრე ი ლეკები სუ დახოცა და ბიჭები წაართვა. რო გათენდა, მივიდნენ ამხანაგები ონეზადთან; ონეზამ კი ი ბიჭები დამალა, არ უჩენს ამხანაგებ.

მემრე, რომელსაც ლაპარაკი მოუიდა ონეზადთან, ონეზამ უთხრა: „გადიარე ა იქ, დამბაჩა დამჩა და წამამილეო“. მემრე ონეზა მიეპარა და ხელიკვრით გადააქცია მკვდარ ლეკებზე. მას შეეშინდა და „ვაიმე, დედიო!“ იყვირა. ონეზამ უპასუხა: „ეხლა ხო გაიგე, შენ ხარ ბიჭი, თუ მეო!“

არტემ შაქარას ძე ტერტერაშვილი. 55 წ.,
სოფ. მატანი.

ანდაზები:

მწევრის კუდი ასი წელი მანგანაში იყო, რო მოუშვეს, ისევე გაბრუნდა. მოკრილ თით ბოდიში ვერ გაამთელებ.

დარბაზ შასელა შენ ხელთაა. გამოსელა კი პატრონისა.

თხა თხი ფეხით დაეკიდებენ, ცხვარ—ცხერი.

ქოფაკმა ძალმა რო კურდღელი გამააბრუნოს, ვითომ დაუჭერია.

გამოცანები:

კვდარსა ვკამ, კუბოსა ვერი. (მზესუმზირა).

ერთი რამე სურვიელი

ეშმაკისა სახე,

ზეით-ქვევით დადიოდა,

ძირ გეგო მახე,

პატარ ჩიტი დეეკიროს.

ჩემი თვალთ ვნახე: (ობობა).

უზუმ-უზუმ მოდიოდა
 უზუმ ბარაქიანიო,
 უზუმ წყალსა ჩამოსთება.
 ოქრო ქალაქიანიო;
 თავი უგამ ბუტულასა,
 ფეხი ბატი ქუქულასა. (აქლემი).

ზეცას ვარ, ქვეცას ფეხ მიდგა,
 ქარ-ნიავ მემუდარების,
 სიტყვას მესვრიან მწარესა
 და მზი გულ დავედარები. (კაკალი).

მოსწრებული თქმები:

ფირუზას (მეტ სახელად ნანიბუტას) კითხეს:
 წერვა-კითხვა შე არ იცი და ამდენი
 კქუა ვინ მოგცაო?—მან უპასუხა:
 როცა კქუას არიგებდნენ, წინ ვიდექი და ავიღეო.

ერთმა კაცმა ცხენი მოიპარა. როცა კითხეს—ცხენი მოგიპარიაო,—მან
 უპასუხა:—მე გზაში თოკი ვიპოვნევი და ზეთ ცხენი ბმიყო, რა ჩემი ბრალიაო!

საყოფაცხოვრებო ლექსები:

ბიქო, მოდი, ყანა მამკე,
 აბა, ჩემი მკაცა ნახე,
 თუ ხელეურში ჩამოგრჩე,
 ქალაჩუნა დამიძახე.

მოუარე და გახვალო,
 აზნაურისა ყმა ხარო,
 თუ გინდა ლაფში ჩაწევი,
 თუ გინდა ველზე გახვალო.

ქალბატონმა გადიარა
 ე მინდორი ძუნძულითა,
 თან სიტყვა გამაუყენე
 აბრაშუმი შურდულითა.

რათა მცემ, დედინაცვალო,
 რა უფლება გაქ ჩემზედა,
 ნუთუ იმითვინ მიბრიყვებ
 მონდობილი ვარ შენზედა?

თელავ ბუზიკა დაუკრეს,
შალაურა ნალარაო,
ათჯერ მე რო დაგპატიეო,
შენ კი ერთხელ აღარაო?

არა ხეს არ გამოუვა
ვერხვითანა შრიალიო,
ადე გოგო, ითამაშე,
მიყვარ შენი ცქრიალიო.

კაცი უნა დარდიმანდი,
არაქონდეს გულში დარდი,
დროზე ქეიფი გააწიოს,
დროზეაქონდეს საქმი დარდი.

ეგ რა არი კაცისათვის,
მარტო ლხინში მოილხინოს;
ის კაცია გულჭკვიანი,
ავი საქმე მოითმინოს,
მტერ მტერობა გაუწიოს,
მოყვარედთან გაიცინოს.

სანგარეო მოხსენება აფხაზეთის სვანეთში (დალში)
მივლინების შესახებ
(22.X—10.XI.1938 წ.)

მარის სახ. ინსტიტუტმა მიმავლინა აფხაზეთის სვანეთში—დალში სვანური მეტროლოგიური, ანუ საზომ-საწყევ-საფასურის მასალების შესაკრებ-შესას-წავლად და ჩემ მიერ თავმოყრილი ცნობების შესამოწმებლად.

დალში ცხოვრობენ ზემო-სვანეთიდან 30—35 წლის წინათ გადასახლე-ბული სვანები. მათ შენარჩუნებული აქვთ თავიანთი ენა და ადათები. დალი ქ. სო-ხუმიდან დაშორებულია 100—110 კილომეტრით. ადგილმდებარეობით დალი რამდენიმედ წააგავს სვანეთს: ისეთივე მთაგორიანია და ჰერიც შედარებით კარგია.

სვანების დალში გადასახლების მთავარი მიზეზი იყო, ერთი მხრივ, მიწის სი-ვიწროვე და, მეორე მხრივ, სისხლის აღების ნიადაგზე შურის ძიების თავიდან აცილება. მიუხედავად იმისა, რომ ეკონომიური პირობები აქ შედარებით უკე-თესია, მცხოვრებთ სვანეთიდან გადასახლება მაინც ძალიან ეზარებათ; ქვემო სვანეთიდან კი აქ ჯერ-ჯერობით არც ერთი მოსახლე არ გადასულა.

მეტი წილი სვანური მეტროლოგიური მასალებისა ჩემ მიერ თავმოყრილი იყო ჯერ კიდევ ტფილისში, თანახმად სალექსიკოლოგიო განყოფილების მითი-თებებისა. მივლინებაში წასვლის წინ აღნიშნული მასალები გადაათვალიერა აკად. ივ. ჯ. ავახიშვილმა. მისგან მიღებული ინსტრუქციის მიხედვით შევეუდექი მასალების დაზუსტებას და ახლის შეგროვებას ადგილობრივ, დალში.

მივლინების დრო გაგრძელდა 22 ოქტომბრიდან 10 ნოემბრამდე. ჩემი მარშრუტი იყო: ტფილისი, სოხუმი, წებელდა, ლათა, აჯარა, გუნწიში, ანუ სა-კუთრივ დალი. გარდა აღნიშნული ადგილებისა დავიარე სოფლები: ომარიშალი, გვანდრა და ტიში.

სოხუმში ვიყავი 23 ოქტომბერს, 24-ს მანქანით გავემგზავრე წებელდაში, აქედან კი ცხენითა შეიძლება წასვლა რაიონში, მაგრამ ცხენის შონა ძალიან გაკირდა. ერთმა სვანმა მგზავრმა გამომიყვანა უხერხული მდგომარეობიდან. სოხუმიდან მიმავალმა დალის მცხოვრებ გიორგი ჩხეტიანმა თავაზიანად დამით-მო თავისი ცხენი და ამით გადავრჩი როგორც ხანგრძლივ ლოდინს, ისე საკ-მაოდ დიდ ხარჯებსაც. გზაში ჩხეტიანთან გასაუბრებისას გამოვარკვეე, სად რა სოფლები მდებარეობს და რა ადგილებია დასახლებული სვანებით, ამან ძალი-ან გაადვილა ჩემი მუშაობა.

24 ოქტომბერსვე აჯარაში ვიყავი. დავბინავდი ერთი ჩემი ნათესავის ოჯახში. ამავე დღეს გამოვეცხადე აჯარის სოფსაბჭოში. მდივანმა კარგად მიმიღო და აღმოთქვა ყოველგვარი დახმარება მუშაობაში. აქვე დამხვდა ზემო-სვანეთიდან გადმოსახლებული ლევან ჯაქვლიანი, სოფსაბჭოს აქტივისტი და კარგი მცოდნე სვანურ ადამ-ჩვეულებათა. ლ. ჯაქვლიანი იყო ჩემი მთავარი ინფორმატორი და თანამგზავრი. ამხანაგ ლ. ჯაქვლიანთან ერთად კორძაიას სახლში მოვიწვიე რამდენიმე მოხუცი სვანი (გეგი გულბანი, ივანე კორძაია, ზემო-სვანეთიდან აქ შემთხვევით ჩამოსული ვასილ კორძაია) და შევადგინეთ მუშაობის გეგმა სოფლების მიხედვით. მათ დაასახელეს საქმის მცოდნე მოხუცი პირები, რომლებიც გამოდგებოდნენ ინფორმატორებად, სახელდობრ:

1. გუნწიშში — 1. ლ. ჯაქვლიანი, გადმოსახლებული მულახიდან
და 2. დადაე ჩოფლიანი, გადმოსახლებული ხალდეჯან,
2. აჯარაში — 1. გეგი გულბანი — იფარიდან,
2. ვასილ კორძაია — წვირიმიდან,
3. ხუტიაში — 1. კოსტა და 2. იასონ არღვლიანები — ცხუმარიდან,
4. გვანდრაში — თავადო გუჯეჯიანი — ეცერიდან,
5. ომარიშალში — ომანა დევედარიანი — ფარიდან,
6. ტიშში — დავით წერედიანი და დავით ივეჩიანი — ლატალიდან. რაც შეეხება უშგულს, ჰადიშს, ლახამულას და მესტია-ლენჯერს, აქედან გადმოსახლებულს ვერავის წავაწყდი. ამიტომ ჩუბეხევისა (გარდა ფარისა), უშგულისა და მესტია-ლენჯერის მიხედვით მასალების შეგროვება დალში ვერ მოხერხდა.

25 ოქტომბერს დავიწყე მუშაობა სოფ. გუნწიშში. საგულისხმოა, რომ მასალების შეკრებისას ერთის ნაცვლად ჩნდებოდა რამოდენიმე ინფორმატორი, რომელნიც დიდი ხალისით მაწვდიდნენ საჭირო ცნობებს, ისე რომ ძლივს ვასწრებდი ჩაწერას.

გუნწიშიდან მოყოლებული დავიარე დალის მთელი აღმოსავლეთი ნაწილი, სახელდობრ, სოფლები: გვანდრა, ხუტია და ომარიშალი. სოფ. გვანდრაში ყოფნისას მივიღე აჯარის სოფსაბჭოს მოწერილობა; სოფსაბჭო გვიბარებდა. გამოირკვა, რომ სოხუმიდან ჩამოსულიყენენ ვაზეთ „Советская Абхазия“-ს კორესპონდენტები, რომელთაც სურდათ ჩემი მუშაობის შესახებ ინფორმაციის მიღება. მივაწოდე ინფორმაცია და იმავე დღეს გავბრუნდი უკან გუნწიშში. ხუთ ნოემბრამდე განვაგრძე მუშაობა ხეტიასა, გვანდრასა, გუნწიშსა და ომარიშალში. 6 ნოემბერს გავემგზავრე სოფ. ტიშში. აქაც ვიმუშავე 8 ნოემბრამდე. აქედან 8 ნოემბერს გავიარე აჯარაში და გამოვემგზავრე ტფილისისაკენ. ამ ხნის განმავლობაში დავამუშავე შემდეგი მეტროლოგიური მასალები: 1. სივრცის საზომები, 2. ნართის საზომები, 3. მცენარეულობის, სახელდობრ: მარცვლეულის და მასთან ერთად საზიდი საზომები, 4. სითხის საწყავეები, 5. საკმლისა, 6. დროის საზომები, 7. გამოძცხვარი პურის სახელები (მათ ფორმებთან დაკავშირებით).

გარდა ჩვეულებრივი საზომებისა აღნიშნულ თემაში შედის ისეთი თავისებური საფასურებიც, რომლებიც დაცულია საკუთრივ სვანურ ადამ-ჩვეულებებში:

ასეთია, მაგალითად: „წორ“, „ნაქვლაშე“, „ნაწერიელ“, „ნაყდნაწრ“. „ბაქბ“, „საყსარ“ და მრავალი სხვა.

წორ სისხლის (კაცის) საფასურია. წორის საკითხის გამორკვევისას აღმოჩნდა დიდი განსხვავება თემების მიხედვით, ანუ, წინათ როგორც უწოდებდნენ, საზოგადოებათა მიხედვით, ასე, მაგალითად, მულახის თემში წორ უდრიდა 12 დლიურ მიწას: 6 დლიურ საყანე ადგილს და 6 დლიურ სათიბს. ცნობილია მულახში „ნავერიანის წორ“, რომელიც საერთო საზომად არის ქცეული. წორის გადახდისას თუ სათიბი არ იქმარებდა, მაშინ საყანე, ან სამოსახლო ადგილს აძლევდნენ. წორის გარდა საჩუქრებიც იცოდნენ მოკლულის მკვიდრი ნათესავებისათვის. საჩუქრები ხშირად 100—300 მანეთამდე აღწევდა:

ლატალში წორის საფასური 24 ნალჯვემი, ანუ 12 დლიური მიწა იყო. იცოდნენ უვარგეს მიწას არ წაიღებდნენ, ხოლო, თუ კარგი ნოყიერი მიწა იქნებოდა, მაშინ ერთი ნალჯვემი 2 ნალჯვემის ღირებულებად შეიძლება ჩათვალიათ. ორი ნალჯვემი არის დლიური. ნალჯვემი ფასობდა ერთ უღელ საშუალო ხარად. ხარი ფასობდა 15—25—30 მანეთამდე.

დადემქელიანების ანუ აზნაურების წორ ორმაგი იყო და ასეთს ვერავინ უძღვებდა. ყოფილა შემთხვევა, რომ ლატალელებს მოუკლავთ ალექსანდრე დადემქელიანი, რომლის წორის გადახდა მთელს ლატალს უქისრია და მკვლელი არ გაუციათ. მიუციათ აუარებელი მიწა—სათიბი.

წორის გარდა საჩუქრები ლატალშიც იციან ისევე, როგორც მულახში 200—300 მანეთამდე.

უშგულში წორ უდრიდა 12 ნალჯვემი მიწას და საჩუქრებს. წორს ყოველთვის მიწით იხდიდნენ, ხოლო საქონელს აძლევდნენ საჩუქრებად ნათესავებს. რას უდრის უშგულური ნალჯვემი; მთქმელმა კარგად არ იცოდა, ვარაუდობდა 1 დლიურს. თუ ეს ასეა, მაშინ უშგულური წორი უდრის მულახისა და ლატალისას, სახელდობრ: 12 დლიურ მიწას).

ცეგრში წორი უდრიდა 12 ცხვადეშ საყანე ადგილს, ან სათიბს. ცხვადეშ 34 კვ საყენია ან ერთი დლიური. მაშასადამე, 12 ცხვადეშში 12 დლიურია. გარდა ამისა საჩუქარი იყო 12 ძროხა ან მისი ღირებულება.

ხალდეში წორ უდრიდა 600 მან. წორის საფასური ხალდეში ყველა საზოგადოებაზე ნაკლები იყო. აქ წორს იხდიდნენ უპირველეს ყოვლისა მოძრავი ქონებით, ე. ი. საქონლით, ფულით, განძეულითა და იარაღით; უკიდურეს შემთხვევაში იხდიდნენ მიწით. საჩუქრებიც იცოდნენ, მაგრამ ეს დამოკიდებული იყო ოჯახის შეძლებაზე. საჩუქრის რაოდენობა წესით არ იყო დადგენილი. გარდა ამისა მედიატორეთ ეძლეოდა „ნაღვრიელ“ („ფიცისა“) და საათისთავო (ნაღვრიელ და საათისთავო ყველგან იციან სვანეთში).

იფარში წორ უდრიდა 30 ტყვეშიშს. ტყვეშიში უდრის 4 ათისშს, ათისში უდრის 6 მან. მაშასადამე, 30 ტყვეშიში $\times 4$ ათისშე = 120 ათისშს; 120 ათისიშ $\times 6$ მან. = 720 მან., ანუ 8 ნალჯვემი მიწას საყანესა და სათიბს. რას უდრიდა იფარული ნალჯვემი (ჯერ არაა ზუსტად გამორკვეული), ხოლო შეფასებიდან ჩანს რომ ის უდრიდა დლიურს. რვა ნალჯვემი მედიატორეთა შეხედულებით შეიძლე-

ბოლა კიდევ შემცირებულიყო, თუ მხედველობაში მიიღებდნენ ოჯახის უმწეო მდგომარეობას და აგრეთვე კარგი ხარისხის მიწას.

ლახამულაში წორ უდრიდა 1.200 მანეთს, ანუ 12 ცხვადრწმს; 2 ცხვადრწმ უდრის 1 დლიურს. ამრიგად წორ უდრიდა 6 დლიურ მიწას, მაგრამ ლახამულაში წორის იხდიდნენ უფრო ხშირად არა მიწით, არამედ მოძრავი ქონებით და უკიდურეს შემთხვევაში—მიწით.

წორის გადახდა მრავალ თავისებურებებთანაა დაკავშირებული, მაგრამ ამაზე ახლა არ შეეჩერდებით.

ასეთივეა სევანური ადათი ნაქელაშვ. იგი დაკავშირებულია ცოლის მოყვანასთან ქმრის ოჯახში.

ნაქელაშად მულახში აძლევენ 7 ძროხას ან მის საღირალს (ფულს, იარაღს ან სხვას), ხოლო უკიდურეს შემთხვევაში მიწას. ცოლის მოყვანასთან დაკავშირებით იცოდნენ აგრეთვე სხვა გადასახადებიც და ოთხჯერ ქორწილი.

ეცერში ნაქელაშვ უდრიდა 12 ძროხას ან მის საღირალს, მაგრამ ხარცე ფურის ფასში მიჰყავდათ და ამდენად ნაქელაშვ აქ ხშირად 20 ძროხის საფასურამდე აღწევდა. თუ ამდენი საქონელი არ ეყოლებოდათ, მაშინ მიწით იხდიდნენ.

ფარში ნაქელაშვ უდრიდა 8 ფურს, ან მის საღირალს.

ხალდეშში კი ნაქელაშვში აძლევენ 4 ხარის საღირალს, ან უღელ ხარს და ორ ფურს.

იფარში ნაქელაშვ ერთი ნაღჯევი იყო, რაც უდრიდა უღელ ხარსა და ფურს, ან უღელ ხარსა და ორ ფურს.

ლატალში ნაქელაშვ შეადგენდა 3 ხარსა და ერთ ფურს და სხვა.

ზემომოყვანილ მაგალითებიდან ჩანს, რომ აღნიშნული საფასურები ყველგან ერთნაირი არ იყო სევანეთში, მაგრამ ამაზე დაწვრილებით ცალკე.

ჩემ მიერ შეკრებილი მეტროლოგიური და სხვა ტერმინების რიცხვი 250-ზე მეტია. 9—10 დღის განმავლობაში შევავეს რვეულის 110 გვერდი.

დაწვრილებით აღვწერე ესა თუ ის საზომ-საფასური სოფლების მიხედვით.

ფონეტიკის კაბინეტი

ბ. ჟღენტი

ანგარიში 1938 წ. საზაფხულო მივლინებისა სვანური ენის ფონეტიკაზე სამუშაოდ

სვანურ ენაზე სამუშაოდ ჩემი მივლინება ეს მეორედ იყო (პირველად ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა მიმავლინა 1937 წ. ზაფხულს).

სამუშაო რაიონად ზემო სვანეთი ავირჩიე, რადგან სხვა დიალექტებთან შედარებით ამ რაიონის მეტყველებისათვის დამახასიათებელია ყველაზე რთული ენობრივი მოვლენები, რომელთა დაძლევის შემდეგ სხვა დიალექტების დაძლევა უფრო ადვილია.

მივლინების მიზანს შეადგენდა, პირველ რიგში, სვანურ კონსონანტებზე დაკვირვება. გარდა ამისა, სვანური ენობრივი აგებულების (სტრუქტურის) შესწავლა ცოცხალ მეტყველებაში.

სვანურ კონსონანტებზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ ზემო სვანურში მკლერობის ხარისხიანობა მკლერ ხშულებში გაცილებით უფრო მეტია, ვიდრე სხვა ქართველურ ენებში.

ასე, მაგ.: ზემო სვანურში აუსლაუტში მოქცეული მკლერი ხშულები ისე ინახვენ სრულმკლერობას, როგორც ანლაუტსა და ინლაუტში მოქცეული ამავე რიგის თანხმოვნები. მაშინ, როდესაც სხვა ქართველურ ენებში აუსლაუტში მოქცეული მკლერი ხშულები ვერ ინარჩუნებენ სრულ მკლერობას: ყრუვდებიან ნახევრად ან სრულიად.

ზემო სვანურში აუსლაუტში მოქცეული ბ, დ, გ, ჯ კი სრულმკლერობას ინარჩუნებს.

მაგ.: ბ:	ტერბ	‘ორბი’	მაგ.: დ:	ზად	‘გაღვივებული ქერის მარცვალი საარაყედ’
	ღუმბ	‘სკა’			და სხვა
	ტუბ	‘ზევი’	გ:	ტარგ	‘აზნაური’
	შგუბ	‘რკო’		ზანგალგ	‘ზარი’
	საბ	‘შეშა’		სარაგ	‘წყარო’ და სხვა
	ჯაბ	‘ნაკვალევი’ და სხვა	ჯ:	კოჯ	‘კლდე’
დ:	კად	‘მუცელი’		ბარჯ	‘ბეჭი’
	ჰაკუად	‘კული’		გუიჯ	‘წაბლი’ და სხვ.
	ტიმდ	‘წიხლი’			

იმის გამო, რომ ზემო სვანურში სხვა ქართველურ ენებთან შედარებით მეტია მკლერობის ხარისხიანობა, ეს საფუძველს ჰქმნის ე. წ. დისიმილაციურ გამკლერებისათვის. ეს მოვლენა ზემოსვანურ მეტყველებაში ფართოდაა გავრ-

ცვლებული. აქვე დავასახელებთ რამდენიმე მაგალითს: მეგრ.-ქან. პაპა ნიშნავს: 'მღვდელს'. ეს სიტყვა ზემოსვანურში წარმოდგენილია: ბაპ ფორმით.

ქართულში გავრცელებული: ჭაკი („დედალი ცხენი“), სვანურში წარმოდგენილია ჭაგ ფორმით.

ქართ. ჭატო, სვანურში წარმოდგენილია: გატ ფორმით.

ქართ. (ბერძ.) კალატოზი სვანურში წარმოდგენილია გალტეზ ფორმით.

ქართ. (დიალ.) ჭაჭა 'თირკმელი', სვანურში წარმოდგენილია ჯაჭ ფორმით.

ქართულში გავრცელებული სიტყვა: ყაჭი სვანურში წარმოდგენილია: ყაჯ ფორმით და სხვა.

აღსანიშნავია, რომ ქრისტე სვანურში ქრისტე ფორმითაა წარმოდგენილი. ამ შემთხვევაში დ ინარჩუნებს სრულ მჟღერობას ს-ს მეზობლობაში ისე, როგორც სვანურში გავრცელებულ საკუთარ სახელს: კოსდა-ში.

გარდა ამისა, ჩვენი ყურადღება მიიპყრო სვანებში გავრცელებულმა ქართული მეტყველების თავისებურებამ.

შენიშნულია, რომ ქართულის სუსტად მცოდნე სვანი ზოგჯერ ქართულ ზმნებში მრ. რიც. 3 პირში სვანური ზმნებისათვის დამახასიათებელ (მრ. რიც. 3 პ.) ხ სუფიქსს იყენებს. ამ მოვლენის შესახებ ჯერ კიდევ ნიკო. ჩინაკაძემ შენიშნა (იხ. თავისუფალი სვანეთი, „ძველი საქართველო“, II, განყ. IV, გვ. 3—4). ივანე ნიყარაძე იქვე შენიშვნაში წერს: „სვანურ ენაში მესამე პირის დაბოლოება მრავლობითი რიცხვისა არის „ხ“, რომელიც უდრის ქართულ „ნ“(-ს)-და ამ სვანურ დაბოლოებას უმატებენ ქართული ლაპარაკის დროს ქართულ სიტყვებს, მაგ.: „წავიდახ“=წავიდნენ; „იმათ სთქვახ“=იმათ სთქვეს. მრავლობითი რიცხვის მესამე პირის ანალოგიით ესევე „ხ“ იხმარება მსოლოობითი რიცხვის მესამე პირის დაბოლოებაშიაც, ხოლო სხვა პირების დაბოლოებაში ეს „ხ“ არ იხმარება, და, თუ ამას ზოგიერთნი ხმარობენ, ეს ქართული ენის უვიცობას ნიშნავს სვანების შეხედულებითაც“.

ამ რიგის მაგალითებია: გაგიმარჯო-ხ, გამყოფო-ხ, გემტრევა-ხ, უნახავ-ხ (იხ. ვ. თოფურია, სვანური ენა, ზმნა, გვ. 15).

განსაკუთრებით, ჩვენი ყურადღება მიიპყრო სვანურისათვის დამახასიათებელმა (არა ყველა დიალექტისათვის) ხმოვნების სიგრძის გავლენამ ქართულ ხმოვნებზე. ზოგჯერ ქართულის სუსტად მცოდნე ქართულ ხმოვნებს ისე აგრძელებს, როგორც ეს სვანურისათვის არის დამახასიათებელი. მაგ.: „არა კა-ცო“; „ჩვენ გვიდა“; „რად გინდოდა“; „ჩვენ ფულს ვერ მიეცემთ“; მერე ილოცავენ ლაღბარში“; „ჩვენ გვაქეს“; „მართო ის არა“; „ქალი“; „აქეს“; „ფესხ“ და სხვა.

თუ რა თავისებური სახე მიიღო ქართულმა მეტყველებამ სვანურის ენობრივ სინამდვილეში, მეტად საინტერესო საკითხს წარმოადგენს და სპეციალურ კვლევას მოითხოვს ის.

ჩვენ მიერ ჩატარებული მუშაობის შედეგად ჩაწერილია ფოლკლორული მასალები ცხრა ნაბეჭდი ფორმის რაოდენობით. ტექსტები სხვადასხვა ხასიათისაა: ლექსები, შაირები, ისტორიული ხასიათის ლეგენდები სვანებისა, ოსებისა და მალყარლების შესახებ.

სვანური ხალხური შემოქმედების მთავარ თემას ნადირობის კულტი წარმოადგენს. უდიდესი მასალაა შექმნილი ამ კულტის შესახებ. ეს იმიტომ, რომ ისტორიულად ჭვანების სამეურნეო ცხოვრებაში ყოველთვის დიდ როლს ასრულებდა მოხადირეობა.

აქვე არ შეიძლება არ მოვიყვანო ჩემ მიერ ჩაწერილი ერთი ეპიზოდი, რომელიც ნადირობის კულტთან არის დაკავშირებული.

ბეთქან ლაყტირას მეწყედელი!

ჩუ ლუზორ ლი მელახ-მეკალტ
 ეაბშიშ სტიფისგა,
 ბითქუშუთ ესღრის სამთი ჭეშხაშს,
 თუთენე კვიცრა ლხხვანბ
 ბეთქანს ოთხანდ ნაბრპვიჟა
 ამიშ მეკემ აზრ იროლე!
 ამიშ მეკემ ბეთქან ირა.
 ალას ბეთქან დემ ისმინე.
 ნანბ ი უმბილ შვგ ოთხანდღეს
 ეი ხოფხიჟა თუთეფ ი დარაღდ,
 — სგუტბინ კვიცრა, ტეშგინ ბეთქან
 სგუტბინ ნალვანტუ შუკუტ ხოყოლიხ.
 — ლხხუსგი ტეშგმატუ შუკუტ გუტიდუმენი
 — სგა ლამლორვე საეპტთესგა
 — ხოჩატუ ლთუ ჯარ დალას მიშგუა!
 — ბეთქან შვიდედღუ ლამგედა.
 — მიშგუტი ნაპორდ ჰეშმილდ მშაღ?
 — აგის ამსანდ ლაყურა თხურამშ.
 — ლიტხანლს მიან ეჯგვანას ჯაჩო,
 ათხე კოჯდ ლიცხემ პდბინე.
 — ლერსგვენ ტუტემიშ ლაგდური
 ლამად,
 — ლერთენ ჭეშხმიშ ლპგნა ლამსანდ.
 — დედე, დედე, შყრდენილა!
 ალა მეჟალესარს ხობაეახ.
 ღერს ახღვანდახ ბარჯალშე კიჩანარ.
 ღერს ახღვანდახ ნაბდიშ ქაფარ.
 ღერს ახღვანდახ თაქვანქაფარ.
 ათხე კიჩანარს აგმანიღლიხ.
 — ცუილდი ლალე იმ ხითიანღედ,

ბეთქანი საჯიხვეს გადმოვარდნილა!

შეგროვილან მულახელეები-მუჟალელები
 ეაბეშის მოედანზე,
 ხმაურით მიდიან „სამთის ფერხულით“¹,
 თეთრი ჯიხვი გამობტა (მოვარდა)
 ბეთქანს გაუხტა (გაუარა) ლაჯებში.
 ამის დამკერი (მღევარი) ვინ იქნება!
 ამის დამკერი ბეთქანი იქნება.
 ამას ბეთქანი არ ისმენს.
 ნება-უნებლივ აიძულეს.
 სტაცა ხელი თოფ-იარაღს,
 — წინ ჯიხვი უკან ბეთქანი.
 წინ მარხილის გზა მიუძღვით.
 — მოვისედე უკან, — გზა. დაიკარგა
 (წაიშალა).
 — შემიტყუილა სალკლემში.
 — სალამო მშვიდობის დალო ჩემო!
 — ბეთქან, მშვიდობით მომსვლოდე!
 — ჩემი ნაჩუქარი მძივი (თილისმა) რა
 უყავ?
 — სახლში დამრჩა სასთუმალქვეშ.
 — მეც სამაგიეროს გადავიხდი (გიზამ),
 — ახლა კლდემ ზრდა იწყო.
 — მარჯვენა ხელის მოსაკიდი შემრჩა,
 — მარცხენა ფეხის დასადგმელი შემრჩა.
 — დედა, დედა, ვვარდები.
 ეს მუჟალელებს გაუგიათ.
 ზოგს მოჰქონდა მხრით კიბეები.
 ზოგს მოჰქონდა ქჩის ტვირთი,
 ზოგს მოჰქონდა თოკის ტვირთი.
 ახლა კიბეს კიბეზე ადგამენ.
 — ტყუილა რას ცოდვილობთ,

¹ „სამთის ფერხული“ — ძველებური ფერხულია.

კიჩხარ ამაჲ დემ მოჲ ხეჰახ.

ათხე თჳკვარს აჲკერინღეს,

— ცჳილდი ლალე იმ ხითიწლედ,

თჳკვარს ამაჲ ბიჲჲ დემ იხნი.

ათხე ნაბდარს არშინაღლიხ.

— ცჳილდი ლალე იმ ხითიწლედ.

ეჩაჲ მიშგუ ჯიჯუ დემ აჰი.

— ეშხუ ჲგშხანჲ ჟი ლამსგიდუნედ,

— თამარ მიშგუთი თხუმ ლახჲერნედ,

— დიას მიშგუთა ოხუმბავედ,

დედ მიფანედს ტებდი ჲეთულდს

— მუას მიშგუთა ოხუმბავედ:

მი მიფანედს რანგიჲ კათხას.

— მუხჲუბა მიშგუთა ოხუმბავედ:

— ხეხე ი გეზალ ნომ ჲმგოჯრას,

— დარჲირს მიშგუთა ოხუმბავედ:

— ხოლა ბეთჲანი ჲუ ხეჲარსვი,

— ხოჩა ებჲუჲ ჲუ ხესდენი,

— ცოდა მიშგუთა თამარსჲ ხარ

— თამარს მიშგუთა თელელგრას.

— ჲუ ლამჲადუნე აღბანჲ ცალეთ

— ურწყულ ამფიშედ ლჲკეცირათე.

— დანლანჲ ჲემშილდ ჲა ლამლორვე.

ათხე ჲგშხანჲ ჟი ლახბინეხ.

თამარ თხუმ ასუჲ ლახვერნეხ,

ეჯნემ პლატჲკ ლოხუისიბუნე.

ბეთჲანიჲ თერალ ჲა ლახსედა,

ბეთჲანიჲ ჯიჯუდდ გიმთეჲუ დემ ანჲე.

კიბეები აჲამდის ვერ ამოსწვდებიან.

ახლა თოკებს ასკვნიან ერთმანეთს.

— ტყუილა რას ცოდვლობთ?

თოკებს აჲამდის ჲარი არ ამოუშვებს.

ახლა ჲეჩებს აგებენ.

ტყუილა რას ცდილობთ?

მანდამდის ჲემი ძვალი ვერ ჩამოაწვეს.

— ერთი ფერხული დამანახეთ,

— ჲემი თამარი წინ გაიძლოლეთ.

— დედა ჲემს უამბეთ:

შემინდობდეს (მიკურთხებდეს) ცხელ

ხაჲაპურს.

— მამა ჲემს უამბეთ:

მიკურთხოს კათხით რანგი¹

— ჲემ ძმას უამბეთ.

ცოლშვილს ნუ დამიობლებს.

— ჲემ დას უთხარით:

კარგი ბეთჲანი ეკარგება (ჲე ეკარგება)

უკეთესი ებჲუჲი დარჩება (ჲე დარჩება).

— ჲემი ცოდვა თამარს ჲჲონდეს.

— თამარს—ჲემ რძალს.

— შემაცდინა ყველიერის ხუთშაბათს.

— უწმინდური გამიშვა საჯიხვეში.

— დალის მძივი გამომტყუა.

ახლა ფერხული დაიწყეს.

თამარ წინ გაიძლოლეს.

მან ცხვირსახოცი დაუტრიალა (ბეთ-

ჲანს).

ბეთჲანის თვალები მას მიაშტერდა.

ბეთჲანის ძვლებმა მიწამდის ვერ ჩა-

მოაღწიეს.

¹ რანგი—თაფლის ტკბილი სასმელი.

ეთნოგრაფიის განყოფილება

გ. ჩ ი ტ ა ი ა

ქსნის ხეობის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში

მიმდინარე წლის სექტემბერში ჩვენი ინსტიტუტის მიერ ქსნის ხეობაში მივლინებულმა ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ განსაკუთრებით იმუშავა ამ ხეობის მთიან ზოლში. ექსპედიციის მიერ შესრულებული იყო შემდეგი მარშრუტები:

1. ლარგვისი (მონასტერი) — ცხავატი,
2. ლარგვისი — ხარბალი,
3. ლარგვისი — დადიანეთი,
4. ლარგვისი — ხრომის-წყარო და მთის ძირის ზოლში
5. ახალგორი (ლენინგორი) — იკოთი.

ექსპედიციის მიზანს შეადგენდა წინათ დაწყებული თემის „ქსნის ხეობის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობათა“ შესწავლის გაგრძელება და აგრეთვე კერამიკისა და მჭედლობის კომპლექსების შესახებ მასალის შეგროვება. გზადაგზა ექსპედიცია ჰკრებდა მასალას მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის საკითხების შესახებ.

ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: ექსპედიციის ხელმძღვანელი გ. ჩიტაია, ასპირანტები — ლ. ბოკორიშვილი და ნ. რეხვიაშვილი და არქიტექტორი ირ. ქავთარაძე.

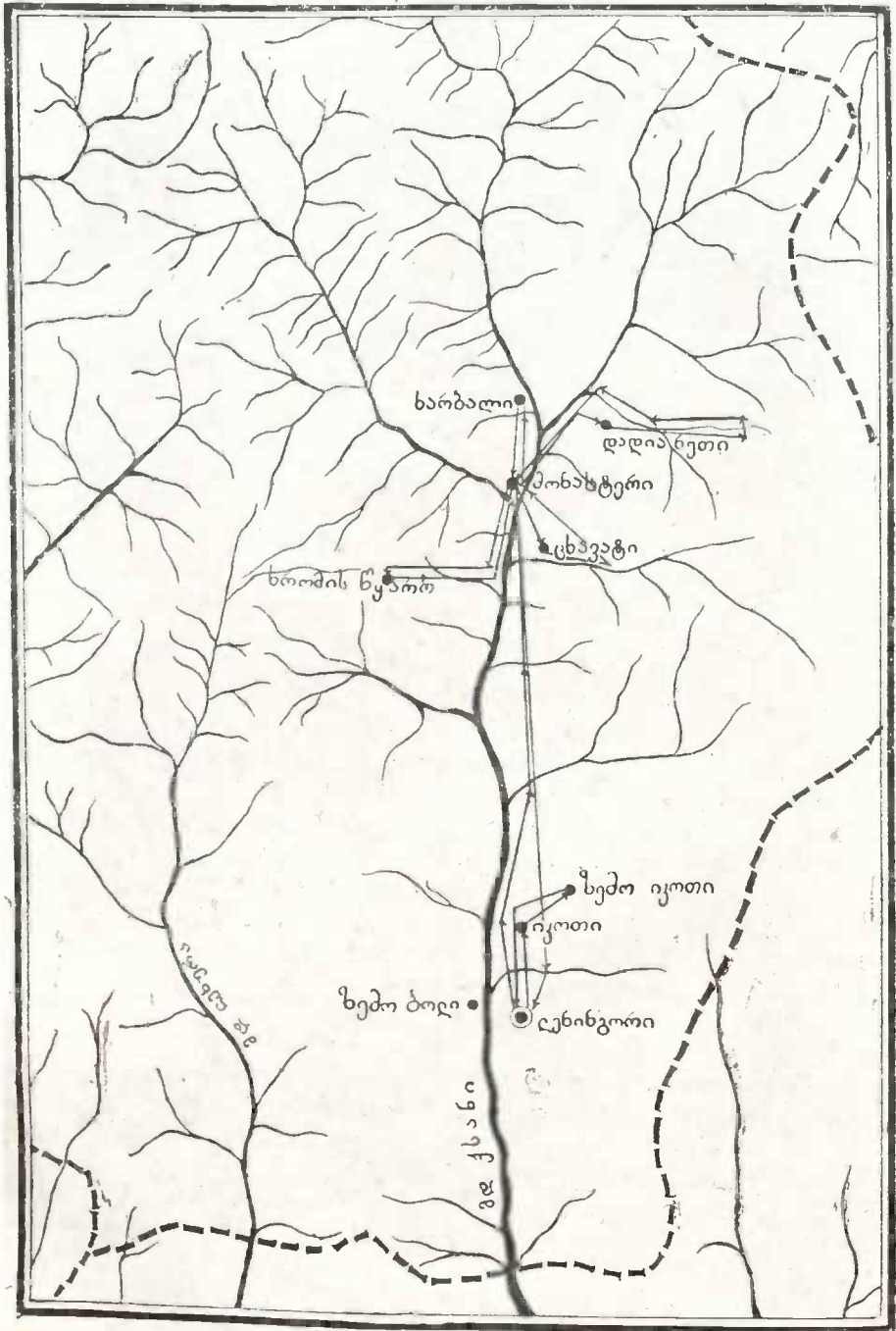
ექსპედიციამ ადგილობრივ იმუშავა ათ დღეს.

ვახუშტის აღნიშნული აქვს, რომ „ზებეყურის მთა... ჩამოადგების ცხვირად ქსანს, დასავლიდამ და აღმოსავლეთიდამ ალქვის მთის ცხვირი, და დაავიწროვებს ქსანს კლდითა, ამ კლდის ქვეით მტკვრამდე, ქსანი არს ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ვითარცა სხვანი აღეწერეთ, და ამ კლდეს ზეით იწრო და მჭიდრო, უვენახო, უხილო, მწირი, ვითარცა სხვანი მთის ალაგნი მოსავლითა, კლდიან-ტყიანობითა“¹.

ასევე მთად და ბარად დაყოფილი ჩანს ეს ხეობა ხალხის აღწერის დავთრების მიხედვითაც²: ბარის მოსახლეობა ცალკე აუწერიათ, ხოლო მთისა ცალკე.

¹ ვახუშტი, საქ. გეოგრ., ჯანაშვილი, გამოცემა, ტფ. 1904, გვ. 100.

² ივ. ჯავახიშვილი, საქ. ეკ. ისტ., ტ. I, ტფ. 1930, გვ. 25—26.

ექსპედიციის მარშრუტი

საყურადღებოა, რომ 1711 წლის აღწერილობაში მოხსენებული დასახლებული ადგილების დიდი უმეტესობა დღემდე ძველი სახელწოდებით იხსენიება:

1. ქურთა (ქურთის წყალი, ქურთის ხევი)	9. დაბაკნეთი
2. საქორეთი	10. უკან-უბანი
3. ხარბალი	11. უკანა-მხარი
4. შველიეთი	12. ჩიტანთ-კარი
5. დადიანეთი	13. ყველდაბა
6. ზოდეხი	14. წინუბანი
7. თოხთა	15. მონასტერი (ლარგვისი)
8. მახიარეთი	16. ცხაოტი ცხავატი

საყურადღებო გარემოებაა ისიც, რომ აქ ჩამოთვლილი დასახლებული პუნქტები წარმოდგენენ უმეტეს წილად ხეობებს, რომლებსაც აქვთ საკუთარი უბნები. მაგ. ცხავტურას ხევზე გაშლილ მოსახლეობას ცხაოტი || ცხავატი ეწოდება, რომელიც შვიდი, ერთმანეთისაგან საკმაო მანძილით დაშორებული, უბნისაგან შედგება, სახელდობრ: 1. წინაუბანი, 2. გოგიაანი, 3. ჩუშანი (ამთში ბუნტურები ცხოვრობენ), 4. ჟივტკარი (ჟივიძეები ცხოვრობენ), 5. გოგიაანი (გოგიაშვილები ცხოვრობენ), 6. სუხაანი (სუხიშვილები ცხოვრობენ) და 7. ღარუეთი (ბურღულები ცხოვრობენ). ასევეა დადიანეთშიც. ის შედგება შემდეგი უბნებიდან: 1. წინადადიანეთი, 2. რევაზიაანი, 3. შალიანთ-კარი და 4. ხაღილაანი. დადიანეთის ყველა უბანში ბერიანიძეები ცხოვრობენ. მათ შემოხიზნული ჰყავთ მხოლოდ ერთი უცხო გვარი ხუციშვილი. აღსანიშნავია, რომ ექსპოგამურობა ამ ხეობის ყველა უბნებში მტკიცედაა დატული: ცოლის მოყვანა შეიძლება მხოლოდ სხვა ხეობიდან. ასევეა ცხავატის ხეობაშიც. მათ წარმოდგენაში უბნებში მცხოვრებნი სხვადასხვა გვარები წარმომდგარნი არიან ერთი გვარიდან (მელითაურიდან) და ამიტომ აქაც ცოლი მოჰყავთ სხვა ხეობებიდან; ასევე უბნებადაა დაყოფილი (უბანი ერთი მეორეს საკმაოდ შორავს) ბუნიას ხევში მდებარე იკოთი. აქ ხუთი უბანია: ქვენიკოთი, ზენიკოთი, გიგარაანი, ზანგურაანი და ნიაურები.

სოფლის ასეთი დანაწილება უბნებად დღემდე შემონახულია ზემო-აჭარაშიც, სადაც უბნების სახელწოდებად მეჭეღე-ა მიღებული.

ჩვენი შესასწავლი მხარის ეთნიკური შემადგენლობის დასადგენად საყურადღებო ცნობა მოიპოება ვახუშტის გეოგრაფიაში. ვახუშტი წერს: „ხოლო რაოდენი ოსნი დაესწერეთ ამ ადგილებთა შინა, პირველად სახლებულან ქართველნი გლენნი. შემდგომად მეპატრონეთა მათთაგან გადმოსახლებულან ოსნი, და ქართველნი ბართა შინა ჩამოსულან, ვინადგან მტერთაგან ბარს შინა კაცნი შემცირებულან“¹. საყურადღებოა, რომ პროცესი ეთნიკური გადაჯგუფებისა მთიდან ბარში უკანასკნელ ხანამდე გაგრძელებულა. ამ გადაჯგუფებას ახლდა,

¹ ვახუშტი, ოპ. cit. გვ. 104.

ზოგიერთ შემთხვევაში, სხვადასხვა პუნქტების გავლა. მაგ. ჟამუშიდან გადასახლებულან ჯერ ახალგორში, ხოლო ახალგორიდან ქანდაში; ლომისიდან ჯერ იფნევი (ხალიბევანში), ხოლო იფნევიდან წირიქვალში და სხვა.

ეს პროცესი ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიებისათვის მნიშვნელოვან ფაქტს წარმოადგენს, რომელსაც ყურადღება უნდა მიექცეს და სათანადოდ შეფასდეს ეთნოგრაფიული მოვლენების განხილვის დროს, ვინაიდან ამგვარი პროცესის შედეგად იქმნება ნარევი ეთნოგრაფიული კომპლექსები. ამ კომპლექსებში მთის, მთისძირისა და ბარის მახასიათებელი ელემენტები ერთადაა შერწყმული.

თავისთავად მოსახლეობის მოძრაობის პროცესი მთიდან მთისძირსა და ბარში მეტად საგულსხმო გარემოებას წარმოადგენს, ვინაიდან ეს მოვლენა დაკავშირებულია ალბიური ლანდშაფტის მეურნეობის თავისებურებასთან. ეს თავისებურება, პრიმიტიული, არა ინტენსიური მეურნეობის არსებობის პირობებში, ჰქმნის მოსახლეობის რაოდენობის სტაბილობას, რომლის ნამატი იძულებულია მთიდან გადმოსახლდეს.

ცნობილია, რომ სოფლის მეურნეობის პროდუქცია მთაში განსაზღვრულია იმდენად, რომ ამ ზოლის მოსახლეობის სიმჭიდროვე მთელს მსოფლიოში მეტად მცირეა და ცოტათი აღემატება უდაბნოთა მოსახლეობის სიმჭიდროვეს. ამის გამო, როგორც კი მთის ზოლის მოსახლეობა მიღწევდა თავის საზღვარს, მოსახლეობის ზედმეტი რაოდენობა იძულებული იყო პირველ რიგში მთისძირში გადმოსახლებულიყო, სადაც, ნაწილობრივ ამის გამო, მოსახლეობის სიმჭიდროვე მაღალ დონეს აღწევდა. შემჩნეულია, რომ მეტად შემჭიდროვებული სოფლის მოსახლეობა მსოფლიოში უმეტესად მთისძირა ზოლს ეკუთვნის.

ეთნოგრაფიული მოვლენის რთულ კომპლექსს ჩვენი შესასწავლი რაიონის ის ნაწილი წარმოადგენს, რომელიც ქსნის შესართავთან მდებარეობს. აქ მცირე მანძილზე მოცემულია სოფლები: ქართველების, ოსების, სირიელების (ისორების), გერმანელების და ყარაფაფახების. ამ სოფლებში ნაგებობათა ჰიბრიდების არსებობის გვერდით ტიპიური შენობებიც მოიპოვება საკმაოდ დამახასიათებელი ამათუმი ეთნიკური ერთეულისათვის. მაგალითად, სირიელების სოფელში (ძველი ქანდა) ჯერ კიდევ შემონახულია სპარსული მიწურები (სირიელები ურმიის მახლობელ მიდამოებიდან არიან საქართველოში მოსულნი); თუმცა დიდ უმრავლესობას უკვე ქართლური მიწურები აქვს.

ჩვენი საკვლევი რაიონის მთის ზოლშიც საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობათა ჰიბრიდული ტიპებია მოცემული. მაგრამ ძირითადი ტიპის დადგენა მაინც შესაძლებელი შეიქმნა.

იმ დროს, როცა სოფ. ხარბალში როგორც დასახლების ტიპი, ისე სახლის ტიპიც უკვე ახალია (წახნაგოვანი სახურავი, ცალკე კარმიდამო), დადიანეთის ერთ-ერთ უბანში, ხადილანში, დასახლების და ნაგებობათა ტიპი ძველებურია. უბანი წარმოადგენს გორაკზე, უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, შეფენებაზე გამართულ სოფელს, რომლის სახლიდან სახლში გადასვლა ადვილია. საყურადღებოა, რომ იფნევის ერთ უბანს დასახლების ტიპად ძველი ციხის გალავანი აურჩევია და შიგ მოთავსებულია. გალავანს ალაყათის კარები აქვს, რომელსაც მცხოვრებნი ღამით ჰკეტავენ ხოლმე.

შეჯგუფულად დასახლების ტიპი ცნობილია როგორც ჩვენში ისევე მცირე აზიაში¹ და ძველად ხალდურ სამეფოშიც² იყო. დასახლების ამ ტიპს შეესაბამება ნაგებობის ტიპიც.

აქ დამოწმებული ძველებური სახლის ტიპი მიწურია. ის წარმოადგენს ორსართულიან ნაგებობას, რომლის ქვემო სართულში ძირითადად ადამიანის საცხოვრებელი და პირუტყვის სადგომია ნოწყობილი, ხოლო მეორე სართულში ადამიანის და პირუტყვის მარაგია დაცული და კალოა გამართული. ნაგებობის ეს ტიპი შეგუებულია პრიმიტიული მთის მეურნეობისა და ბუნებრივ პირობებთან. მთის ხანგრძლივი ზამთრის პირობებში პირუტყვისა და ადამიანის დამათი მარაგის ერთ ჭერქვეშ მოქცევა ხელსაყრელი იყო. ბარის პირობებში მიწური სახლის არსებობის დროს ცალკე გამოყოფა საქონლის მარაგის დასაცავი ნაგებობისა და პირუტყვის სადგომისა შესაძლებელია და სინამდვილეში ეს ასეა კიდევ, თუმცა ამავე ბარის პირობებში ბევრ შემთხვევაში ერთი სართულის ჭერს ქვეშ ათავსებენ, როგორც ადამიანს, ისე პირუტყვის და მათი მარაგის ბინასაც³.

არსებობდა სახლის ეს ტიპი ბარულ მიწურთანაა დაკავშირებული, მისი მეორე სართული ამ სახლის მეორადი ელემენტია. იგი შემდეგაა დადგმული ქვემო სართულზე. მიწური სახლის ძირითად ნაწილებს წარმოადგენენ: ბანი, ქვემო სართულის განლაგება, გვერდის კედლების წარმოზიდულობა დერეფანის შესაქმნელად და კერა.

როგორც ცნობალია, სახლის ამ ტიპის გავრცელების არე მეტად დიდია; ის კავკასიის გარდა ცნობილია მცირე აზიაში, ყირიმში და მთელ ხმელთაშუაზღვის აუზის კულტურის რეალში. სამხრეთით ის დამოწმებულია აბისინიაში. მისი წარმოშობის კერად მცირე აზიაა მიჩნეული. იგი დამოწმებულია აგრეთვე ურარტუშიც, სადაც სახლის ამ ტიპის არსებობა უკავშირდება გამოქვაბულ ქალაქებს და საერთოდ ქვაბულებს. თუ ჩვენ ვავითვალისწინებთ ჩვენში არსებულ უფლისციხესა და ვარძიას, მიწურების კვლევას კიდევ უფრო მეტი მნიშვნელობა ენიჭება.

ქსნის ხეობის მთიან ზოლში არსებული ძველებური სახლის ტიპს „დევგმირთ სახლი“ ეწოდება. მასში ბოლო დრომდე მრავალრიცხოვანი ოჯახი მოსახლეობდა. მის ნაწილებს აქ ეწოდება: „შინა“, „ბოსელი“, „საპურე სახლი“ („მარანი“), „ფურნა“ (არის ქართული და რუსული), „დერეფანი“, „კალო“, „საბძელი“, აგების ტექნიკის ტერმინებიდან აღსანიშნავია: „საძირკველი“ (ოსებშიც ეს ტერმინია), იციან კედლის „დაკეტვა-გადაბმა“, „ქვიტყირი“ და „მშრალად ნაგები“ კედელი, „თავგაკრული სახლი“, კედლის ირიბულ წყობას „ჭერის ფხა“-ს უწოდებენ, იატაკს — „კერა“ ჰქვია (სოფ. ცხავატი). სხვა ნაწილები: „ნალი“, „თავხე“, „ბოძი“, „საბოძური“, „ყბა“, „ბულაური“, „მოლტი“, „კოჭი“ (როცა დახეიანილია), „ჭერი“, „იელი“, „მიწა“, („საზებელი“), „ღარი“, „სიპი“, „აყარი“.

¹ R. Leonhard, Paphlagonia, Brl. 1915, გვ. 374—75.

² W. Belck, Bauten und Bauart der Chalder. Verhandl. d. Berlin. anthrop. Gesellschaft., 1895, გვ. 611 შმდ.

³ შდრ. გ. ჩიტაია, გლეხის სახლი ქვაბლიანში: მიმოხილველი, ტ. 1, გვ. 141.

„ბაგა“, „ზღვა“ და სხვ. ჩაწერილია მასალა სახლისათვის საჭირო ქვის, კირის, ხე-ტყის, ლამის და სხვათა დამზადებასთან დაკავშირებული, შეგროვილია აგრეთვე მასალა დაკავშირებული სასახლე მიწის შერჩევასთან (მარჩიელობა), „დაძახილთან“ (მოღვაძეობა); შრომის იარაღებიდან დამოწმებულია—ორი სახის ცული: 1. „კოლო ცული“ და 2. „ფთიანი ცული“ და სხვა.

სახლის ეს ტიპი საქართველოს ტერიტორიაზე ჯერჯერობით ცნობილია: ბუდე ანუ მირგვალ ხევსურეთში en masse, მიღმახევსა და არხოტში, ხევსა და მთიულეთში (სპორადულად). ის არ მოიპოება: თუშეთში, რაჭა-ლეჩხუმსა და სვანეთში, არ უნდა იყოს ის აგრეთვე ლიახვზეც.

სახლის ამ ტიპის გავრცელებასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ აქ კალოზბენ საქონლის ფეხით. გადახურულ კალოს შუაში დადგმულ ბოდის გარშემო მიწაზედ დაგებულ ძნებზე ტრიალებს პირუტყვი, რომელიც მოჩალავს ფეხებით ძნას, დადგება ბზე და ხვავი. კალოში აქ უბიათ: ხარი, ძროხა, ცხენი. საქონელს პირზე უქეთდება „აბანდი“, რომ საქონელმა არ შეჭამოს პურეული. საკალოე იარაღებია: „არნადი“, „ოროთია“, „ფიცელი“, „ნიჩაბი“, „ცხრილი“, „ცხავი“. მონასტერს ზევით ხარის ფეხით კალოზბენ. ამ წესის არსებობას მოსახლეობა იმით ხსნის, რომ აქ ხშირია ავდრები და გასანიავებლად გამოსადეგი ქარი. არ იცისო. ყინულზე ლეწვა აქ არ იციან. ჩვეულებრივად დაქედილი ხარებით ლეწავენ.

კალოზბის ეს წესი საქართველოს მთიანეთში ცნობილია თუშეთში, ხევსურეთში, ხევსა და მთიულეთში. „თუ ღვევმირთ სახლისა“ და კალოზბის ზემოთმოყვანილი წესი ჩვენი მთის გარკვეულ ზონაშია მოცემული, სამაგიეროდ სახენელი იარაღი, „მთის გუთანი“, რომელიც ქსნის მთიანეთშია დამოწმებული, აღმოსავლეთით ქსნის ხეობას არ სცილდება, ხოლო დასავლეთით კი სვანეთამდე მიდის.

აქ იციან „ანეული“ (ზაფხულში ივლისი, აგვისტო, ზვარე-ში), „ნაოში“ (სექტემბერში) ზვარეში და „ახალთესლი“ (გაზაფხულზე, ჩირდილში). იციან აგრეთვე ახოს აღება: პირველად ხეს „შემოყვერავენ“, შემდეგ ძირზე მოსკრიან, ძირზე ფიჩხს დააწყობენ და ცეცხლს წაუკიდებენ. ახლად აღებულ ახოზე სახნავი იარაღი არ გაივლება. ჯერ ფიჩხის შესაგროვებელ იარაღს გაავლებენ და შემდეგ „დაქორჩავენ“ „ქორჩით“. აქ ითესება ქერი, დიკა, კოი და ახალთესლი. ერთ წელწადს დასვენებულ მიწას ეძახიან „ყამირს“, ხოლო ორს—„ახალნატესს“.

ანეულს, ნაოშს და ახალთესლს ხნავენ „მთის გუთნით“. სხვა სახის სახენელი იარაღი აქ არ არსებობს. საყანე მიწები აქ უმთავრესად ფერდობებზეა, მათი რელიეფი უსწორ-მასწორია. აქ ბარული გუთანი მუშაობას ვერ შესძლებს. ამ პირობებთან კარგადაა შეგუებული ის სახენელი იარაღი, რომელსაც აქ „მთის გუთანი“ ეწოდება. მას აქვს: მხარი || მჭარი, წერწენა და სხვა.

ამ სახენელი იარაღის თავისებურებას შეადგენს: მოკლე მხარი, რომელიც უღელს არ სწვდება. მას აქვს თავზე დაკრული მოკაული ხე—წერწენა, რომელიც სახენელი იარაღის მუშაობის დროს მიწაზე ცოცავს. წერწენას ქვემოდან შემოკრული აქვს „საცვეთი“. წერწენას თავში გაეყრება „ჯაჭვი“, რომელიც მიბმულია უღელზე. არსებობს აგრეთვე ამ სახენელი იარაღის მხარის ვარიანტი, რომელიც მოკლებულია წერწენას, მაგრამ მხარი მაინც მოკლეა, მას თავში აქვს

რგოლი. რგოლში ჯამბარაა გაყრილი. ამ რგოლს უწოდებენ „წერწენას“ წინადადიანეთში. გარდა ამისა მთის გუთნის მხარს აქვს აგრეთვე „საცორავი“¹ || „საქურავი“, მოკაული კეტი, რომლის კავი შეიძლება დროდადრო მიწაზე ცურავდეს. სოლის შემწეობით შეიძლება საცორავის აწევა და დაწევა. თავისი დანიშნულებით ამ გუთნის ეს ელემენტი მეტად დაცილებულია იმ ფუნქციას, რომელსაც წერწენა ასრულებს. წერწენა საყრდენია მთის გუთნის მხარისა და ამდენად იმ ფუნქციას ასრულებს, რასაც ბარის გუთანში ფამფალაკი. ამგვარი მოკლემხარიანი, წერწენიანი სახენელი იარაღი ჩვენ დამოწმებული გვაქვს, ქსნის ხეობის გარდა, ლიახვის ხეობაში, რაჭაში, ლენხუმში და სევანეთში. არაგვის ხეობაში და მოხვევებში ამგვარი სახენელის არსებობას შეიძლება ადასტურებდეს ტერმინი წერწენის და ნარწენის არსებობა¹.

მაგრამ ქსნურ მთის გუთანს აგრეთვე ახასიათებს „გუთანი“ ანუ „ქუსლი“, რომელიც ორკაპიან ზეს წარმოადგენს და რომლის დანიშნულებაც მიწა ვათხუნოს. ამგვარი ქუსლი ცნობილია ფშავეური აჩაჩის, ხევსურული აჩაჩის და სხვა სახენელების ქუსლების სახით (დასავლეთ რაჭაშიც მოიპოება).

გარდა ამისა მთის გუთანს ახასიათებს ხელნაც, რომელიც აგრეთვე ორკაპიანი მთლიანი ტოტია. სახნავი იარაღის ეს ნაწილიც ამ სახით მოიპოება ქსნის ხეობის აღმოსავლეთით და დასავლეთით.

ლიტერატურაში სახენელი იარაღის ამ ტიპის აღწერილობა მეტად ბუნდოვანია, ნაკლულევანი და არა ზუსტი. მაჩაბელს ამ იარაღის საცორავი სოლად აქვს გამოცხადებული. Haxthausen-ს² თავის ნაშრომში მოჰყავს ოსებში მის მიერ ნახული სახენელის ეს ტიპი, რომელსაც შეცდომით „Sibir“-ს უწოდებს და აღნიშნავს, რომ Sibir-ის მსგავსი სახენელი იარაღი ოსებს გარდა, კავკასიის სხვა ხალხში არ მოიპოება და რომ Sibir-ი მეკლენბურგის სახენელს მიაგავსო ცნობილია, რომ Haxthausen-ი ტენდენციურად აშუქებდა ოსების გერმანელებთან ნათესაობის საკითხს; ამის გამო ბევრ შეუსაბამობას აქვს ადგილი მის ნაშრომში. მას ამ შემთხვევაშიც მცდარი შეხედულება აქვს წამოყენებული. ჯერ ერთი ის, რომ არ არის მართალი, თითქოს „Sibir“-ის მსგავსი იარაღი კავკასიის სხვა ხალხებში არ მოიპოვებოდეს. ჩვენი მასალა ამ აზრს საეცებით აქარწყლებს. მეორე მხრით, მეკლენბურგის და „Sibir“-ის ტიპის სახენელი იარაღი კონსტრუქტიულად განსხვავებული სახენელი იარაღებია. სხვას ყველაფერს რომ თავი დაჟანებოთ, მეკლენბურგის სახენელის მხარი გრძელია და მისი თავი უშუალოდ უღელზეა დამაგრებული.

Braunger-ს დაუსაბუთებლად Haxthausen-ის მიერ დასახელებული Sibir-ი გუთურ სახენელად აქვს გამოცხადებული. მაგრამ Braungart-ის შეხედულება მიუღებელია, რამდენადაც „Sibir“-ი ტიპოლოგიურად თავისი წერწენათი რაჭულ სახენელს მიეკუთვნება, ხოლო რაჭული სახენელი Braungart-ს წარმოშობილობით ჯერ გერმანულ და შემდეგ ირანულ სახენელ იარაღად მიაჩნდა, ამის შემდეგ იმავე „Sibir“-ის გუთურ სახენელად გამოცხადება გამართლებული არ

¹ გ. ჩიტაია, რაჭული სახენელი: ენიმკი-ს მოამბე, ტ. I, გვ. 269 შენ. 1, 2.

² A. Haxthausen, Transkaukasien etc., ტ. II, გვ. 5.

შეიძლება იყოს, რამდენადაც გუთური სახენელის ტიპი თვითონ საჭიროებს დადგენას.

არსებითად ქსნური გუთანი მთის გუთანია, რომელიც კარგადაა შეგუებული ფერდობის პირობებთან. ტიპოლოგიურად ის თავის წერწენას მიხედვით რაჭული სახენელი იარაღის ქვესახეს წარმოადგენს და რამდენადაც ჩვენ დამტკიცებულ გვექონდა, რომ რაჭული სახენელი ქართველი ტომების სახენელი იარაღის ძირითადი ელემენტების შინაგანი გაუმჯობესების გზითაა მიღებული—ქსნური გუთანიც ქართველი ტომების სახენელი იარაღების ამ ტიპის ერთ-ერთ სახეს წარმოადგენს.

მიწისმოქმედების ხაზით შეგროვილია მასალა საყანე მიწებზე, აგრეთვე წისკილის კომპლექსზე, ლუდის ხარშვაზე, მესაქონლეობაზე, ხარებზე, ძროხის ჯიშზე. სახედრებზე, მკედლობასა და მეთუნეობაზე. ამათგან უკანასკნელზე შევიჩერდებით.

ქსნის ხეობაში სახელგანთქმულ ცენტრად სოფ. ცხავატი ითვლება. აქ ხელოსნობის ამ დარგის არსებობის შესახებ შემდეგი ცნობა მოგვეპოება. XIX ს. ოთხმოცდაათიან წლებში შალიკოვი სწერს: При селение Цхавати были 40 дымов заняты приготовлением глиняной посуды, для чего у них имеется 8 гончарных печей. Глина лежит под двухаршинным почвенным слоем, пластом в 4 аршина толщины и 10 саж. длины. Глину сушат на солнце, перетирают и приготовив из нее тесто лепят посуду руками, не употребляя никаких приспособлений, кроме вертящейся доски, называемый моркви... Цхаватской посуды изготовляется более чем на 7000 рублей¹.

დღესაც ეს საქმიანობა ცხავატის ხეობის ყველა მოსახლის ძირითად წარმოებას წარმოადგენს. არ არის არც ერთი ოჯახი, რომ ამ საქმიანობას არ ეწეოდეს. აქ დამზადებული ჭურჭელი განთქმულია იშვიათი გამძლეობით. ამის გამო მას გასავალი დიდი აქვს. ის თითქმის მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს სწვდება. ცხავატში დამზადებული ჭურჭელი საპალნეებით მიჰქონდათ და მიაქვთ კახეთში, სადაც ის ცეცხლგამძლეობის და წყლის ცივად შენახვის გამო კონკურენტის უწევდა და უწევს კახურ კერამიკას. აგრეთვე მიჰქონდათ ხევსურეთში, ხევში, მანგლისში (აქ ქსნის ხეობიდან ნამგლებიც მიჰქონდათ), მთლიანად ქართლში. ოსეთში და სხვაგან.

მოგვყავს ცხავატიდან კერამიკის გატანის ზოგიერთი მარშრუტი.

I. ცხავატი, ქაისხევი, თვალივი, შარა-ხევი, ორწყალი, ბარისახო, ლებაისკარი, შატილი. ამ მარშრუტს სჭირდებოდა იქით-აქეთ 10—12 დღე.

II ცხავატი, ქაისხევი, ანანური, ფასანაური, მლეთე, კოპი, ყაზბეგი. ამ მარშრუტს სჭირდებოდა იქით-აქეთ 6—7 დღე.

III. ცხავატი, ქაისხევი, ჟინვალი, თიანეთი, ახმეტა. უნდებოდა 10 დღე.

IV. მანგლისის მარშრუტს სჭირდებოდა 9 დღე.

¹ К. Шаликов, Описание Ксанского участка: Записки Кав. отд. Р. Г. О., XVI 83. 256.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ქსნის ხეობას გაცხოველებული ურთიერ-
ობა აქვს სხვა ხეობებთან. აქ არის ძველადგანვე გამოიმუშავებული მარშრუ-
ტები, რომლებიც დღესაც მომქმედია.

მ ა რ შ რ უ ტ ე ბ ი :

I. ი კ ო თ ი	საძეგური
კორინთა	ცხავატი
საძეგური	საფეშეთი
ლარგვისი (მონასტერი)	ქართალი
ახალდაბა	ფასანაური
დოჩიანი	IV. ი კ ო თ ი
ბალიანთ სოფელი	ლენინგორი
ლომისა (ლომისას ხევი)	ძეგლევე
ლომისას წვერი	სარბიელი
მღეთე ¹	ციგრიანთ-კარი
II. ი კ ო თ ი	თხილვანა
ჯვრისუბანი	არლუნი
უფურეთი	დუშეთი ²
ქაისხევი	V. ლ ა რ გ ვ ი ს ი
ანანური ¹	დადიანეთი
III. ი კ ო თ ი	საფაშეთი
კორინთა	ქართალი

VI. დადიანეთი

ლომისა საფაშეთი

მღეთე ფასანაური

აქ მზადდება კერამიკული ქურჭლის შემდეგი სახეები: „ქილა“, „ქვეერი“, „კოკანი“, „კოკა“, „სადლობელი“, „საჯერიები“ (სადულარი, ქოთანის), „ქვაბი“, „ხელადა“, „ლიტრა“, „ჯამი“, „სალვინე“, „ჩარეკი“, „სურა“, „საზედაშო“, „კეცა“ და სხვა.

დასასრულ აღსანიშნავია ხის კოლექციები, რომლებიც შეიძინა ექსპე-
დიციამ: „მერხი“, „ბაცანკალი“, „სკივრი“, „სამარილე“ და სხვა. ამათგან ნა-
წილი ექვს თაობაზე ადრინდელია. კოლექციები ჩინებულადაა მოორნამენტე-
ბული. შესრულების ტექნიკა მაღალხარისხოვანია, სიუფეტურად ძველებური
მსოფლმხედველობის მამკლავნებელი. აღსანიშნავია, რომ ხელოსანს კარგად
შესძლებია დასაქრელებელი დიდი არის გამოყენება და კომპოზიციის კარგად

¹ ამ მარშრუტით მიჰყავდათ ცხვარი ყახლარში.

² ლებურას აქეთ დუშეთის მხრას ეკუთვნოდა. ახლაც დუშეთზეა მიწერილი ოძისი და ახმაჯა.

განაწილება. ორნამენტებში მზის სიმბოლოები სჭარბობს, თუმცა სხვა სახე-
ებიც ბევრია. აქ მოპოვებულ ხის ორნამენტს ახლო ნათესაობა აქვს ხევსურულ
ხის ორნამენტთან.

ექსპედიციამ ხის კოლექციების გარეშე შეიძინა კერამიკული და მჭედლური
კოლექციების კომპლექსები. კოლექციების შექმნა ექსპედიციას დავალებული
ჰქონდა საქართველოს მუზეუმის დირექციის მიერ. ჩამოტანილი ნივთები გადა-
ეცა საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებას.

ქსნის ხეობაში მივლინების მოკლე ანგარიში

1938 წლის სექტემბრის თვეში მოწყობილმა ქსნის ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ, ქსნის ხეობაში კერამიკული წარმოების შემდეგი დარგები დაამოწმა:

1. მეჭურჭლეობა-მექვევრეობა-მეთორნეობა, 2. მეაგურეობა და 3. მეკრამიტეობა.

მთხრობელთა გამოკითხვამ და წარმოების პროცესის ახლო გაცნობამ დაგვარწმუნა, რომ ქსნის ხეობაში ამჟამად არსებული აგურ-კრამიტის წარმოება ძლიერ განსხვავდება წარსულ საუკუნეებში არსებულ ქართულ მეაგურეობა-მეკრამიტეობისაგან.

ახლანდელი კრამიტის არც გარეგანი მოყვანილობა, არც წარმოების პროცესთან დაკავშირებული ტერმინები და არც ამ წარმოებისათვის განკუთვნილ ნაგებობათა და ხელსაწყოთა სახელები (მცირეოდენის გამოკლებით) ქართული არ არის. ამგვარი კრამიტის წარმოება, როგორც თვით მეკრამიტეები აღნიშნავენ, მათ ქ. ორჯონიკიძედან გადმოუტანიათ; აგურის წარმოებაშიც ქართული აგურის ნაცვლად რუსული აგური დამკვიდრებულა და ხალხს დაჰვიწყებია კიდევ ქართული აგურ-კრამიტის დამზადების წესები. ოდესღაც ქართული მეაგურეობა-მეკრამიტეობის არსებობის შესახებ აღამიანთა ბუნდოვანი გადმოცემები და ძველი ნაგებობანი-და (ქართული აგურით ნაშენი ეკლესია-გალაენები, ქართული კრამიტით დახურული ეკლესიები) მოგვითხრობენ.

ამიტომაც კერამიკული წარმოების ამ ორი დარგის შესახებ ჩვენ ბევრს არას ვიტყვით და უფრო დაწვრილებით მეჭურჭლეობა-მეთორნეობა-მექვევრეობაზე შევეჩერდებით.

მეაგურეობისა და მეკრამიტეობის საწინააღმდეგოდ, მეჭურჭლეობა ქსნის ხეობაში მთელი თავისი სიძველით არის წარმოდგენილი.

იმის გამო, რომ ჭურჭლის, ქვევრის და თორნის ოსტატი აქ ერთი და იგივე ხელოსანია, ამიტომ კერამიკული წარმოების ამ სხვადასხვა დარგებს ჩვენ ერთს ჯგუფში ვაქცევთ და სიტყვა „მეჭურჭლე“-ში ქვევრის და თორნის მკეთებელსაც ვვულისხმობთ.

მეჭურჭლეობის ერთადერთ, მაგრამ განთქმულ ცენტრად ქსნის ხეობაში სოფ. ცხავატი ითვლება. სოფ. ცხავატი, რომელიც მდ. ქსნის მარცხნივ მდებარეობს, სოფ. მონასტრიდან ორი-სამი კილომეტრით არის დაშორებული; პატარა მდინარე ცხავატურა, რომელიც ამ სოფელს ორად ჰყოფს, მონასტერთან უერთდება მდ. ქსანს.

ეს ერთი სახელწოდებით ცნობილი სოფელი, შვიდი, ერთმანეთისაგან საკმაოდ მანძილით დაშორებული, უბნისაგან შესდგება: 1. წინა უბანი, 2. გოგიაანი, 3. ჩუშანი, 4. ჟივტარი, 5. სუხაანი, 6. გოგიაანი და 7. ღარუეთი.

პირველი ოთხი უბანი მდ. ცხავატურას მარცხნივ მდებარეობს, უკანასკნელი სამი კი ამავე მდინარის მარჯვნივ.

მეჭურჭლეობა ცხავატის მცხოვრებთა ძირითად (მემინდვრეობასთან ერთად) საქმიანობას შეადგენს და შემოსავლის მთავარ წყაროსაც ის წარმოადგენს. არ არსებობს არც ერთი ოჯახი, რომელიც ამ საქმიანობას არ ეწეოდეს და წარმოების ამ დარგის რამდენიმე ოსტატი არ ჰყავდეს. ჭურჭლის მკეთებლობა ორივე სქესის ხელობად ითვლება, თორნის და ქვევრის კეთება კი უმთავრესად ზაქაკაცებს აქვთ მინდობილი.

ცხავატელებს შერჩეული აქვთ ჭურჭლის თიხით მდიდარი ადგილები, საიდანაც ისინი მათთვის საჭირო თიხას სთხრიან და სახლში ეზიდებიან მარხილით (ჯინი ძვეს მარხილზე) ან ცხენით (ცხენს გოდრები აქვს გადაკიდებული). ცხავატის ექვსი უბანი წინაუბანის უკან მდებარე სათიხეთი ე. წ. დავითილათი სარგებლობს, ღარუეთს კი საკუთარი დავითილა აქვს (ცხავატელნი ჭურჭლის თიხიან ადგილებს დავითილას უწოდებენ). ამ თიხიდან აკეთებენ ისინი ჭურჭელსაც, ქვევრსაც და თორნესაც. ცხავატური თიხა შესანიშნავი თვისებისაა: ის მეტისმეტად ძარღვიანია და გრილი. თიხის ამ საუცხოვო თვისებებით აიხსნება ის გარემოება, რომ ცხავატელი ოსტატი ნიავსა და მზეზე აშრობს ჭურჭელს და კერამიკულ საგანს, რაგინდ დიდი ზომისაც უნდა იყოს ეს უკანასკნელი, ერთჯერად ასრულებს. ამ თიხისაგან გაკეთებული ჭურჭელი იშვიათი გამძლეობისაა და წყალსაც მეტად ცივად ინახავს, ამ უკანასკნელი თვისების გამო ქსნური ჭურჭელი (იგივე ცხავატური) მთელს აღ. საქართველოშია ცნობილი.

დიდი წვალებით მოთხრილსა და მოტანილ თიხას ჯერ გააშრობენ მზეზე, მერე საზეპლებით დანაყავენ (ანუ დაცხვავენ) და ბოლოს მას ცხრილში „გაცრიან“. გაცრილს, თითქმის ფქვილად ქცეულ თიხას ოთხჯერ დაზელავენ სავანგებოდ თიხის საზელავად მიწაზე გაწყობილ ფიცრებზე, რომელსაც ისინი სახელავს უწოდებენ. თიხის დანაყვასა და გაცრას სპეციალურად ამ დანიშნულებისათვის აშენებულ ნაგებობაში—კალოზე აწარმოებენ, დაზელვას და ჭურჭლის კეთებას კი საცხოვრებელ ბინაში.

ჭურჭელი და ქვევრი მორგვზე კეთდება, თორნე კი—მიწაზე. ცხავატელი მეჭურჭლის მორგვი კახელი მექვევრის ხელსაწყოს ე. წ. ქვევრის ჩარხის სრულს იგივეობას წარმოადგენს. ოსტატს ის მარცხენა ხელით მოჰყავს მოძრაობაში, მაგრამ როცა ჭურჭლის თუ ქვევრის კეთება განსაზღვრულ მომენტში ორივე ხელის მუშაობას საჭიროებს, მაშინ მას მარცხენა ფეხით ატრიალებს.

ჭურჭლის კეთების დროს ოსტატი ოდნვე ამაღლებულ ადგილზე ზის, მორგვი კი წინ მიწაზე უდგა. ყველა ტიპის ჭურჭლის გაკეთება ძირიდან იწყება, ამიტომ მეჭურჭლე-ოსტატიც ნაცრით „მომშრალეულ“ მორგვზე ჯერ ძირისათვის საჭირო გუნდას დააკრავს და გასწევს. სასურველ ზომაზე გაბრტყელებულ ანუ გაწეულ ძირს ნაპირებს ამოუბრუნებს და ამ ამობრუნებულ ნაპირებზე

ხელით გაგრძელებული გუნდების ე. წ. სურსვალეების შემოვლებას დაიწყებს. ქურქელი კეთების დროს თან იწმინდება ფიჭვის ხის ხოწით ანუ ნაფორტით (ქურქლის ვაკეთება ორგვარი ზომის ხოწის საჭიროებს: დიდ ხოწს გარედან ამუშავებენ, პატარას კი შიგნიდან. „დიდი ხოწი შიგნით ეწევა ქურქელს, პატარა კი—გარეთ“). ქურქლის ხოწით გაწმენდა მანამდე შეიძლება, სანამ ის ყელამდე მოვიდოდეს, ყელამდე მოსვლის შემდეგ კი ხოწის ხმარება უკვე შეუძლებელია და ქურქლის ყელი ხის ჩხირით სუფთავდება. ქურქლის გამოყვანის დროს ოსტატი წყალში დასველებულ ჩითის (ან ტილოს) ნაჭერს ტყლაპსაც ხმარობს. ტყლაპის საშუალებით ავიწროვებს ის ქურქლის ყელს და ძაბრისებურად ავანიერებს მის პირს.

ქვევრის ვაკეთება პირიდან იწყება. ქვევრისათვისაც გუნდას გააბრტყელებენ მორგვზე და შემდეგ ამ გაბრტყელებულ გუნდას შუაში ამოსჭრიან იმ ზომაზე, რა სიგანის ქვევრის პირიც უნდათ (ჩვეულებრივად მიღებული წესის თანახმად საღვინეს თავისუფლად უნდა შეეძლოს ქვევრის პირში მოძრაობა); წრესავით დარჩენილ ნაპირებს სურსვალს შემოავლებენ და სურსვალეების ასეთანდათანობითი შემოვლებით ქვევრის კედელს საჭირო სიმაღლემდე აიყვანენ. ქვევრის კედელი ქურქლის კედელზე ვაცილებით სქელია და საქვევრე სურსვალეიც ამიტომ უფრო დიდია. ქვევრის კედლის ამოყვანის დასრულების დროს ქვევრს თაღს შეუკრავენ და თაღის შეკვრის ადგილზე, ძირის გასქელების მიზნით, თიხას დააკრავენ. ეს იქნება ქვევრის ქუსლი.

ქვევრსაც და ქურქელსაც განსაკუთრებული თვისების მიწით, ე. წ. წერნავით აკრელებენ. ცხავატელ მექურქლეებს წერნავი კასპთან ახლო მდებარე აშორიანის მთიდან მოაქვთ. ქურქელზე დაკრელებულ სხვადასხვა სახეთაგან „ფთე“-ა აღსანიშნავი. ფთეს (იგივე ფრთის) სახე თითქმის ყველა ქურქელზე იხატება, ის ცხავატური ქურქლის დამახასიათებელი ორნამენტია.

ცხავატური მექურქლეობა ქურქლის შემდეგი სახეების კეთებით განისაზღვრება: ქილა (მწილის ან ყველის შესანახად), სადლობელი (დოს შესადღვებად), კოჭობი, საჯერო (რომელსაც სადულარსაც ეძახიან და ქოთანსაც), ქვაბი ანუ ქობი (საქმლის მოსახარშად), ორყურა (საწველელია), ჩაფია (მაწვნის და დოს ჩასასხმელად იხმარება), ჯამი (კერძის დასადებად) ჯამურა (კახური ჯამფილის მსგავსი ქურქელია) საღვინე (ღვინის ქურქელია), მარანი (ღვინის სასმისია), ქიქლა (ბავშვის სათამაშოა), კოკა, ხელადა ანუ სურა და ჩარექა ანუ ლიტრა (წყლის ქურქლება).

როგორც ვხედავთ, ცხავატში ხელადა სურასთან არის გაიგივებული და ჩარექა კი ლიტრასთან, ისინი აქ არც საწყაო ერთეულებად ითვლებიან და არც ღვინის ქურქლის როლს ასრულებენ. ხელადაც და ჩარექაც კოკასთან ერთად წყლის ქურქლად არის გამოყენებული.

ცხავატელი ოსტატები სხვადასხვა სიდიდის ქვევრებს აკეთებენ, ყველაზე დიდი ქვევრი კოკიანია (12 თუნგიანი) და ყველაზედ პატარა კი სამ თუნგიანი, სამ თუნგიანიდან ექვს თუნგიანამდე ქოცო-ს უწოდებენ, ექვს თუნგიანიდან 12 თუნგიანამდე კი ქვევრი-ს სახელწოდებით აღნიშნავენ.

ქურქელსაც, ქვევრსაც და თორნესაც კახური ქურის მსგავს— თუნის სახელწოდებით ცნობილ ნაგებობაში სწვავენ. თუნში ჩალაგების დროს ქვევრებს, თორნებს და კეცებს ძირში აწყობენ, ქურქელს-კი აგრეთვე დიდ-პატარაობის მიხედვით მათ ზემოდან ალაგებენ.

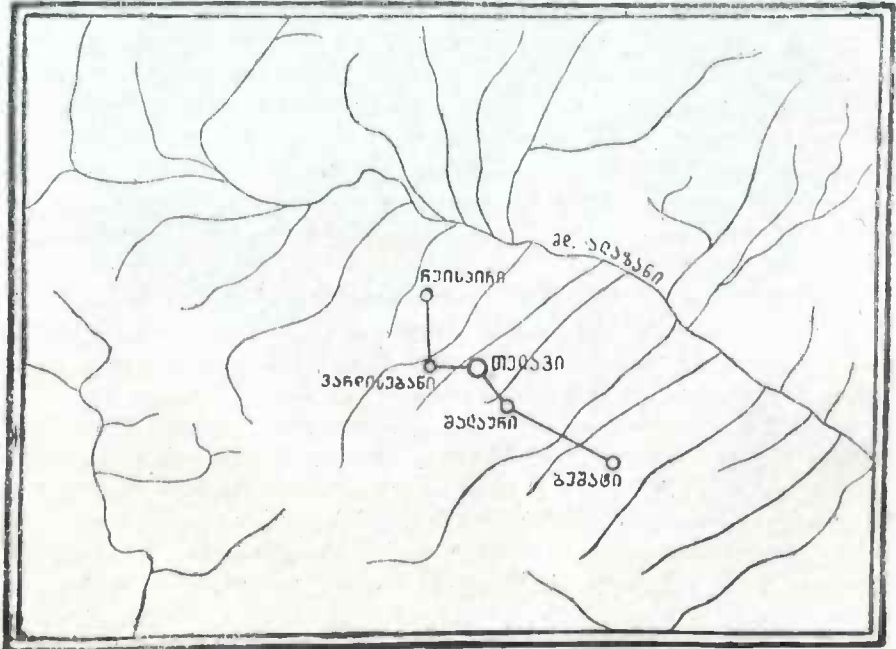
თუნიდან გამომწვარი ქურქლის ამოლაგების შემდეგ, ცხავატელი მეჭურქელები მის გასალებაზე ზრუნავენ. ცხავატური ქვევრი და თორნე, მათი შორის მანძილზე წაღების შეუძლებლობის გამო, ქსნის ხეობის სოფლების საზღვრებს; არ სცილდება (ქსნის ხეობის ზოგიერთი სოფლები, ნაწილობრივ შინაურული წესით დამზადებული თორნებითა და კეცებითაც მიდიან იოლად), ცხავატური ქურქელი კი თითქმის მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს სწვდება.

ცხავატელი მეჭურქლე გადაჰკიდებს ცხენს ყუთებში ან გოდრებში ჩალაგებულ ქურქელს და შორეულ მხარეებისაკენ გასწევს. თითქოს დაუჯერებელია, მაგრამ ფაქტია, რომ ცხავატელი მეჭურქლე, უწინაც და ახლაც, ერთი საპალნე ქურქლის გასალების გულისთვის, ხშირად ესტუმრება ხოლმე კახეთს, მანგლისს, ცხინვალს, ერწო-თიანეთს, გუდამაყარს, ხეესურეთს, ხეეს და აღმ. საქართველოს სხვა კუთხეებს.

ცხავატურ ქურქელს, ზემოთ აღნიშნულ თავისებურებათა გამო (გამძლეობა და წყლის ცივად შენახვა), სიამოვნებით ყიდულობენ კერამიკული წარმოებით მდიდარი კუთხის მცხოვრებნიც.

კახეთში მივლინების მოკლე ანგარიში

1938 წლის ნოემბერს გავემგზავრე თელავის რაიონში (ათი დღით) დამატებითი მასალების შესაგროვებლად ჩემი სადისერტაციო შრომისათვის („კახური კერამიკა“). ვიმუშავე სოფ. სოფ. რუისპირში, ვარდისუბანში, ბუშატში

ექსპედიციის მარშრუტი

და ქ. თელავში. ვინახულე კერამიკული წარმოების ყველა დარგის (მეჭურჭლეობა, მექვევრეობა, მეთორნეობა, მეკრამიტეობა, მეაგურეობა) ოსტატები და გამოვარკვიე ჩემთვის საინტერესო საკითხები.

მთხრობლების გამოკითხვის დროს მე ვცდილობდი, ერთი მხრით, შეემოწმებინა 1937 წლის ზაფხულს ჩემს მიერ ამავე რაიონში ჩაწერილი ცნობების სისწორე და, მეორე მხრით შემევესო ხსენებული ცნობები ახალი მასალებით, თუ რათქმუნდა ასეთი აღმოჩნდებოდა. მთხრობელთა გადმოცემებმა კვლავ დაადასტურეს ჩემი ჩანაწერების სიზუსტე და რამდენადმე ახალი ცნობებიც შეჭმატეს მას.

აღმოჩნდა, რომ სხვადასხვა მთხრობლების მიერ აღნიშნული სინი და ლანგარი—ქათმის საჭრელი ერთი და იგივე კერამიკული საგნის სახელწოდებებია და, რომ ჯამფილა-ბადიას მათრათი ცეწოდება. გამოიჩინა, რომ უწინ ქართულ და ქუსლიან ხელადასა და ჩარექასთან ერთად ე. წ. ძირგანიერი ხელადა და ჩარექაც უჭირათ, ამ უკანასკნელს იმდენად ფართო ძირი ჰქონია, რომ „საითაც არ უნდა გადაეგორებინა ადამიანს, ის მაინც ფეხზე დადგებოდა“. დამოწმდა აგრეთვე ორტუჩიანი საწველელის კეთებლობაც.

ჩვენ 1937 წ. ზაფხულს თელავის რაიონში ჩატარებული ექსპედიციის ანგარიშში¹ აღნიშნული გეჰონდა, რომ ქაშანურად უმრავლეს შემთხვევაში წვრილი ჭურჭელი კეთდება ორხელადიანამდეო, რომ თუ მექაშანურე მოიწადინებს ვთქვათ 3-4 ხელადიანი ჭურჭლის გაკეთებას, მან აუცილებლად ლამი და იყალთოს თიხა უნდა შეაერთოსო. ამ საკითხთან დაკავშირებით, ახლად შეკრებილი მასალების საფუძველზე გამოიჩინა, რომ თუ მექაშანურე მოისურვებდა მსხვილი ჭურჭლის—გოზაურის, თუნგანის, კოკის ან კოკურის (კოკას და კოკურას იშვიათად აქაშანურებდნენ) ქაშანურად დაწვას, მაგრამ თუ თვითონ არ ეცალა ან არ შეეძლო მათი გაკეთება, ამ უკანასკნელთ იყიდიდა წითელი ჭურჭლის ოსტატისაგან, დაპკრელებდა თოგალით, შეკლებავდა წამალში და დასწევავდა ქაშანური ჭურჭლისავე ჭურაში.

ქაშანური ჭურჭლის წარმოშობილობასთან დაკავშირებით რუისპირელი მეჭურჭლე—სანდრო ზაზაშვილი გადმოგვცემს, რომ ქაშანური ჭურჭლის პირველი ოსტატი რუისპირელ ესტატე მაყაშვილს ჩამოუყვანია ტფილისიდან და იმის შემდეგ გავრცელებულა კახეთშიო, ოსტატების უმრავლესობა კი ქაშანური ჭურჭლის წარმოების კახეთში არსებობას უხსოვარ დროს უკავშირებს. პირველი აზრი შეეფერება სიმართლეს თუ მეორე, ამ წარმოების პირველი ოსტატი კახელი იყო თუ ტფილისელი, ერთი რამ მაინც ცხადია, რომ ქაშანური ჭურჭლის სახეები ზუსტად იმეორებენ წითელი ჭურჭლის სახეებს მოყვანილობითაც და სახელწოდებებითაც, ქაშანური ჭურჭლის ქურის სხვადასხვა ნაწილების სახელებიც იგივეა, რაც წითელი ჭურჭლის ქურის და, რაც ზედმეტია ისიც ქარა თულია.

საკვიროდ მიმაჩნია აღნიშნო აგრეთვე თელაველი ოსტატის—ალექსა ვარდუაშვილის მიერ მოწვედილი ცნობა. მისი გადმოცემით 40—45 წლის წინად თელავში ერთ იმერელს უცხოვრია, რომელიც თურმე ჭურჭელს ყიდულობდა

¹ იბ. ენის, ისტორიის და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის „ზოამბე“, II. 1937

კახელი მეჭურჭლეებისაგან, აკრელებდა სხვადასხვა ფერებით და ამგვარად გადასხვაფერებულ კახურ ჭურჭელს შემდეგ თვითონ ჰყიდიდა. საფიქრებელია, რომ საქართველოს მუზეუმის ეთნოგრაფ. განყოფილებაში დაცული, თელავიდან ჩამოტანილი, კერამიკული საგნები (№.№ A 43—99/1; A 43—99/2; A 44—99; A 45—99/1; A 45—99/2; A 46—99/1; A 46—99/2, რომელთა უჩვეულო ფერები (კახური კერამიკისათვის უჩვეულო) თავიდანვე ეჭვს ჰბადებდა, ამ კაცისაგან უნდა იყოს შეძენილი.

მეაგურე ოსტატების ნაამბობმაც თავისებური სიახლე შეიტანა ჩემს მეაგურეობის შესახებ ჩაწერილ მასალაში. გამოიჩინა, რომ ახლანდელი ფილაქნის აგური განსხვავებული ყოფილა ძველი ფილაქნის აგურისაგან. ძველად ფილაქნის აგურად იგივე ქართული აგური უხმარიათ და დღეს არსებული ფილაქნის აგური კი რუსული აგურის შემოღების დღიდან გაჩენილა. ახლანდელი ფილაქნის აგურის ყალიბი ორაგურიანია, თვითონ ზუსტად ორი რუსული აგურის ზომისაა (სისქეც რუსული აგურისა აქვს), ასე რომ რუსული აგურის ყალიბს რომ სიგრძეზე გაკეთებული ხიდი ამოვაცალათ ფილაქნის აგურის ნამდვილ ყალიბს მივღებთ. ახლანდელი ფილაქნის აგურიც ქართული აგურივით კვადრატულია, მაგრამ მასზე დიდი ზომისაა და უფრო სქელიც არის.

დღევანდელი აგურის ქურას კახეთში არსებობასაც შედარებით მოკლე ისტორია ჰქონია, ის რუსული აგურის ჭრის დაწყებასთან ერთად შემოუღლიათ, უწინდელი ქართული აგურის ქურა კი მთლად კრამიტის ქურისთანა ყოფილა, კრამიტი და აგური ერთნაირ ქურაში იწებოდა თურმე.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ბუშატელმა მეაგურე-ოსტატმა ქურის ქვედა—მიწაში მოთავსებული ნაწილი, რომელსაც სხვა სოფლის ოსტატები საერთოდ გავრცელებულ სახელს—ს ა ლ ო რ ე ს ეძახიან, ხ ა ზ ი ნ ა ს და ც ე ც ხ ლ ი ს შესაკეთებელის სახელითაც მოიხსენია.

მექვევრეობასა და მეაგურეობასთან დაკავშირებული წესი მოდგამობისა მეკრამიტეობაშიც დამოწმდა. მექვევრეების მოდგამის მსგავსად თიხა-შემის მოტანა და მომუშავეთა გამოკვება ამ შემთხვევაშიც მოდგამებს ევალებოდათ, კრამიტია მოქრა და დაწვა კი—რათქმა უნდა თვით მეკრამიტეებს. მთელი სამუშაო პერიოდის განმავლობაში, დამზადებულ კრამიტს ესენიც შუაზე იყოფდნენ—ნახევარი მოდგამებს ჰხვდებოდათ, ნახევარი კი ოსტატებს. თუ მექვევრე-ოსტატი ნახევარი ნაწილიდან, ნახევარს ორ მეტალახეს აძლევდა და ნახევარს კი თვითონ იტოვებდა, მეაგურეები კი პირიქით, კუთვნილ ნაწილს თანასწორად იყოფდნენ ერთმანეთს შორის.

მეთორნეობის და მექვევრეობის ოსტატების ნაამბობმაც, ჩემს ხელთ უკვე არსებული მასალების დადასტურებასთან ერთად, ნათელი გახადა აგრეთვე ჩემთვის ნაწილობრივ ბუნდოვნად ცნობილი ზოგიერთი საკითხი, სრულიად ახალი ცნობები კი მათ არ ვადმოუციათ.

სოფ. ბუშატში მცხოვრებმა ერთერთმა მთხრობელმა (არა მექვევრემ) მექვევრეობასთან დაკავშირებული ერთი საყურადღებო გარემოება აღნიშნა: თალარი, რომელიც კახეთში უმთავრესად ვენახის წამლის დასაყენებელი ჭურჭლის როლს ასრულებდა, უწინ ზოგიერთ სოფელში ღვინის გადაღების საჭიროები-

სათვისაც უხმარიათ. ამ თალარს სხვა თალარებისაგან გხსხვავებით მუცელთან მილი ჰქონია გაკეთებული. ღვინის გადაღების დროს თალარს დასდგამდნენ იმ ქვევართან, რომელშიც ღვინო უნდა გადაეღოთ; ქაჭიან ღვინოს ჯერ თალარში ჩაასხამდნენ, თალარიდან მილის საშუალებით წმინდა ღვინო ჩავიდოდა ქვევარში, თალარში კი ქაჭა რჩებოდა. ასეთი თალარი არის დაცული თელავის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში, მუზეუმის დირექტორის—აღ. მამულაშვილის ცნობითაც ასეთ თალარს გლეხკაცობა ტკბილისათვის ხმარობდა.

მექვევრე-ოსტატის მითითების მიხედვით გავზომე ერთი უყურო თალარი, ხუთი სხვადასხვა ზომის ქვევრი (თითოეული 16 განაზომით), ქვევრის ჩარხი და სკამი.

კერამიკულ წარმოებასთან დაკავშირებული საკითხების გარკვევასთან ერთად, მე შევკრიბე ცნობები სოფ. შალაურსა და თელავში კახური საკრავების—კერძოდ ღუღუკისა და ჩონგურის შესახებ.

ხევისურეთში მივლინების ანგარიში

ჩემი საზაფხულო მივლინება ხევისურეთში, მიზნად ისახავდა ნათესაობის სისტემისა და ოჯახურ ფორმათა გარდმონაშთების შესწავლას. დასახული მიზნის განხორციელება მოითხოვდა ნათესაური ურთიერთობის გამომხატველი სახელების აღნუსხვას და თითონ ნათესაური ურთიერთობის გამორკვევას, რისთვისაც აუცილებელი იყო ჩვეულებითი სამართლის ანუ ხევისურული რჯულის შესწავლა. ნათესაური შტოს დადგენა თავისთავად გვარის გენეალოგიისა და ნათესაური მუხლების გამოაშკარაებას საჭიროებდა.

ინდივიდუალურმა მივლინებამ ექსპედიციის ხასიათი მიიღო, რადგან ჩემთან ერთად გამყოლის მოვალეობის შესასრულებლად იყო წამოსული ტფილისის სახ. უნივერსიტეტის სტუდენტი დედიკა ალექსის ასული ოჩიაური. ტფილისიდანვე ჩვენ შემოგვიერთდა დოცენტი ქუჯი ძიძიშვილი, რომელმაც ჩვენთვის შეასრულა მთელი რიგი ფოტო-გადაღებებისა.

ექსპედიცია (რომელმაც ხევისურეთში ერთი თვე დაჰყო) გაემგზავრა ტფილისიდან 17 ივლისს სამხედრო გზით დუშეთზე—ბარისახოში. ბარისახო არჩეული გეგონდა არაგვის ხეობაზე მდებარე სთფლების სამუშაო ცენტრად. ხოლო ამ ხეობის დანარჩენი სოფლები: ბუჩუკურთა, ჩირდილი, გუდელა, აჭეხა, აჭე, გველეთი, დახვისი, მაწაო, ბოჭვილო, კარწეულთა და ქალაისოფელი, შემოვიარეთ გენეალოგიის დადგენის მიზნით. ამ ხეობაში შედგენილი გენეალოგიური ტაბულებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს გვარი ლიქოკელი, რომელიც ამ სახელწოდებას ტოპონიმიკური სახელიდან ატარებს.

ლიქოკელები უპირველესად ყოვლისა იყოფიან ძირებად: სისაურნი, ბასხაჯაურნი, ვაჩიაურნი. ხოლო თითოეული შათვანი იყოფა მამებად, ასე, მაგალითად, სისაურნი ძველ-მამათა მიხედვით იყოფიან: ხახონაურებად, ჩალხურთად, კუნჩალეურებად.

ხახონაური შემდგენაირად იყოფა: ხახუანი, გამიხარდინი, შუქიასძენი და ოჩონაური.

ჩალხურთა: ლომიკანი, ჯაჯანი, მინდიკანი და ბეენანი.

კუნჩელანი: ბლარანი, კილქანი, დალდანი, სუმბატანი და ხიმიაური.

ხიმიაურთა გენეალოგიაში საინტერესო ფაქტს წავაწყდით, აქ გამოირკვა ვაჟა-ფშაველას გმირის ძალლიკა ხიმიაურის გენეალოგიური შტო. იქვე (სოფ. აჭეში) ჩვენ მიერ ფოტოგრაფიულად იყო გადაღებული ძალლიკა ხიმიაურის ნასახლარი და კოშკის ნანგრევები.

არავგის ხეობაში მუშაობის მოთავეების შემდეგ გადავედით არხოტის საზოგადოებაში, რომელიც ამჟამად სამი სოფლისაგან შესდგება—ამლა, კიმლა და ახილა. ძველი სოფლები კალოთანა და კვირიწშიდა ქისტებთან მტრობის გამო აყრილა და კახეთში გადასახლებულა. არხოტში ძირითად სამუშაო პუნქტად სოფ. ახილა გეჭონდა ამორჩეული. არავგის ხეობიდან არხოტში გადასვლას ვჩქარობდით, რადგან გვინდოდა მიგვესწრო ათენგენობის დღესასწაულისათვის, რომელსაც სწორედ იმ დროს ატარებდნენ არხოტიონნი და გადაგველო განყოფილების დავალებით დღესასწაულთან დაკავშირებული რიტუალი. აქვე მოგვიხდა ახალ-უხალის საინტერესო წესის შესრულებაზე დასწრება. რომელსაც ხევსურეთში არსებული სწორფრობის საკითხის გარკვევისათვის საყურადღებო მომენტები ახლავს.

არხოტიდან ჩვენ ისევ პირაქეთ ხევსურეთში ვადმოვედით, რომელსაც აგრეთვე მივგვალ ხევსურეთსა და ბუღე ხევსურეთს უწოდებენ. ეს უკანასკნელი ხევსურული დაყოფით გორშელმისა, წყალს იქითისა, არავგისა, ლიქოკისა და ბისო-ხახმატისაგან შესდგება. გორშელმი შესდგება შემდეგი სოფლებისაგან: უკენჯადუ, წინჯადუ, უსტაძალა, ზეისტეჩო, ორბეულთა, კორიელი, ესაჩუ, ხიტალე, მისახი, ატაბე, აყნელი, ბაცალიგო და ჩხუბო. ყველა აღნიშნული პუნქტები შემოვიარეთ გენეალოგიის შედგენის მიზნით, ხოლო უკენჯადუსა და ზეისტეჩოში შევჩერდით უფრო ხანგრძლივი მუშაობის ჩასატარებლად. შემდეგი ჩვენი მარშრუტი იყო წყლისიქითი, რომელშიც შედის: ბლო, ხორნეულთა, როშკა, ფაფარენა, ქმოსტი, ლელე, ლელის ვაკე, ილღი და საბერწე, რომელთაგან მუშაობის ჩატარება მოგვიხდა: ბლოში, როშკაში, ქმოსტში და ლელის ვაკეში:

არავგის ხეობისა, ლიქოკისა, გორშელმისა და წყლის იქითის სოფლებში მოსახლე გვარების გენეალოგიის დადგენის ხაზით ჩატარებულმა მუშაობამ ლიქოკელის გარდა, ჩვენი ყურადღება შეაჩერა კიდევ ქინჯარაულის, გოგოჭურის და არაბულის გვარზე. აღნიშნული გვარები, როგორც უკვე ცნობილია ლიტერატურიდან, ითვლებიან ხევსურეთის თავდაპირველ მკვიდრად: სამი ძმის ჯინჯარას, გოგოჭას და არაბას შთამომავლობად. ხოლო დანარჩენი გვარები კი მათ შემდეგ გაჩენილად. განსაკუთრებით საინტერესოა გვარის განვითარებისა და დაყოფის მხრივ არაბულების გვარის გენეალოგია, რომელიც შეძლების ფარგლებში ჩვენ მიერ სრულის სახით იქმნა ფიქსირებული. აღნიშნული მასალებიდან ირკვევა, რომ ხევსურეთში ამჟამად ოფიციალური გვარის სახით არსებული ზოგიერთი ნათესაური ჯგუფები, როგორცაა, მაგალითად, ფიცხელაური და სხვანი, არ წარმოადგენენ ცალკე გვარებს, არამედ არაბულების განშტოებანი არიან. არაბულების გვარი ხუთი ნათესაური ჯგუფისაგან ანუ ხუთი ძირისაგან შესდგება:

I. საველგუჯაურო, ანუ ველგუჯაურნი, თავის შიგნით არსებული დაყოფით: ა. კავკავანი, ბ. ბიჩინავანი, გ. ბარისავანი.

II. საბიჩინავურო ანუ ბიჩინავანი.

III. სარკინაულო ანუ რკინაულნი.

IV. სათინიბეჭო ანუ თინიბეჭანი.

V. საფიცხელაურო ანუ ფიცხელაურნი.

ამგვარი მასალა ცხადყოფს გვარის გაზრდისა და მისგან გამოყოფით ახალი გვარის გაჩენის პროცესს.

ამათუიმი გვარის, კერძოდ, არაბულთა და ჯინჭარაულთა ხეცსურეთში დასახლების შესახებ მრავალი გადმოცემა არსებობს, რომელსაც ახლაც იმეორებენ შთამომავლობანი. ამ მხრივ ახალ მასალას უნდა წარმოადგენდეს გადმოცემა ქისტაურების გვარის შესახებ, ამიტომ მისი მოყვანა აქ საჭიროდ მიგვაჩნია. სოფ. ლულის მცხოვრებთა გადმოცემით ქისტაურები ქისტეთის სოფელ ლულჩხორეგოდან მოსულან და თავიანთ ახალ სამოსახლოსათვის ამიტომ ლული დაურქმევიათ. ლულჩხორეგოში ოთხი ძმანი ყოფილან, ერთი მათგანი იქვე დარჩენილა, ხოლო სამნი წამოსულან, რომელთაგან ერთს სიკოქლის გამო სიარული გასძნელებია, ამიტომ, ის ძმებს ზევში დაუტოვებიათ და უთქვამთ—შენ აქ გაიბოტე ფეხით. იმ ძმის შთამომავლობა ახლაც ზევში, სოფ. გაიბოტეში მოსახლეობს. ორი ძმა კი წამოსულა და ახლანდელ ლულში დასახლებულა. ლულელი და გაიბოტელი ქისტაურები, ახლაც ერთ სამოსს შეადგენენ. ხეცსურული გვარების გენეალოგიურმა ძიებამ საყურადღებო მასალა მოგვცა ნათესაობის გავრცობისა და მისი ცალკეული სახეების დადგენისათვის, კერძოდ გ ვ ა რ ა დ, ძ ი რ ა დ და მ ა მ ა დ დაყოფის სახით. საინტერესოა აგრეთვე ხეცსურული გვარის დაბოლოების საკითხიც. თითქმის ყველა ხეცსურული გვარი ურ სუფიქსით ბოლოვდება. ამგვარი დაბოლოება ახლავს იმ გვარებს, რომლებიც წინაპრის სახელისაგანაა ნაწარმოები. იმ იშვიათ შემთხვევაში კი, როდესაც გვარის ტოპონიმიკური სახელიდან წარმოებასთან გვაქვს საქმე უ რ ი -ს მაგივრად ე ლ ი სუფიქსი გვხვდება. ასეთია, მაგალითად, გვარი ლიქოკელი და სხვა.

გვარებში დამოწმებული სუფიქსი უ რ ი -ს შესახებ აკად. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ს აქვს გამოთქმული აზრი, რომ უ რ ი ძეს, შვილს უნდა ნიშნავდეს. ამგვარი განსაზღვრება გარკვეული ხანისათვის, ალბათ, უფრო ფართოდ უნდა გვესმოდეს და თანამედროვე გაგებით ინდივიდუალური ხასიათის მქონე ტერმინი უძველეს ხანაში მთელი ჯგუფის მიმართ სუბიექტის დამოკიდებულების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

ამ მხრივ საყურადღებოა ჩვენ მიერ დადასტურებული ტერმინები: დ ე დ ი დ უ რ ი, რ ა ც ა ნ ი შ ნ ა ვ ს დ ე დ ის და -ს და მ ა მ ი დ უ რ ი—მამის და-ს.

ნათესაური ურთიერთობისა და დამოკიდებულების საკითხის გარკვევისათვის ყველაზე მდიდარსა და კონკრეტულ მასალას იძლევა ჩვეულებითი მართლიერება. ამიტომ, ხეცსურული რუჯულის შესწავლამ ამ მხრივ თვალსაჩინო მასალა მოგვცა. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია სისხლის აღების წესები, რომელიც ააშკარავებს უძველესი საზოგადოების განვითარების დროს არსებულ უფლება-მოვალეობებს. ასეთებად პირველ რიგში ჩვენ მიგვაჩნია ურვადის გადახდის ცალკეული შემთხვევები, მაგალითად, ს ა ხ ლ ი ს რ ი გ ი, ს ა ძ მ ო რ ი გ ი, ს ა გ ვ ა რ ო რ ი გ ი და სხვა... ეს არის ის სასყიდელი, რომელსაც მოითხოვს მამეული თავისი მოკლეული წევრის სისხლის ასანაზღაურებლად. მაგრამ გარდა ამისა, აგნატიკურ ნათესაობასთან ერთად წინა საფეხურის ნათესაობის უფლებებიც ჩნდება: ს ა დ ე დ ო რ ი გ ის ა და დ ე დ ი ძ მ ე ბ ის რ ი გ ის სახით. სადედო რიგს დედა და დედით—შინში მოითხოვენ, ხოლო დედძმების რიგის შინაარსი

თითონ სახელშია მოცემული, სადაც უნდა ვივარაუდოთ არა მარტო ღვიძლი ძმები, არამედ—კოლატერალურიც. დედით-შინშები და მამით-შინშები თავისთავად მეტად საყურადღებო ნათესაურ ინსტიტუტს წარმოადგენენ და უძველესი კლასურ სისტემის ნიშნებს შეიცავენ, სადაც ერთის მხრით გავრთიანებულია ღვიძლ და კოლატერალურ დათა შთამომავლობა, ხოლო მეორეს მხრით—ღვიძლი ან კოლატერალური ძმების შთამომავლობა. აქაც მსგავსად სვანური ლამხუბ-ისა და ლაუდილა-სი მოცემულია ერთი მხრით დების, ხოლო მეორეს მხრით ძმების გავრთიანება, იმ განსხვავებით, რომ სვანურში ეს შენარჩუნებულია დებისა და ძმების დიფერენცირებული ჯგუფების გამომხატველი ტერმინებით, ხოლო ხევსურეთში კი ამ დიფერენცირებულ ჯგუფთა შთამომავლობის სახით.

აღნიშნული საკითხი სპეციალური მსჯელობის საგანია, რომელიც ცალკე დამუშავებას მოითხოვს.

ხევსურული მოსისხლეობის რჯული ნათესაური ურთიერთობის გამოაშკარაების გარდა განსაკუთრებულ მასალას შეიცავს თითონ სისხლის აღების წესების საკითხის გარკვევისათვისაც. ვინაიდან ამ საკითხზე დაწერილებით აქ ვერ შევჩერდებით, ამიტომ აღენიშნავთ მხოლოდ იმ საყურადღებო დეტალებს, რომელიც დაკავშირებულია მოსისხლეთა მიერ გვარის აყრასა და განდევნასთან. ამანათად წასულ გვარს მხოლოდ ათი-თხუთმეტი წლის შემდეგ შეეძლო მოკლულის გვარისათვის პატიებისა და დაბრუნების უფლება ეთხოვა, რასაც სხვადასხვა სახის საურავის გადახდა ახლდა თან. უპირველესად ყოვლისა ამანათი იხდიდა 5 ძროხას—ადგილის სამქსნელოს, რომ თავის სამოსახლოზე მოსვლის უფლება მიეღო, შემდეგ—საფლავ-სამარის სამქსნელოს, რომ თავის სასაფლაოზე მიცვალებულის დასაფლავების უფლება ჰქონოდა, ჯვარ-ჯვარის კრისას, რომ თავის ხატში ლოცვისა და კურატის დაკვლის უფლება მიეღო, წყალ-წისქვილისა, და სულ ბოლოს გვერდ-სამჯდომლო-სი, რის შემდეგ იხდიდა პირ შესამყრელოს და ხდებოდა უკვე ოფიციალური შერიგება. ამასთან შედარებით სვანეთში დადასტურებული წესი, რომელიც მოკლულის ნათესავებისაგან, მკვლელის სახლში კერისა და ნაჭას მოხსნას გულისხმობდა, ხევსურული წესის ფრაგმენტულ სახეობად უნდა ჩაითვალოს, რომელიც მხოლოდ აღეგორიულად გულისხმობდა სახლის კულტის განადგურებით გვარისა თუ ოჯახის მოსპობას.

ოჯახურ ფორმათა გარდმონაშთების შესწავლის თვალსაზრისით საყურადღებო მასალას იძლევა ოჯახის სტრუქტურისა და უფლება-მოვალეობის აღწერასთან ერთად ქორწინების წესების დადგენაც. მიუხედავად იმისა, რომ ხევსურებსაც სხვა ქართველ ტომთა მსგავსად ქალ-ვაჟის დაწინდვა მათ მცირეწლოვანებაშივე ხდებოდა და დედ-მამის სურვილით განისაზღვრებოდა, ხშირი იყო დანიშნული თუ გათხოვილი ქალის მიერ ქმრის დაწუნება და ქმრისაგან წასვლა, რის შემდეგაც ქალის ოჯახს უხდებოდა სამწუნობროს გადახდა. დაწუნების მიზეზის მიხედვით სამგვარი სამწუნობრო არსებობდა: თავ-სამწუნობრო, შეუთალ-სამწუნობრო, და უკვენა-სამწუნობრო. ამის გადახდის შემდეგ ქალი უკვე სრულიად თავისუფლდებოდა ქმრის ოჯახის

ძალდატანებისაგან. დანიშნული ქალი საქმაროს სოფელში ვერ შევიდოდა მანამდე, სანამ მას გზის სამკვსნელოს არ გადაუხდიდნენ. ეს იგივეა, რაც სვანური ჭიშხი ლიფშდუნალ, რომელიც ფეხის ახსნას ნიშნავს. სვანურის მსგავსად აქაც ორმაგ ქორწინებასთან გვაქვს საქმე: ქალის ქორწილისა და ვაჟის ქორწილის სახით, რის დროსაც უძველეს ოჯახურ ფორმათა გარკვევის თვალსაზრისით ზოგიერთ საყურადღებო მომენტთან გვაქვს საქმე. ასე, მაგალითად, ვაჟის ქორწილის დროს ახალზალი და მისი და-შინშნი, სიძესა და მის ძმა-შინშებთან ასრულებდნენ სწორფრობის ერთ-ერთ სახეს ე. წ. ზალქმრეულობასა და სიძე-ცოლისდობას, რაც ჯგუფობრივ ქორწინებაზე მიუთითებს და თავისთავად აძლევს ახსნას სვანეთში არსებული კაქონლზრის წესს. რომლის შესახებაც აქამდე ჩვენ მხოლოდ ჰიპოთეზის წამოყენება შეგვეძლო.

ხევსურეთში არსებული ორცოლიანობის შემთხვევები და ქალისაგან ქმრის მიტოვების უფლება მონოგამიური ოჯახის სისუსტეზე მიუთითებს. ცოლ-ქმრული ურთიერთობა, რომელიც შეუღლებულებისაგან პირველი სამი წლის განმავლობაში სწორფრულ დამოკიდებულებას მოითხოვდა და ამ ხნის განმავლობაში შეიღის ყოლის ნებას არ აძლევდა, ხევსურული ოჯახის თავისებურ მხარეს ამჟღავნებს. ვფიქრობთ, რომ ხევსურული ოჯახის თავისებურებათა გადრმავებული შესწავლა ბევრ საყურადღებო მომენტს ახსნის ოჯახის განვითარების ისტორიაში.

ამგვარად, ხევსურეთში ჩატარებული მუშაობის შედეგად აღწერილია მოსისხლეობის რეული, ქორწინება, მიცვალებულის დასაფლავება და ოჯახის სტრუქტურა. შედგენილია გვართა გენეალოგიური ტაბულები. ყველა აღნიშნული წეს-ჩვეულება ჩაწერილია რამდენიმე პირისაგან, მათი სახელის, გვარისა და წლოვანების აღნიშვნით, ხშირად ფოტოგრაფიული სურათის გადაღებითაც. ნაწილი ამ აღწერილობისა ჩაწერილია ხევსურულ კილოზე. შეგროვილია აგრეთვე ორმოცამდე ლექსი, რომელიც უმთავრესად გვარების ერთიმეორეში გაშაირებისა და სწორ-ფრობის ამბავს გადმოგვცემს. კოლექციის სახით შექმნილია საქორწინო და რიტუალური პურები და საქორწინო ჯვრები ანუ ხატები. გადაღებულია ფოტო-სურათების შემდეგი კომპლექსები: შრომის პროცესები, დღეობების მომენტები, საკულტო და საოჯახო ნაგებობანი, ტიპები, საბჭოთა შვენებლობა და სხ....

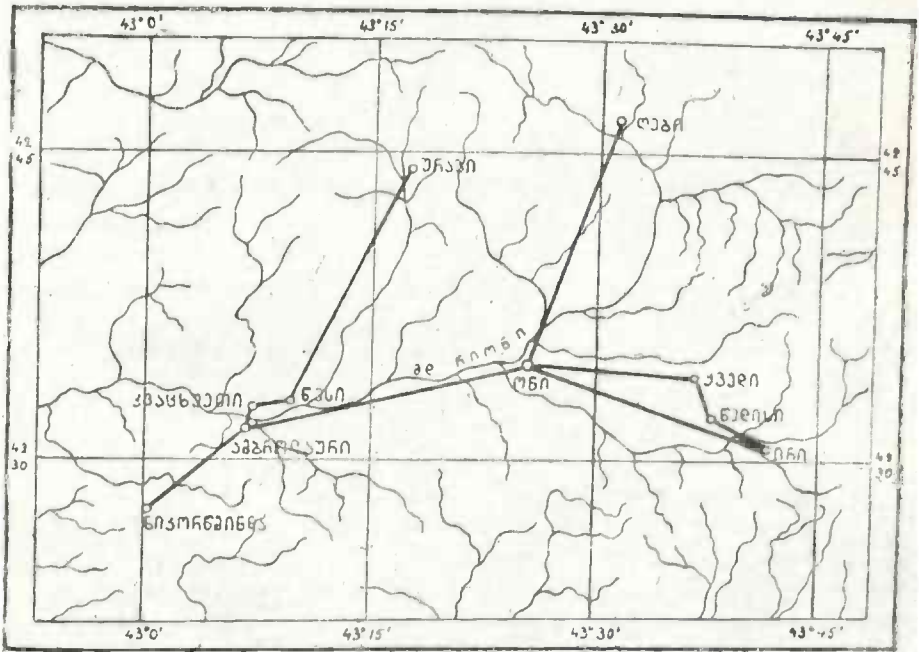
დასასრულ მაღლობას მოვახსენებ დედია ოჩიაურს, რომელმაც დიდი დახმარება გამიწია, როგორც მგზავრობაში, ისე თითონ მუშაობის დროს. ასევე ქუჯი ძიძიშვილს ამხანაგური დახმარებისა და ფოტო-სურათების გადაღებისათვის და ყველა იმ პირს, რომელთაც ხელი შემიწყვეს აღნიშნული მუშაობის ადგილზე ჩატარებაში.

რაჭის ეთნოგრაფიული მივლინების ანგარიში

(1938 წლის 16.VIII — 9.IX)

მივლინება მიზნად ისახავდა შრომის მარტივი კოოპერაციის გადმონათების დადგენას ქვემო და ზემო რაჭის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში.

შრომის მარტივი კოოპერაცია («einfache Kooperation»¹) მეურნეობის განვითარების ადრინდელ საფეხურებზე წარმოადგენდა შრომის უნივერსალურსა და

ეკსპედიციის ზარზრუტი

საყოველთაო ფორმას. მეგრამ შრომის კოოპერაცია არ მოიხპო იმ საზოგადოებრივ ფორმასთან ერთად, რომელმაც იგი წარმოშვა; ის განაგრძობდა არსებობას

¹ K. Marx, Das Kapital, Moskau, Bd I, S. 349; შდრ. K. Маркс. Капитал, Партиздат, Москва 1936 г., т. I, გვ. 268 და კ. მარქსი, კაპიტალი, სახელგამი, ტფილისი 1930 წელი, ტ. I, გვ. 287.

20. ენ იმ კის მოამბე, ტ. IV.

გადმონაშთების სახით მომდევნო საზოგადოებრივ ფორმაციებში და თუმცა აღარ ატარებდა საყოველთაოდ გავრცელებულ სახეს, იგი კვლავ ასრულებდა მეურნეობის სხვადასხვა დარგში გარკვეულ საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფუნქციას.

ამიტომ საჭირო იყო შრომის მარტივი კოოპერაციის გადმონაშთების დაღვანა და აღწერა მეურნეობის ყველა დარგში მიუხედავად ამათუიმ დარგის ეკონომიური მნიშვნელობისა და მისი ადგილისა მეურნეობის მთლიან სისტემაში. კერძოდ: ნადირობისა (მეთევზეობის ჩართვით), მესაქონლეობისა, მიწათმოქმედებისა და ხელოსნობის დარგში.

ზემოხსენებული მიზნის მიხედვით იყო შედგენილი (და შემდეგ ადგილზე დაზუსტებული) მივლინების მარშრუტი: ტფილისი, ამბროლაური, წესი, ნიკორწმინდა, კვაცხუეთი, ურავი, ონი, ღები, ქვედი, სხანარი, წედისი, ირი, ვატრა, ონი, ტფილისი.

ამბროლაურისა და ონის სასოფლო მეურნეობის ზოგადი პროფილისა, ზონადობისა და წაჰყვანი მეურნეობის დასადგენად საჭირო გახდა რაიადმასკოებში მუშაობა და სათანადო მასალის დაგროვება.

მივლინებაში ყოფნის დროს შეგროვილია შემდეგი მასალა:

I. ნადირობის კომპლექსი

გავრცელებული ნადირი: დათვი, მგელი, ჯიხვი, არჩვი, შველი, კვერნა, მაჩვი, მელა. ირემი დღეს აღარ მოიპოვება ზემო რაჭაში, მაგრამ, როგორც ეტყობა, იგი ძველად საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა; სოფ. წესში გაგონილი და ჩაწერილი ლეგენდის მიხედვით (ანდრია მისაშვილი) როსტომ ერისთავს ირმის ჯოგი ჰყოლია მთაში, რომელიც ყოველამ ჩამოდიოდა სოფლად, სადაც მას სწველიდნენ. იმ მთას დღესაც საფუროვ კლდეს უწოდებენ.

ნადირობის ორგანიზაცია

1. ჯელგაობა—კოლექტიური ნადირობა შველზე.

იანვარ-თებერვალში, კარგად რომ მოთოვდა, მონადირეთა ჯგუფი 12—15 კაცის შემადგენლობით გაემგზავრებოდა შველზე სანადიროდ. ჯგუფში შედიოდა ყოველი მსურველი, მიუხედავად მისი ტერიტორიალური თუ გვაროვნული მიკუთვნებისა. ჯელგაობა ნადირობის ორგანიზაციის იმდენად ძველ ტიპს წარმოადგენდა, რომ მონადირეთა შორის ფუნქციების განაწილება ხდებოდა არა იარაღისა ან პროფესიის მიხედვით, არამედ ჰასაკის მიხედვით, ჯგუფში შედიოდა ყველაზე უფროსი (და გამოცდილი) მეთოური, რომელიც ხელმძღვანელობდა ჯელგაობას, მომდევნო საჰასაკო ჯგუფს მეძირეები წარმოადგენდნენ და ყველაზე უმცროსს მეწვერეები, ჯგუფში შედიოდა აგრეთვე მზარეული.

ჯელგაობა აწყობილი იყო ჰასაკის მიხედვით, იმ შემთხვევაში, თუ შველზე სანადიროთ უთოფოდ მიდიოდნენ. ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ ჯგუფში გაერეოდა თოფიანი ხალხი, მეძირეებად, რა თქმა უნდა, თოფიან ხალხს გამოჰყოფდნენ.

ფუნქციების განაწილება

მეთოური ახორციელებდა ჯელგაობის ზოგად ხელმძღვანელობას, არჩევდა დროსა და ადგილს, აძლევდა ნიშანს.

მეწვერეები შემოუვლიდნენ შველს ზემოდან და „შეახშიანებდნენ“ მას, ე. ი. ასტეხდნენ ჟივილ-ხივილსა და ხმაურს, რათა შველი დამფრთხალიყო და ძირს დაშვებულყო.

მეძირეები ძირს დაშვებულ შველს უხვდებოდნენ და ხოცავდნენ მას თოფებით, ცივი იარაღით ან ხელით.

ყოველ მონადირეს თან მიჰქონდა თავისი საგზალი: პური, მარილი, ყველი და იარაღი: „თოფი“, „ხანჯალი“, „დანა“, „მუჟირა“ (შინდისაგან გამოთლილი დასახეუნია, რომელსაც ბოლოზე ლითონის წვეტი აქვს გაკეთებული). მონადირეები ჩვეულებრივად იყვნენ ჩაცმულები, ხოლო ფეხებზე თხილამურები ეკეთათ.

სანადიროდ წასვლისას ჯელგაობის მონაწილენი მაქსიმალურ სიჩუმეს იცავდნენ. მეთოურის ნიშნის შემდეგ მეწვერეები იწყებდნენ „შეხშიანებას“. მეძირეებს კვლავ სიჩუმე უნდა დაეცვათ მანამდე, ვიდრე შველი წინასწარ გაშიზნულ ადგილას არ ჩამოვარდებოდა. შეშინებული შველი თავი დაეშვებოდა წინასწარ გათვალისწინებულ ქვაბულისაკენ (ხევი ან მცირედ მოვაკებული ადგილი), ჩაიფლებოდა ღრმა თოვლში და მონადირის მსხვერპლი ხდებოდა. ხოცავდნენ შველს კაჟიანი თოფით, დანით, მუჟირით, ხელით. უკანასკნელ შემთხვევაში, შველის ხელით დახოცვის წესს „კისრის დატეხვას“ უწოდებდნენ, რაც თავისებურ სიამაჲცედ ითვლებოდა.

„კისრის დატეხვა“, უთუოდ, უძველესი დროიდან შემონახული ნადირობის წესია, რომელიც ძველად ნადირობის ძირითად სახეს წარმოადგენდა, ხოლო შემდეგში სულ სხვა დანიშნულება მიიღო და ამის წყალობით შემორჩა.

ადგილობრივი მონადირეების განმარტებით, „კისრის დატეხვა“ ისეთ შემთხვევაში იყო ხოლმე გამოყენებული, როდესაც ჯელგაობის მონაწილეთ (ან ცალკეულ მონადირეს) არ უნდოდათ „ნადირის უღვეარი კაცი“-ს წილში შეამხანაგება. დათვზე ნადირობის დროს იმავე მიზნის მისაღწევად მოკლულ დათვს მკერდზე ხანჯლით ჯვარისებურ ნიშანს გაუკეთებდნენ, რაც იმასა ნიშნავდა, რომ დათვის გატყავება უკვე დაწყებულია და, მაშასადამე, მონადირეს „ნადირის უღვეარი კაცი“ ვეღარ ჩაუდგებოდა წილში.

ზემოსხენებულიდან შემდეგი დასკვნის გაკეთება შეიძლება:

1. შველზე ნადირობის დროს გამოყენებული ხერხი ე. წ. „კისრის დატეხვა“ ყველაზე უფრო პრიმიტიულს და მაშასადამე ნადირობის უძველეს სახეს წარმოადგენს.

2. შემდეგში, სანადირო იარაღების განვითარების პირობებში, „კისრის დატეხვა“ შემორჩენილი და გამოყენებული ყოფილა როგორც ნიშანი ისეთი ნანადირეის აღსანიშნავად, რომლიდანაც „ნადირის უღვეარს“ არავითარი წილი არ ერგებოდა და

3. თუ არსებობდა ნიშნების მთელი სისტემა, რომელიც განსაზღვრავდა „ნადირის უღვეარის“ უფლებას ნანადირეის განაწილების დროს, ცხადია, ძველად ასეთი უფლების არსებობა ისტორიულ ფაქტად უნდა ჩაითვალოს.

დახოცილ შველს აგროვებდნენ ერთს ადგილზე და, რომ შეიკრიბებოდა ჯელგაობის ყველა წვერი დაიწყებოდა დახოცილი შველის აჩეხვა და განაწილება „ჩხირის ყრის“ საშუალებით. განაწილების ეს წესი უზრუნველყოფდა ნანადირევის თანაბარსა და ობიექტურ განაწილებას:

არავითარი სპეციალური ნაწილების გამოყოფვა ხელმძღვანელისათვის ან იმ პირისათვის, ვინც უფრო პროდუქტიულად ინადირა. განაწილება აბსოლუტურად თანაბარი იყო.

2. **მოსაჭირავი, მოსარეკი**—კოლექტიური ნადირობა ჯიხვზე.

ზამთრობით ჯიხვი ძირს ჩამოდის და გამოქვავებულში სცხოვრობს. არაჩვეულებრივად ფრთხილი და გონიერი ნადირია. ჯიხვის ეს თვისებები მონადირისაგან განსაკუთრებულ სიფრთხილესა და საგანგებო წესების დაცვას მოითხოვდა.

მოსაჭირავის მონაწილეთა რაოდენობა 10—12 კაცს არ აღემატებოდა. მათ შორის მეთოური—წინამძღოლი, გამოცდილი მონადირე, რომელმაც კარგად იცოდა ჯიხვის ჩვევა, თვისება, მისი ადგილსამყოფელო და კვებაზე გამოსვლის ვადები. შემდეგ მომრეკნი, რომელთა ფუნქციას შეადგენდა „შეხმანება“, ე. ი. ყიყინისა და ხმაურის ატეხვა, დამხდურნი აუცილებლად თოფებით შეიარაღებული ჯგუფი, რომელთა მოვალეობას ჯიხვის დახოცვა შეადგენდა. დამხდურნი აუცილებლად თოფებით შეიარაღებული უნდა ყოფილიყვნენ და ამავე დროს კარგი მსროლელები, რადგან შველი თუ თოვლში იფლება და ველარმოძრაობს, ჯიხვი კლდეს აფარებს თავს და მუდამ შეუძლია გაქცევა. დასასრულ, ჯგუფში შედიოდა აგრეთვე მზარეული, რომლის ფუნქცია იგივე იყო, რაც ჯელგაობის დროს.

რადგან ჯიხვი, როდესაც იგი დაფრთხება, ციცაბო კლდეს აფარებს თავს, მეთოური და დამხდურები ზევიდან მოუვლიდნენ ხოლმე გამოქვავულებს და ჯიხვს კლდისაკენ მიმავალ გზას გადაუჭრიდნენ. მეთოურის ნიშნის შემდეგ (სტვენა) მომრეკნი დაიწყებდნენ შეხმანებას და შეშინებული ჯიხვი კლდისაკენ დაიძრებოდა. მისი გამოქვავულიდან გამორეკის შემდეგ იწყებოდა მისი ხოცვა.

თუ ჯელგაობის დროს მეწვერეების რაოდენობა აღემატებოდა მეძირეების რაოდენობას (ჯელგაობის დროს მთავარია შველის გარეკა გარკვეულ ადგილზე) მოსაჭირავში, პირიქით, დამხდურნი აღემატებოდნენ მომრეკთ, რადგან ჯიხვი იშვიათად ჩაეფლობა თოვლში ისე, რომ მოძრაობის უნარი დაკარგოს; ნანადირევის რაოდენობა დამოკიდებულია კარგ მსროლელთა რაოდენობაზე.

ნანადირევის განაწილება მოსაჭირავის მონაწილეთა შორის თანაბრად ხდებოდა, გარდა თავისა და ტყავისა, რომელიც საერთო განაწილებაში არ შედიოდა. მას აგროვებდნენ, ყიდდნენ და აღებული ფულით ოჩხარს მართავდნენ.

ჯელგაობა და მოსაჭირავი დიდი ხანი არ არის რაც შეწყვეტილა. სოფლებიდან 15—18 კმ მანძილზე მთ. კირტიშოს ძირში ვეძა ყოფილა (მყავე მინერალური წყალია—ოდნავ მლაშე გემო გაჰკრავს), რომელზედაც ჯიხვი და შველი ჯოგ-ჯოგად ჩამოდიოდა. აქ მოდიოდნენ მონადირეები საჯელგაოდ და მოსარეკად.

„კასრას დაწყის ჯიხვებმა
დაშრა კირტიშოს ვეძაო,
როდისა იქა ჩავედით
ათითო მთავარი გვრჩებაო“.

(ქლისა ლათეს ასული ლობჯანიძე).

1912 წელს ხსენებული ვეძა ზეგეს დაუტანია და ჯიხვების ჯოგებიც გადაშენებულა. აჰის შემდეგ, ბუნებრივია, ჯელგაობაც შეწყვეტილა, მოსაპიროვიც და ამჟამად 2—3 მონადირე თუ წავა სანადიროდ, ისიც ძველი. გამოცდილი მონადირე, რომელნიც ერთს ან ორ ჯიხეს თუ ჩამოიტანენ, მეტს ვერა.

3. საკვალე—კოლექტიური ნადირობა კვერნაზე.

კვერნაზე ნადირობაც ზამთარში იცოდნენ. როგორც ეტყობა, კვერნაზე ნადირობას ყველაზე მასიური სახე ჰქონდა, რადგან იკრიბებოდა 40-მდე მონადირე. თავისთავად კვერნა პატარა ცხოველია, მასზე ნადირობა არავითარ საფრთხეს არ წარმოადგენს და თვით ნადირობა არ მოითხოვს ამდენი მონადირის ჩაბმას. ამას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ სანადიროდ წასვლისა და კვალის მოძებნის შემდეგ მონადირეები რამოდენიმე ჯგუფად იყოფოდა 4—5 კაცის შემადგენლობით. მიუხედავად იმისა, რომ ნადირობაში ჩაბმულია 40-მდე მონაწილე, საკვალის დროს არავითარი შრომის ორგანიზაცია არ არსებობს გარდა უფროსის გამოყოფისა. ამას ის გარემოებაც უწყობდა ხელს, რომ კვერნაზე ნადირობის დროს აღარ იყო საჭირო ჯელგაობისას აუცილებელი სიწყინარის და წესის დაცვა. დაწყებული სახლიდან გასვლით და გათავებული ნანადირევის სახლში მიტანით საკვალის მთელი შემადგენლობა განუწყვეტელ მხიარულ ხმაურობასა და ყვილ-ხივილში ატარებდა დროს. ყველაზე უფრო მეტად ხალხს საკვალედ წასვლა ეხალისებოდა. საკვალედ წასვლისას მონადირეებს ძალღიჯ მიჰყავდათ, მაშინ როდესაც სხვა ნადირზე ნადირობის დროს ძალღიჯს გამოყენებას მაინცდამაინც არ მისდევდნენ. კვერნაზე ნადირობის დროს კი ძალღიჯს აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს, რადგან კვერნამ მეტად ოსტატური დამალვა იცის ხის ფულეროში, წაქცეული ხის ქვეშ, ორმოში; ხვრელში, ლეშქში. მას მიკვლევა და ამოგდება სჭირდება, რასაც ძალღიჯს საუცხოოდ ასრულებს. მეთოური კვალს მიაგნებდა თუ არა, კვალის მითვლას დაიწყებდა. თუ ხისაკენ მიმავალი კვალს სჭარბობდა, ხისაგან მომავალ კვალს კვერნას ხეზე დაუწყებდნენ ძებნას აუ პირიქით—გაპყვებოდნენ მომავალ კვალს და მიაგნებდნენ მის ადგილს. კვერნის ადგილის მიკვლევის შემდეგ მონადირეები შემოესოვდნენ მას, მიუსევდნენ ძალღიჯს და დაიწყებდნენ ხმაურს. ამოგდებულ კვერნას გახარებული მონადირეთა ჯგუფი მხიარული ყიყინითა და ხმაურით დასდევდნენ ვიდრე მას არ მოჰკლავდნენ. ნანადირევი იყოფოდა თანაბრად.

4. ლათვზე ნადირობა

ამ შემთხვევაში მონადირეთა რაოდენობა არ აღემატებოდა 2-3 მონადირეს; მათ შორის ერთი თანამტანი იყო, რომლის მოვალეობას საგზლისა და მონადირევის ზიდვა წარმოადგენდა. მასასადამე, მონადირეთა ჯგუფში უკვე

შემოსული ყოფილა ფუნქციების ისეთი განაწილება, რომელიც ნანდირევის-დიფერენციალურ განაწილებას გამოიწვევდა და არა აბსოლუტურად თანაბარს.

მონადირეთა ასეთი მცირე რაოდენობა მსხვილ ნადირზე ნადირობის დროს შემდეგი მოსაზრებით აიხსნება:

1. რაჭაში გავრცელებული ჯიშის დათვზე ნადირობა არაა საშიში. სითრთხილეა საჭირო მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ დათვი დაჭრილია ან აუზბელები ჰყავს თან.

2. რუქული ჯიშის დათვი მომცრო ტანისაა და მონაწილეთა დიდ რაოდენობის პირობებში ნანადირევის ხვედრიც მცირე იქნებოდა.

როგორც აღვნიშნეთ ნანადირევის განაწილება არა თანაბრად ხდებოდა მონადირეს, რომელმაც მოკლა დათვი ან და პირველმა მოარტყა ტყვია, დამატებით ერგებოდა ნადველა, თავრიელი (თავკისერი) და წინა ფეხები. ამქამდ სხენებულ ნაწილებს სახელად ეწოდება, ხოლო ძველად სასირეს უწოდებდნენ. შემოსხენებული სასირე დახარჯული ისრის ღირებულებას წარმოადგენდა.

როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში, დათვზე ნადირობის ორგანიზაციის უფრო მაღალი და განვითარებული ტიპია მოცემული. ნადირობის ამგვარი ორგანიზაცია დამკვიდრებულია განვითარებული სანადირო იარაღის ბაზაზე, რის შედეგად შესაძლებელი ხდება მსხვილ ნადირზე ნადირობა მონადირეთა ასეთი მცირე რაოდენობით. თვით ჯგუფში აშკარად არის მოცემული კვალიფიციური და არაკვალიფიციური შრომის დანაწილება. კერძოდ: გამოყოფილია შავი და მძიმე სამუშაოს შემსრულებელი, რომელთანაც შედარებით ჯელგაობის ან მოსაჭირავის მხარეული უფრო პატივსაცემი პირია. ნადირობის ორგანიზაციის მაღალ ტიპზე ნანადირევის დიფერენციალური განაწილება, მიუთითებს.

5. კოლექტიური მეთევზეობა

რაჭაში მეთევზეობა შედარებით მცირე მასშტაბით ყოფილა წარმოდგენილი და მას, როგორც ეტყობა, ნადირობასთან შედარებით უმნიშვნელო ადგილი ეჭირა მეურნეობაში. თევზი, ლუხუნისა და ჯოჯორის ხეობაში, უმთავრესად კალმახის სახით არის წარმოდგენილი. ბადე და ანკესი არ იხმარებოდა, რადგან მდინარეები ჩქარია და პატარა. სათევზაოდ წასული ჯგუფი 7-8 კაცს არ აღემატებოდა. სკოდნიაფ თევზაობის შემდეგი სახეები:

ა) დაღეშქვა, ე. ი. წყალის მოწამლეა ლეშქით. მდინარეს პირზე ამოსთხრიდნენ ორმოს, შოგ ჩაყრიდნენ ლეშქსა და ქვიშას, რის შემდეგ დაიწყებდნენ მის დანაყვას წვეტიანი სარებით. ქვიშას ხმარობდნენ იმიტომ, რომ ლეშქი უფრო კარგად დანაყულიყო. დანაყვის შემდეგ ღებულობდნენ ფაფის მაგვარ ნივთიერებას, რომლითაც სწამლავდნენ წყალსა და თევზს. ამოგდებული თევზის განაწილება თანაბარი იყო.

ბ) დაკირვა, ე. ი. წყალს მოწამლეა კირით. იგივე რაც დაღეშქვის დროს, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ლეშქის მაგიერ კირსა ხმარობდნენ. განაწილება აქაც თანაბარი იყო.

გ) მოწრეტა, ე. ი. წყალის გადაგდება ახალ კალაპოტში. ამ შემთხვევაში წყალი და თევზი არ იწამლებოდა, მაგრამ, თევზაობის ასეთი წესი მონაწილეთა მეტ რაოდენობას თხოულობდა. განაწილება ამ შემთხვევაშიც თანაბარი იყო.

თევზის კულტი აშკარად გამომქლადენებული სახით საანგარიშო მივლინების დროს არ იყო დადასტურებული, თუმცა, მის გამოყენებას სამკურნალო მიზნით ადგილი ჰქონია.

აღწერილი არის ხის შემდეგი ხაფანგები:

ა) ჯიხვის დასაჭერად—**ხუნდა**; მუხის ორბოძალი მორი სიგრძით 1,5 მეტრამდე, დიამეტრით 0,5 მეტრამდე. განშტოების შეერთებასთან ხუნდა ამოღარულია კონუსის მსგავსად მორის მთელ სიგანეზე. ხუნდა გამაგრებულია ჯიხვის სავალ ბილიკზე ისე, რომ ამოღარული კონუსის ფართე მხარე მოკცეულა ზემოთ. კონუსის ნაპირები შეძლებისდაგვარად მოსიპულია, რომ ჯიხვმა ფეხი ვერ მოიკიდოს. კონუსის საწინააღმდეგო მხარე უფრო ვიწროა დაახლოებით ჯიხვის ჩლიქის ოდენა. კონუსის ვიწრო ყელში ჩაგდება თავისუფლად მოძრავი და ირიბად დაყენებული უგდული. თავისუფალ მდგომარეობაში კონუსი დაკეტილია ხსენებული უგდულით. ჯიხვს თუ ფეხი ჩაუფარდა კონუსში, მისი ჩლიქი განზე გასწევს ხის უგდულს, ხოლო რადგან ჯიხვის წვივი უფრო წვრილია ვიდრე ჩლიქი, მისი ფეხის შემდეგი მოძრაობისას ხის უგდული თავისი სიმძიმის გამო უბრუნდება თავის პირვანდელ მდგომარეობას და ჯიხვის ყოველი ცდა უკან ამოიღოს ფეხი უნაყოფოდ რჩება.

ამჟამად ხუნდას აღარა ხმარობენ, რადგან ვეძა, როგორც ეს თქვით, ზევეს ქვეშ მოჰყვა და ჯიხვებმაც სხვა ადგილები ამოიჩინეს.

ბ) კვერნის დასაჭერად იხმარებოდა **ხის ხამფაგი**, რომელიც წარმოადგენს საესებთ პრიმიტიულ ხაფანგს. იგი გაკეთებული არის ხის ორი ტოტისაგან სიგრძით 1,5 მეტრამდე, სიგანით 0,25 მეტრამდე. ქვედა კეტის ერთი ბოლო მაგრადაა ჩაჭდობილი მიწაში, ხოლო მეორე ბოლო ხის საზღვანზეა დამაგრებული მიწიდან 1 მეტრის სიმაღლეზე. ამგვარად ქვედა კეტი დახრილ მდგომარეობაში იმყოფება. ზედა კეტის ერთი ბოლო სუსტად არის დამაგრებული იმ ადგილზე, სადაც ქვედა კეტის ბოლოა მიწაში ჩაჭდობილი. ზედა კეტის მეორე ბოლო თავისუფალ მდგომარეობაშია. ზედა კეტი თავისი შუა წელით დაბჯენილია ე. წ. **მოსატყუარზე**, რომელიც თავისთავად ქვედა კეტზეა დაბჯენილი. მოსატყუარს პატარა კავი აქვს დატოვებული, რომელზედაც ხორცის ნაჭერს ამაგრებენ. ხორცის სუნზე კვერნა მოდის ხაფანგთან და, რომ ვერ შესწვდება ხორცს, ახტება ქვედა კეტზე. როგორც კი გაეკარება ხორცის ნაჭერს, მოსატყუარი ასხლტება, ზედა კეტს გამოეცლება საბჯენი და იგი მთელის თავისი სიმძიმით კვერნას დაეცემა.

გ) მგლის დასაჭერად—**მოწნული ხამფაგი** წარმოადგენს წნელისაგან მაგრად მოწნულ დახურულ ცილინდრს, რომლის სიმაღლე 1,5 მეტრს აღწევს, ხოლო დიამეტრი 80 სანტიმეტრს. ხსენებული ცილინდრი მაგრად არის ჩამაგრებული მიწაში. მას გარშემო 60—70 სანტიმეტრის დაშორებით მეორე ცილინდრი აქვს შეპოწნული ისე, რომ შიდა და გარე ცილინდრის კედლების შუა 60—70 სანტიმეტრის სიგანეზე კორიდორია დატოვებული. გარე ცილინდრს შიგ-

ნით შესაღები კარები აქვს დატანებული. მგლის მოსატყუებლად შიდა ცილინდრში გოკი ან თხა არის ჩასმული რომლის ხმაზე მგელი შედის კორიდორში. შესვლისას იგი, რა თქმა უნდა, შეაღებს კარებს. მგელი ერთხელ რომ შემოუვლის გარშემო შიდა ცილინდრს, კარებს მიხურავს, რადგან ღია კარების პირობებში მგელი ვერ გაეტევა კორიდორში. კარების დახურვის შემდეგ მგელი მომწყვდეულია შიგ, რადგან მას შემობრუნება და კარების გაღება არ შეუძლია. იყო შემთხვევა, რომ ასეთ ხაფანგს 2 მგელი დაუჭერია.

სანადიროდ წასვლა, ძველად, მოითხოვდა მონადირისაგან საგანგებო წესების შესრულებას. კერძოდ:

1. წინდამხდურის შერჩევა, ე. ი. ისეთი პიროვნების შერჩევა, რომლის თეხი მონადირეს კარგად ჰქონდა დაცდილი. წინდამხდური, ვითომ ანაზღვეულად შეეყრებოდა წინ მონადირეს და მისცემდა მას წინასწარ გამზადებულს, „თომში“ გახვეულს პურის ლუკმას, რომელსაც მონადირე ბანდულში ჩასდებდა. ეს ლუკმა პური მონადირეს უნდა შეეჭამა იმ წყაროსთან, რომელიც მას პირველად შეხვდებოდა გზაზე.

2. დედაკაცი გამოუტყობდა მონადირეს საგანგებო პურს ე. წ. **სმელგანატებს**, რომელიც აკრელებული იყო მზის გაფანტული სხივების მზგავსად. ხმელგანატები მონადირეს უნდა შეეჭამა კლდეში პირველად შესვლისას.

3. სანადიროდ წასვლის წინ, მონადირესათვის რომ თვალი არავის ეცა და მას ხელი არ ასცდენოდა, იგი მარჯვენა ხელს მოჰკიდებდა კერაზე ჩამოკიდებულ საქვაზე ჯაჰვს და ფეხს გადააბიჯებდა ნაკვერცხალს.

4. სანადიროდ წასვლის წინ, რამდენიმე დღის განმავლობაში, არ გაეკარებოდა ქალს: უწმინდურიაო.

5. იმავე მოსაზრებით არა სკამდა ღორის ხორცს. ყოველ შემთხვევაში ღორის ხორცის წაღება საგზლად კატეგორიულად იყო აკრძალული: ნადირთ ანგელოზს ეწყინებო.

6. სანადიროდ წავეილოდა მხოლოდ მაშინ, თუ კარგ სიზმარს ნახავდა. ასეთ შემთხვევაში პირს არ დაიბანდა: სიზმარი არ ჩამომებანოსო.

7. სანადიროდ გამზადებულ მონადირეს სტუმარიც რომ მოსვლოდა, ფეხზე არ ადგებოდა: ნადირი წამომიდგებო.

8. მხოლოდ სოფ. ღებში სცოდნიათ სანადირო თოფის ლულაში გველის ჩადება და თოფის გასროლა, რასაც თოფის მოწამლვას უწოდებდნენ. მოწამლული თოფით დაჭრილი ნადირი აღარსად აღარ გაიქცევაო. იქვე დასძინეს, რომ ეს წესი სვანი მონადირისაგან, ვინმე ჯამათასაგან, უსწავლიათ.

9. თუ მონადირეს ხელი გაუდგებოდა, ხელის ასახსნელად რაიმე ფრინველს მოჰკლავდა ან ქათამს და მისი სისხლით თოფის ლულის ტუჩს შეღებავდა.

10. იცოდნენ აგრეთვე ხელის მდების შერჩევა. ნანადირევს ხელს ვერვინ ვერ ახლებდა, ვიდრე დაცდილი პიროვნება ხელს არ დაადებდა ნანადირევს და არ წარმოსთქვამდა „ას, ას“.

11. სანადიროთ მიდიოდნენ დილით ადრე, ვიდრე კვალი აირეოდა: ნადირის კვალი არ აირიოსო.

დასასრულ აღსანიშნავია ის პატივისცემა და სახელი, რომელიც დამსახურებული აქვთ ცნობილ მონადირეებს. საერთოდ ნადირობა საპატიო ხელობად არის მიჩნეული და განთქმულ მონადირეებს ხალხი ხოტბას ასხამდა:

„შენი ნასროლი ფინთიხი,
დიდი თალიშში ყიოდა,
შენი მოკლული ჯიხეები
კირტიშოს ჩამოსცვივოდა“.

(ელისა დათეს ასული ლომჯანიძის თქმული)

II. მიწათმოქმედება

ქვემო რაჭის სოფლის მეურნეობაში წამყვანი და გადამწყვეტი როლი მიწათმოქმედებას ეკუთვნის. ამიტომ ქვემო რაჭა უფრო სრულ სურათს იძლევა როგორც მიწათმოქმედებაში შრომის ორგანიზაციისა, აგრეთვე სასოფლო-სამეურნეო იარაღების შესწავლის თვალსაზრისით. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ რაჭაში არაა დადასტურებული გუთნის შეკვრის წესი ან სახენელი იარაღის გარშემო შრომის დროებითი გაერთიანება (ალო), რომელიც ასე ფართოდაა გამოყენებული ქართლ-კახეთში.

ეს თავისებურება გამოწვეული უნდა იყოს შემდეგი პირობებით:

1. რაჭის ზედაპირი მეტად უსწოროა, იგი მეტნაწილად მთების დაქანებულ კალთებს წარმოადგენს და ნიადაგის ასეთი რელიეფის პირობებში მძიმე გუთნის გამოყენება, რომელიც მრავალუღლიან გამწვევ ძალას მოითხოვს, შეუძლებელი უნდა ყოფილიყო. გუთანი სულ 8 წელიწადი იქნება, რაც შემოიღეს რაჭაში, ისიც მისი გამოყენება მხოლოდ ქალაშია შესაძლებელი.

2. თუ რომ ქართლ-კახეთში გუთანი (ან მისი მთავარი შემადგენელი ნაწილები) მხოლოდ შეძლებულ გლეხებსა ჰქონდათ და მის საფუძველზე ისინი აყალიბებდნენ დროებით ორგანიზაციას სხვისი გამწვევი ძალისა და მუშა-ხელის ჩასაბმელად უკანასკნელის ექსპლოატაციის მიზნით, რაჭაში სახენელი იარაღი ყოველ გლეხს შეეძლო შეეძინა. სახენელი არაა ძვირფასი იარაღი. მისი ღირებულება, თანამედროვე ფასებში რომ ვაღმოვიტანოთ, 7-8 შრომა-დღეს არ აღემატება.

3. იმ შემთხვევაში, თუ გლეხს დასჭირდებოდა ხენის დროს დახმარება (უმეტესად ავადმყოფობისა, დროებით გაჭირვებისა ან „უკაცური ოჯახის“ პირობებში), მის დასახმარებლად მოდიოდა მეზობელი თვისი სახენელი იარაღით და გამწვევი ძალით. ურთიერთობა ამ შემთხვევაში მარტივი იყო და გამომდინარეობდა იმ შეგნებიდან, რომ გაჭირვების დროს მასაც დაეხმარებოდნენ.

4. ამასთან აღსანიშნავია, რომ მსუბუქი და მთლიანად ხისაგან (გარდა სახნისისა) გაკეთებული სახენელი და ნიადაგის თავისებურება არ მოითხოვდა ერთ უღელზე მეტი გამწვევი ძალის შებმას.

რაქაში დადასტურებულია 2 ტიპის სახენელი (გ. ჩიტაია, რაქული სახენელი: ენიმკი-ს მოამბე, ტ. I), რომელთა შორის ერთი გვერდზეა გამოყენებული (კვაცხუეთის ფერდობი, ქვედი), მეორე ქალაში (ნიკორწმინდა, კვაცხუეთის ქალა). მათ შორის საგრძნობი განსხვავებაა. ფერდის სახენელი ზომით პატარაა; „ქუსლის“ მაქსიმალური სიგრძე 89 სანტიმეტრს უდრის (უსახნისოდ), ხოლო „სატარისა“ 140 სანტიმეტრს. ერქვანი მეტად დაბალი აქვს და მისი ხელის მოსაკიდებელი მიწის ზედაპირიდან 73 სანტიმეტრის სიმაღლეზე იმყოფება. ქუსლი, როდესაც სახენელი თავისუფალ მდგომარეობაშია, ქვედა სიბრტყის მხოლოდ $\frac{1}{3}$ -ით არის დაყრდნობილი მიწაზე.

სხვა არის ქალის სახენელი. ქუსლის მაქსიმალური სიგრძე 118 სანტიმეტრს აღწევს (უსახნისოდ), სატარისა—129 სანტიმეტრს, ხოლო ერქვანის 90 სანტიმეტრს. ქუსლი, როდესაც იგი თავისუფალ მდგომარეობაშია, მთელი თავისი ქვედა სიბრტყითაა დაყრდნობილი მიწაზე.

ფერდის სახენელი გაცილებით უფრო მსუბუქია ქალის სახენელთან შედარებით, მეტი მოძრაობის უნარი აქვს და ის გარემოება, რომ ფერდის სახენელს უფრო მომრგვალებული და დახრილი ქუსლი აქვს, შესაძლებელია სიმძიმის კომპენსაციას წარმოადგენდეს, რითაც იგი ხნულის საჭირო სიღრმეს უზრუნველყოფს. ზემოხსენებული ნაწილების გარდა ორივე სახენელს აქვს „წინახელა“ ზედ დაქდობილი სამი კბილით ჯამბარის მოსაბმელად. წინახელა დაკრულია სატარზე ხის ორი „რიკით“. გარდა ამისა სახენელს აქვს ორი „სოლი“, რომელთა შორის ერთი უკეთდება ზემოდან, იმ ადგილზე სადაც სატარი უერთდება ქუსლს, ხოლო მეორე ქვემოდან. წინახელაზე დაქდობილ კბილებს და ზემოხსენებულ ორ სოლს, რომელთა შორის ერთს საკისური ეწოდება ხოლო მეორეს საჩოჩი, უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ხნულის სიღრმის რეგულაციისათვის. ხნულის გაღრმავებას ორი საშუალებით შეიძლება მიიღწიოს მხვენელმა:

1. ქვემოდან საჩოჩ სოლს ჩაუჭდობს მაგრა, ან
2. ჯამბარას ზედა კბილზე მოაბამს.

ხოლო ბუ ხნულის სიღრმის შემცირება საჭირო, მხვენელს შეუძლია ჯამბარა ქვედა კბილზე გადაიტანოს ან და საკისური სოლი ჩაუჭდოს მაგრა.

მაშასადამე ზედშემაჯდეს (მხვენელის) განკარგულებაში საშუალებათა მთელი სისტემა, რომლის მეოხებით იგი სახენელ იარაღს ნიადაგის ყველა პირობებს უგუბს ზენის მაქსიმალური ეფექტის მიღებით.

როგორცა ვხედავთ, პირველი შეხედვით მარტივი სახენელი იარაღი, რომელსაც სახნისის გარდა არც ერთი რკინის ნაწილი არა აქვს, უკიდურესად განვითარებულ იარაღს წარმოადგენს, რომლისგანაც გამოწურულია ყველა მისი შესაძლებლობა.

სახენელი იარაღის ნაწილები კეთდება:

1. ქუსლი—ლეკასაგან. ქუსლის გაკეთება კაკლისა ან ბზისაგან არ შეიძლება: კაკლისა ან ბზისაგან გაკეთებული ქუსლი მალე დასკდება;

2. **სატარი**—თელისაგან ან წაბლისაგან. სატარი მაგარი უნდა იყოს რადგან ყველაზე მეტი ჯაფა სატარს ადგია;

3. **ხელა**—ნაძისა, ურთხეელისა ან ფიქვისაგან;

4. **წინახელა**—წიფლისაგან.

ყველაზე უფრო ფართე მასშტაბით შრომის კოოპერაცია გამოყენებული იყო ახოს გატეხვის დროს. ერთ ქცევა ახოს გატეხვას 20—25 კაცდღე სჭირდებოდა, მაშინ როდესაც დღეს პირველ თონხაზე გამომუშავების ნორმის სახით დაწესებულია ერთ კაცდღეზე 600კვ. მეტრი.

„ახოს ქვეიანი კაცი ვერ გატეხავსო“ იტყოდნენ სოფლად, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ახოს გატეხაზე წასვლისას მეშველის დამძახებელს მეშველთათვის 2-3 ქიქა მაინც არაყი უნდა მიერთმია.

ახოს მეშველს, სხვა მეშველისაგან განსხვავებით, დიდ მეშველს უწოდებდნენ (იკრიბებოდა 30—40 კაცი).

რომელიმე მეკომური შეირჩევედა ტყის მონაკვეთს და შეუდგებოდა მის გამზადებას ახოსათვის. მუშაობდა მარტო თავისი ოჯახის წევრების დახმარებით, რადგან სამუშაო არ არის სასწრაფო. ერთ ქცევა საშუალო სიხშირის ტყის აკაფვას 10—12 კაცდღე სჭირდებოდა.

სქელტანიანი ხეების **შემოყვერვა** იცოდნენ, რადგან მთიი აკაფვა ძნელი იყო, ხოლო შემოყვერილი ხე მალე ხმებოდა და ყანაში ჩრდილს ველარ დააყენებდა. მოკაფულ ტყეს ადგილზე სტოვებდნენ დაახლოებით 10—15 დღის განმავლობაში. საჭირო იყო, რომ მოკაფული ტყე თანაბრად ყოფილიყო გაშლილი მიწის ზედაპირზე. ტყის აკაფვას ფიცხ დღეებში იწყებდნენ, რომ ტყე მალე გამხმარიყო. 10—12 ფიცხი დღის განმავლობაში მოკაფული ტყე კარგად ხმებოდა, რის შემდეგ იწყებდნენ მის **მორუჯვას**. ერთი ქცევა მოკაფული ტყის მორუჯვა რამდენიმე საათში მთავრდებოდა.

შემდეგ, ამკაფველი კვლავ დაუვლიდა ტყეს და დაუმწვარ ფიჩხს საბოლოოდ გადასწავდა. მეორედ მორუჯვის შემდეგ მიწა მზად იყო დასამუშავებლად.

ამის შემდეგ ახოს მესაკუთრე დაუვლიდა მეზობლებს, მოკეთებებს და აცნობებდა, რომ ამაღამ დღეს მას ახოს გატეხვა ექნება. პირველი 4—6 წლის განმავლობაში გატეხილი ახოს მოხენა შეუძლებელია სახენელით. მას ჩვეულებრივად თონხით აბრუნებდნენ. მთონხავეებს უკან მოსდევდნენ ქალები ან ბავშვები, რომელთაც ორკაპიანი ჯოხები, ე. წ. **სარეკები** ეჭირათ ხელში და რომელნიც დარჩენილ ბელტებს ამსხვრევდნენ. ფიჩხსა და ამოგდებულ ფესვებს აგროვებდნენ და დათესვის შემდეგ მიწას მოფორჩხავდნენ.

ახოს გატეხვის დროს მეშველთა რიგს გვერდზე ამოუყენებდნენ **მესრიე**დეს, რომლის მოვალეობას მარტო სრიელის სწორედ აყვანა კი არ წარმოადგენდა, არამედ სიმღერითა და საკუთარი მაგალითით მუშაობის სწრაფი ტემპის დაცვაც.

იცოდნენ დიდ მეშველში გაჯიბრება და ვინც თონხის ყუას თავზე გადაუვლიდა მას საქებარ სიმღერებს უმღერდნენ. თონხის დროს დაწინაურებული საღამოს ვახშაშზე ჩვეულებრივად თიმადობდა და მას საუკეთესო კერძი ხედე-

ბოდა წილად. რაც შეეხება ჩამორჩენილებს, მათ დასცინოდნენ და სამასხარო ლექსებს უმღერდნენ.

მეშველის კვება ყველაზე უკეთესად ახოს გატეხვის დროს იყო ორგანიზებული. კერძოდ: საუზმე, სადილი, სამხარი და ვახშამი. დიდმეშველის დროს იკვლებოდა ხარი, ცხვრები, საკმაო რაოდენობის ფრინველი და სხვა. ვახშამი უზრუნველყოფილი იყო საყოფი ღვინით.

დიდ მეშველს ბობოლა გლეხებიც იწვევდნენ, მაგრამ, ამ შემთხვევაში, მესრიელედ თვით ოჯახის წევრი დგებოდა და არა საუკეთესო მომღერალი. ამასთან ერთად აღსანიშნავია, რომ, თუ ბობოლა გლეხი იწვევდა (იპატიებდა) მეშველს იგი თვითონ არ შემოუვლიდა სოფელს მეშველის დასაძახებლად არამედ ვინმე საპატიო პიროვნებას გააგზავნიდა, რომ გლეხებს უარი არ ეთქვათ. გლეხები არ ეტანებოდნენ ბობოლა გლეხთა მეშველს, რადგან მისგან უფრო ფულად დახმარებას მოელოდნენ, ვიდრე შრომითა და საქონლით დახმარებას.

მეშველის გამოყენება სტოღნით აგრეთვე ხენის დროს. მიწის ხენა სწარმოებდა სახვნელით, რომელსაც ერთი უღელი ხარი ება. სახვენელს მისდევდა და მართავდა ხელშემკიდე ან ზედშემკიდე. ხოლო, თუ ხარები ხამი იყო, მათ წინ მიუძღოდა წინამძღვრად ქალი ან ბავშვი. როდესაც ხენა სწარმოებდა ძნელად მისადგომ ადგილზე ხელშემკიდეს მიჰყვებოდა 1 ან 2 მუშა თოხით.

ხენაზე გასასვლელად გარკვეული, მთელი სოფლისათვის სავალდებულო დღის არსებობა ძველად სოფ. ნიკორწმინდაში დადასტურდა. აქ დიდხანს ყოფილა შემონახული ე. წ. კვალის გავლება და თესლის გაღება. ასეთ სავალდებულო დღედ მთვარის პირველი, მესამე ან მეხუთე დღე იყო მიჩნეული (მარტის თვეში), კერძოდ კი 9 მარტი (საესე მთვარე იცისო). ამ დღეს თოვლიც რომ ყოფილიყო გლეხი მაინც გამოიტანდა სახვენელს, მახლობლად გააქეთებდა ორ კვალს და რამდენიმე მარცვალს დასთესდა. მოსავლის აღებისა და თიბვის სავალდებულო ვადებიც ყოფილა დაწესებული. ყოველ შემთხვევაში დადასტურებულია, რომ გლეხმა თუ თავისი მოსავალი სხვაზე ადრე აიღო და ამის შედეგად ურემმა ან საქონელმა მეზობლად მყოფი ყანა გასთელა; იგი აუცილებლად გადაუხდინდა გათელილი ყანის მესაკუთრეს სათანადო რაოდენობის მოსავალს. ამასვე ადასტურებს სპეციალური მარბიელების გამოყოფა.

მეშველს მიმართავდნენ შემდეგ შემთხვევებში: თუ რომ უკაცო ოჯახი იყო (ქერივის ან ობლის), თუ რომ დროებით იყო ოჯახი გაქირვებაში ჩაყარდნილი (ავადმყოფობა გლეხის ან საქონლის) და იმ შემთხვევაში, თუ გლეხს მოკარბებული მიწა ჰქონდა და თვითონ ვერ აუყიდოდა მის დამუშავებას.

პირველ შემთხვევაში ხარჯი (სასმელ-საჭმელი) თვით მეშველს მოჰქონდა, მეორე შემთხვევაში მეშველს ჰკვებავდნენ შეძლებისდაგვარად, ხოლო მესამე შემთხვევაში მეშველი, გარდა კარგად გამართული ხარჯისა, ხანდახან ფულსაც იღებდა.

საშუალო და ღარიბ გლეხს მეშველი ფულს არავითარ შემთხვევაში არ გამოართმევდა. იგი კმაყოფილდებოდა იმ რწმენით, რომ გაქირვების დროს მასაც დაეხმარებოდნენ.

შრომის ამგვარი კოოპერაცია გამოყენებული ყოფილა აგრეთვე პირველი და მეორე თოხნის, მკისა და თიბვის დროს და სხვა.

შრომის კოოპერაციას დედაკაცების ხაზით ადგილი ჰქონდა: ყანაში ქვის აკრეფისა, მატყლის წეწვისა, მარგვლისა და მკის დროს; თუმცა უკანასკნელ შემთხვევაში გამოყენებული იყო აგრეთვე მამაკაცების შრომა (ძნების შეკვრა).

დედაკაცთა და მამაკაცთა შერეულ გაერთიანებას შრომის პროცესში ადგილი ჰქონდა ყველაზე მასიური სახით რთველისა და სიმინდის რჩევის დროს. ამ შემთხვევაში განსაკუთრებით ინტერესს წარმოადგენს სიმინდის რჩევა, რომელსაც ღამე ასრულებდნენ და რომლის დროსაც სოფლის გოგო-ბიჭები მართავდნენ სააშიკო შაირობას. ამ შემთხვევაში დასაშვები ყოფილა ისეთი ლექსები და შაირები, რომელთაც სოფელში ჩვეულებრივად ერიდებოდნენ.

ამჟამად გამომყდენებული სააშიკო მოტივები აქვს მაგალითად შემდეგ ლექსებს:

ვაჟი: „წყალში ფეხი ჩამივარდა
წინდიანი, ქალმნიანი,
შენისთანა ქალი მინდა
თეთრკაბა და ქამრიანი“.

ქალი: „მუხას ცეცხლი მოუკიდე
ცეცხლი ებრიალებაო,
რატომ აწი ცოლს არ ირთავ
ალარ გეგვიანებაო“.

ანდა: „წითელი ძროხა მოვწველე
ჩოუბნიე საკიდელი,
ჩემისთანა ქალიშვილი
წონით არის საყიდელი“.

III. ხ ე ლ ო ს ნ ო ბ ა

საინტერესო მასალა იყო ჩაწერილი ხელოსნობის დარგიდან. კერძოდ ლითონის დამუშავებისა და სახლების მშენებლობის დარგიდან.

ლითონის საბადოები იმყოფება მთ. ველოანთაზე, რომელიც მდ. მდ. ქვედრულისა და ჯოჯორის წყალგაშუოფ მთას წარმოადგენს. თვით საბადო ორი კილომეტრითაა დაცილებული სოფ. სხანარიდან სამხრეთის მიმართულებით. როგორც გადმოცემიდან ჩანს მთაწითელა უძველეს დროიდან ყოფილა ცნობილი როგორც მადნის საბადო. ყოველ შემთხვევაში მას დიდი ხნის დამუშავების კვალი ეტყობოდა. უკანასკნელ ხანებში (60—70 წელიწადი) ხსენებულ მადანს ადგილობრივი მოსახლეობა ალარ ამუშავებს.

მთაწითელას ლითონის საბადო დახურულია და მადანთან მისასვლელად საკიროა გვირაბში ჩასვლა.

ჩასასვლელი გვირაბი თითქმის ვერტიკალური ყოფილა სიგრძით 9—20 მეტრამდე.

მახლობელ სოფლებში სამკედლოები და საწურები იყო გაშენებული (სოფ. ირში—1, სოფ. სხანარში—1, სოფ. ქვედში—4 და სოფ. წედისში—4). ხსენებული სამკედლოებით მთელი სოფელი სარგებლობდა და ამის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ სამკედლოები მთელი სოფლის მიერ იყო აგებული. ყოველ სამკედლოში 2 ქურა იდგა: მადნის საწური და რკინის საქედი. ხანგამოშვებით, საკიროების მიხედვით, ხოლო ზოგჯერ სისტემატიურად, რომელიმე მკედლის გარშემო იკრიბებოდა დროებითი გაერთიანება, ამხანაგობა, რომელიც არსებობდა გარკვეული დროის განმავლობაში, ე. ი. მანამდე, ვიდრე ყოველი წევრი ხსენებული ამხანაგობისა არ დაიმზადებდა რკინის იარაღის საკირო რაოდენობას.

ამხანაგობა მკიდროდ შეკრულ კოლექტივს წარმოადგენდა, რომელიც ასრულებდა მუშაობის მთელ პროცესს, დაწყებული მადნის ამოღებით და გადავებული იარაღის გამოკედვით. რა თქმა უნდა კოლექტივში ადგილი ჰქონდა შრომის დანაწილებას პროფესიების მიხედვით: მადნის ამოღები, მისი გამრჩევი, მწურავი, მკედელი და სხვ. გამომუშავებული პროდუქცია იყოფოდა თანაბრად.

თვით საწური, ან მისი ნაწილები, აღარ არის შემორჩენილი ზემოხსენებულ სოფლებში, მაგრამ შესაძლებელი გახდა მისი ზოგადი აღწერა (ტერმინების ჩაწერით) იმ პირთა გადმოცემით, ვისაც უნახავს საწური და უმუშავია კიდევ იქ.

მთაწითელაზე წასვლისას იკოდნენ სპეციალური პურას, **ხმელგანატეხის** წაღება. ამასთან ერთად თან მიჰქონდათ თავლის სანთელი. გვირაბში შესვლის წინ დაანთებდნენ სანთელს და ლოცულობდნენ მშვიდობით გადაარჩენას. გადმოცემით, მადნის დამუშავების დროს, ადგილი ჰქონდა ხოლმე ხშირ ტრავმატიულ შემთხვევებს, რის თავიდან ასაცილებლად არსებობდა სპეციალურად შემუშავებული წესები.

მთაწითელას თავისი ანგელოზი ჰყავდაო: ტანტიტველა ყმაწვილი, რომელიც ხშირად ამოფრინდებოდა ხოლმე მაღაროდან და შეფრინდებოდა წაგიორგის ეკლესიის გალავანშიო. ამ გადაფრენის დროს იგი ვარსკვლავის სახეს იღებდაო.

საინტერესოა, რომ ადგილობრივად გამოკედლილი რკინის იარაღი, საკუთარი მოხმარების გარდა, გასაყიდადაც გაჰქონდათ.

აქვე აღსანიშნავია, რომ როსტომ ერისთავს რომ ვერ დაუმორჩილებია წედისელები და ვერ უყვია ისინი, უთხოვნია მათთვის: „ჩემი ყმობა თუ არა გსურთ, წელიწადში თითო კომლა თითო სახნისი მაინც მაძლიეთო“. წედისელები ამაზე დათანხმებულან, მაგრამ რკინის სახნისის შემდეგში სხვა ნატურალური გადასახადი მოჰყოლია და ამგვარად წედისელები როსტომ ერისთავის ყმები გამხდარან.

შრომის კოოპერაცია ხელოსნობის დარგში მარტო ლითონის დამუშავებით არ ამოიწურებოდა: მიწის სიმცირით შევიწროებული მოსახლეობა ძველად იძულებული ხდებოდა გარეშემოსავლისათვის მოეკიდა ხელი. იყო ოჯახები, რომელთა საოჯახო-სამეურნეო ბიუჯეტში შემოსავლის 50%-ს გარე-სამუშაოზე მონაგები ფული წარმოადგენდა.

გარე-სამუშაოთა სახეებში ყველაზე უფრო გავრცელებულ სახეს სახლების მშენებლობა წარმოადგენდა. რაჭველებს სამართლიანად ჰქონდათ დამსახურებული საუკეთესო ხუროების სახელწოდება.

ამ შემთხვევაშიც იკრიბებოდა ამხანაგობა, რომლის ყოველ წევრს თავისი იარაღი მიჰქონდა თან. საგზალს ყველა ერთად იმზადებდა და თან წასაღებ ფულს უფროსს აბარებდა. მუშაობის დროს სამუშაო ობიექტები არ იყო დანაწილებული ამხანაგობის მონაწილეთა შორის, ყველა ერთად და განუწყვეტლად მუშაობდა, და, აქედან გამომდინარე, ალებული თანხაც აბოლუტურად თანაბრად ნაწილდებოდა.

ამხანაგობის წევრთა შორის იმდენად მტკიცე სოლიდარობა არსებობდა, რომ რომელიმე წევრის ხანგრძლივი ავადმყოფობის შემთხვევაშიც მას არ უკარგავდნენ წილს და იგი სხვებთან თანაბრად მონაწილეობდა მოგებულის განაწილებაში.

თან მიჰყავდათ აგრეთვე ობოლი ბავშვები, რომელთაც ჰკვებავდნენ საერთო ხარჯზე და ასწავლიდნენ მათ ხელობას.

აღწერილია და ნაწილობრივ ჩახატული ლითონის გადადნობასთან და ხუროების მუშაობასთან დაკავშირებული იარაღები შესატყვისი ტერმინების აღნიშვნით.

ზემო რაჭა მეტად დიდ ინტერესს წარმოადგენს არქეოლოგიური ძეგლ-საზრისითაც. ჩემ მიერ დათვალიერებული იყო მთელი რიგი ნასახლარებისა და ეკლესიების ნანგრევებისა, სადაც ადგილობრივი მოსახლეობის გადმოცემით, მიწის დამუშავების დროს, აღმოჩენილი იყო მდიდარი კერამიკული მასალა, ისრის ნამტვრევები, სამარხები და სხვა.

ობიექტების შერჩევა მიხდებოდა ადგილობრივი სასოფლო საბჭოების დახმარებით. ვარჩევდი თითო საკითხზე რამდენიმე მთხრობელს და წინასწარი გაცნობის შემდეგ ვიტოვებდი ერთს ან ორ მთხრობელს, რომელნიც დიდი სიამოვნებით მაწვდიდნენ ცნობებს ჩემთვის საინტერესო საკითხებზე.

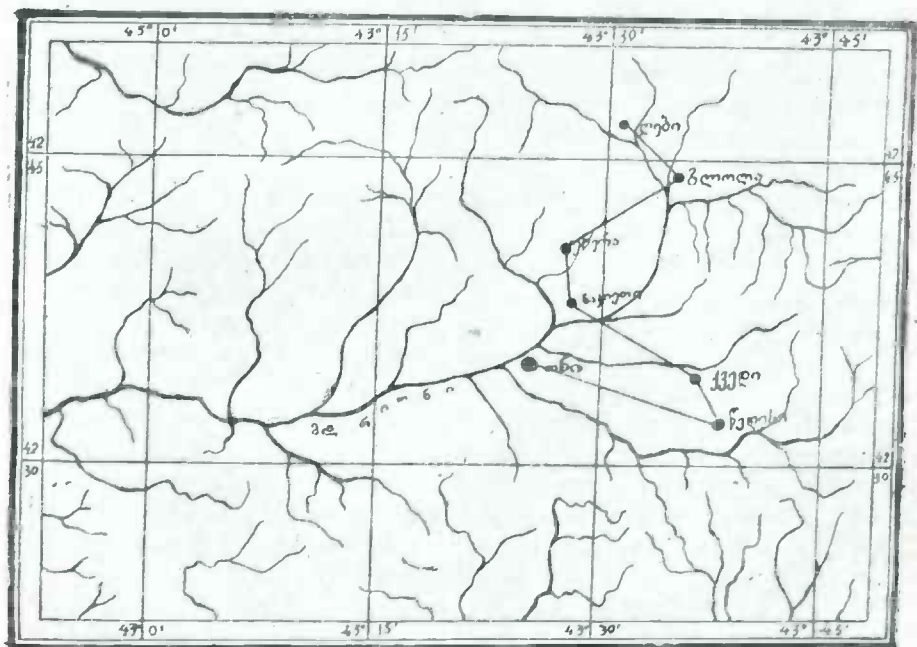
იმ საკითხებს, რომელნიც რაიმე გაურკვეველობას სტოვებდნენ ჩემში (მაგ.: ლითონის საწურის აღწერა), ვამოწმებდი სხვა სოფელში მთხრობელთა ახალი კადრის საშუალებით.

6. რაზვიაშვილი

ზემო-რაჭაში მივლინების ანგარიში

ჩემ სადისერტაციო შრომასთან („მკედლობა რაჭაში“) დაკავშირებით ენიმკი-ს მიერ 1938 წლის ზაფხულს მივლინებული ვიყავი ზემო-რაჭაში.

ვიმუშავე მდ. რიონის, ჯეჯორის და ქვედრულას ხეობებში; სახელდობრ: წედისს, ქვედს, ნაკიეთს, უწერას, ლებს, გლოლას და ქალ. ონში; პირველიდან ოცდახუთ აგვისტომდე.

ექსპედიციის მარშრუტი

ჩემი მუშაობის ძირითადი მიზანი იყო რაჭის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში შემონახული მკედლობასთან დაკავშირებული მასალის შეკრება.

საყოველთაოდ ცნობილია ის გარემოება, რომ რაჭაში ძველიდანვე წარმოებდა რკინის მადნის დამუშავება. ამდენად აქაური მკედლობა საკუთარ ნედ-

ლეულის ბაზას ემყარებოდა, ე. წ. წედისისა და სხვა რკინის მადნების საბადოებს. მართლაც, „წედური რკინის“ დამზადებამ XIX ს. უკანასკნელ ათეულ წლებამდე მოაღწია, განსაკუთრებით სოფელ წედისსა და სოფელ ქვედში, სადაც ამდროისათვის კიდევ მოქმედებდა რამდენიმე ათეული რკინის „საწური“ და „საქედური“ ქურა. ამ ქურებში წარმოებდა „ქვაწითელა“-ს¹ რკინის ლითონის დამუშავება.

„წედური რკინის“ წარმოების საკითხი დღემდე არ არის მეცნიერულად შესწავლილი. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საგნის შესახებ მხოლოდ ზოგადი ხასიათის ცნობები და ცალკეული მითითება მოიპოვება. საერთოდ წედისის რკინის წარმოების შესახებ იუწყებიან როგორც ქართული, ისე უცხოური წყაროები. უაღრესად საგულისხმოა ის გარემოება, რომ XI ს. ნიკორწმინდის სიგელში (იხ. თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 46, ტფ. 1895 წ.) სახნისი და რკინა (გაუქედელი) იხსენიება, როგორც საცვლელი, საფასური ნივთი. ბატონიშვილი ვახუშტი წედისის რკინის დამუშავების შესახებ ნიშანდობლივ ცნობებს გვაწვდის: „რიონის შესართავს ზეით (იგულისხმება მდ. ჯეჯორი, რომელიც ერთვის რიონს) და ჯეჯორის აღმოსავლით კიდურზედ არს ციხე და ამ ციხეს ზეით და ჯეჯორისავე აღმოსავლით არს დაბა წედისი და ციხე მცირე. აქ არს ლითონი რკინისა და იღებენ მრავალსა“ (საქ. გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის გამოცემა, ტფ. 1904 წ., გვ. 286). ვახუშტის ცნობის ბოლო ნაწილი, წედისის რკინის ლითონის დამუშავების მოცულობის გასარკვევად, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მონაცემია.

უცხოელთაგან წედისის რკინის საბადოებს და მის დამუშავებას ეხებიან: J. Güldenstädt-ი (Reise durch Russland und im Kaukasische Gebürge, [1], St.-Petersburg 1787, გვ. 310), Koch-ი (Reise durch Russland nach dem Kaukasischen Isthmus etc., ტ. II, გვ. 84), Abich-ი (Prodromus einer Geologie der Kaukasischen Länder, St.-Petersburg 1858, გვ. 63) და სხვ.

დასახელებულ შრომაში აბიხი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ „რკინა განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება კავკასიის ქედის სამხრეთით: ქართლსა, სამეგრელოსა და იმერეთში (უკანასკნელში რაჭაც იგულისხმება). დიდი რაოდენობით დაგროვილი რკინის „წიდა“, ნაღული, რომელიც ხშირად გვხვდება იმერეთისა და სამეგრელოს ტყეებში, მიგვითითებს მკვხოვრებთა მიერ ძალიან ადრინდელ ხანიდან რკინის ლითონის დამუშავებას“. და თუ ამგვარი ნაშთები შუქელლობის სიძველისა და ადრინდელი საფეხურების მაჩვენებელ საბუთად გამოდგება, წედისი ერთი უპირველესთაგანი აღმოჩნდება ამ მიმართებით².

1864 წელს, რაჭაში მოგზაურობის დროს, ზემოთ მოხსენებული წედისის რკინის საბადო და ამ საბადოსთან დაკავშირებული რკინის ლითონის დამამუშავებელი ნაგებობანი სოფ. წედისს იხაზულა და აღწერა დერპტის უნივერსიტეტის პროფ. ალ. პეტუტჰოლდტმა. ამ აღწერას მან დაურთო წედისის

¹ „ქვაწითელას“ რკინის ლითონის საბადო მდებარეობს სოფელ წედისის აღმოსავლეთით და ორი კილომეტრით შორავს მას.

² მთელი მიდამო „სარკინეთისა“ (ჯეჯორის ხეობა) მოფენილია დიდხე რკინის „ნამ ქედურევი“ — რკ. ლითონის ნამსხვრევებითა და დანაცვენებით.

რკინის საწურავი ქურების სურათებიც, რასაც დღეს დიდი მნიშვნელობა ეძლევა, რამდენათაც ამ ქურების შესახებ გარდა სიტყვიერი ცნობებისა, ცოცხალი ნივთიერი ობიექტები არ დარჩენილა (იხ. Petzholdt, Der Kaukasus, Leipzig 1866, I Band, გვ. 317).

ასევე ნიშანდობლივად ეგებიან წედისის რკინის დამუშავებას: E. Вейденбаум-ი (Заметки об употреблении камня и металлов у Кавказских народов, ИКОРГО, 1877 г., ტ. IV, გვ. 257) და Радде (Путешествие в Мингрельских альпах и в трех их верхних продольных долинах (Риона, Цхенис-Цхали и Ингура), Записки КОРГО, 1866 г., ტ. VII, გვ. 187—189).

XIX ს. ოციან წლებში წედისის რკინის საბადოებისადმი მთავრობის ჭურადღებაც-კი მიუქცევიათ. გენათელ მიტროპოლიტის ექვთიმეს მიერ სამინისტროსადმი მიწერილობის საფუძველზე, სადაც ეს უკანასკნელი წედისის რკ. საბადოების დიდ მნიშვნელობასა და ბევრის აღმოქმედ მომავლის შესახებ იუწყებოდა, მაშინდელმა შინაგან საქმეთა მინისტრმა გრაფ. კოჩუბეიმ სპეციალური მიმართვა აახლა გენერალ ერმოლოვს, რომლითაც წინადადება ეძლეოდა მას ყოველგვარი ზომები მიეღო ხსენებული საბადოს დამუშავების გასაფართოებლად და გეგმაშეწონილი მუშაობის დასაწყებად (იხ. Отношение гр. Кочубея к ген. Ермолову, от 13 августа 1820 года, № 1375; Акты Кавк. Археогр. Комис., ტ. VI, ნაწ. I, № 830).

ამ მიმართულებით მართლაც ჩატარებულ იქნა რიგი სამუშაოები, რომლის შედეგების შესახებ სიტყვას არ გავაგრძელებდ.

როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, ყველა ეს წერილობითი წყარო რაჭის მკვდლობის შესახებ მოკლე ცნობებს გვაწვდის, ამდენად მათ შედარებითი ღირებულება აქვთ. ამ შემთხვევაში თვით რაჭის ეთნოგრაფიული სინამდვილე უფრო ფართო შესაძლებლობის და ფაქტიური მასალის შემცველია. ჯერაც ცხოვლადაა შემონახული, ამჟამად დაუქმებული წედური რკინის დამუშავების შესახებ, სხვადასხვაგვარი ცნობები. აქა-იქ კიდევ ცოცხლობენ ამ საქმის უშუალო თანამონაწილენი და მნახველნი. დარჩენილა თითო-ოროლა ნივთიც კი ამ წარმოებიდან, მაგრამ არც ერთი ნაგებობა და მოწყობილობა მისი არ გადარჩენილა, სამწუხაროდ.

ნიდავ თავის „ხელობაზე მომუშავე“ მკვდლები და დღეს ფაქტიურად მოქმედი სამკედლოები მოიპოებიან: ს. ს. ლებში, ნაკიეთში, სორში და ქალ. ონში. აქ მკვდლობის ორი დარგია წარმოდგენილი: სპილენძისა და რკინის მკვდლობა.

რკინის მკვდლობა თავის მხრით ორ ნაწილად იყოფა: „მუშა“—„გამკრული“ რკინის მკვდლობად და ნალბანდობად. ორივე სახის რკინის მკვდლები ყველგან გვხვდებიან დასახელებულ პუნქტებში, სპილენძისა კი მხოლოდ ქალ. ონში. ეს უკანასკნელი გარემოება, სამართლიანად, გაკვირვებას იწვევს. ერთდროს ფართოდ გავრცელებული მკვდლობა ზემო-რაჭაში ასე როგორ შემცირდა? რაც მთავარია, მკვდლობის ძირითად კერებშიაც კი, როგორიც იყო წე-

დისი და ქვედი, მეურნეობის ეს დარგი სრულიად მიტოვებული და დაუქმებულია.

ცნობილია, რომ რაჭველი არამარტო ნაქები ხუროა,—ის სანაქებო მჭედელიც იყო¹. ბევრი რაჭველის ბელელი და კურ-მარანი ამ ხელობით შეძენილი შემოსავლით იყვებოდა.

რკინის ლითონის მთავარი საბადოები „ქვაწითელა“ და „ხეხმელა“—ს. ს. წედისის, ქვედის, სხალნარის და ირის მახლობლად მდებარეობს (საგულვეტელია სხვაკერათა არსებობაც, რომელთა შესახებ დღეს ბუნდოვანი ხსოვნა-ლა დარჩენილა), ე. წ. „ქვაწითელას“ მთაში, რომელიც ხსენებულ სოფლებს 2—3 კილომეტრით შორავს. „ქვაწითელა“ მაღალი და ტყიანი ქედია. იგი აღმოსავლეთის მიმართულებით თანდათან მაღლდება და სწორედ რკ. საბადოში შესავალ გვირაბთან ორ ლამაზ, წვეტიან სალ კლდედ აღიმართება. ერთს ეწოდება—„ლამაზიკლდე“, მეორეს—„კომისკლდე“. ამ მთების აღმოსავლეთის კალთები საყანე ადგილებს წარმოადგენს და საბადოსაკენ მიმავალი გზაც მათზე გადაივლის. გვირაბის შესავალ კართან ორი დიდი უძრავი ქვაა (იქვე კლდეს მოსხლეტილი) იქით-აქით ცერად აღმართული და ზურგით კლდეს „დანდობილი“. მათ წინ—პატარა დაეაკებაა, „აივანა“-დ წოდებული. ამ ქვებს შორის შექმნილი ვიწრო შესავლით იწყება შიგნით გვირაბის გზა. ეს გზა ჯერ ერთ „ღერად“ მიდის, შემდეგში კი გაიყრება მრავალი მიმართულების სიღრმე-სიგანის განშტოებად. გზა მიმავალი დაღმართია, „დაკირწული“ (დაღმა მკვეთრად დაქანებული), მომავალი—აღმართი, „დაკიდებული“. ამიტომაც იყო ხოლმე ძველად „ქვაწითელაში“ შესვლა მოწიფულობის და გამგედაობის საქმე.

გავიძლოვ გამოცდილი პირი და მასთან ერთად ვცადე გვირაბში შესვლა მცირედზე—„დიდ დეფანამდე“², ამის იქით წასვლა ველარ გავებდეთ. როგორც ირკვევა მონათხრობი ამბებიდან და გამძლოლის ჩვენებითაც დასტურდება, ეს უკანასკნელი პუნქტი, „დიდი დეფანა“, იყო, თურმე, გზაჯვარედინი, რომლის იქით წასვლას ყველა ვერ ბედავდა, ხოლმე.

აქვე მიმითითა გამძლოლა იმ ადგილზე, სადაც ჩადგმული ყოფილა ხის დიდი კიბე (ახლა ჩანგრეულია თურმე) „დეფანასთან“, რომლითაც ჩადიოდნენ და ამოდიოდნენ ხოლმე ქვედა გვირაბებში რკინის ლითონის საძიებლად და ამოსატანად. შიგნით ეს გვირაბი ჩამოჩონჩხილია, კედლებს აშკარად ეტყობა ადამიანის ნაფორთხი, ნავალი კვალი. მაღლიდან წყალი მოჟონავს წვეთებად. აქა-იქ ჩამონგრეულია კიდევ გვირაბი. ყრუდ მოისმის შორეული ნაკადულის ჩხრიალი, ამბობენ: ეს არის პატარ-პატარა ნაკადულთაგან შერთვით გაჩენილი წყლის ხუილი.

აქ, ამ „დეფანაში“ აბარაგებდენ გამოტანილ ლითონს, აქედან შედარებით ადვილად ამოქონდათ ზემოთ „აივანთან“, სადაც მათ უტყდიდა ხარ-მარხილო

¹ დღესაც მთელ რიგ საქართველოს ქალაქებში რაჭველი მჭედლები მრავლად მოიპოვებან.

² ერთგან გვირაბი განივრცობა სახლისებურად, მიტოვაც უწოდებენ „დეფანს“ II „დეფანას“. ეს დიდი დეფანა, ამასთანავე არის მეორე „დეფანაც“ წინა კარის ანლოს—„პატარა დეფანა“-დ წოდებული.

„სანითვლებით“. გამობრუნებისას დავათვალიერეთ აგრეთვე „პატარა დეფანა“, რომლის ერთ კედელში გამოკოდილია პატარა „კვებო“—ნიში. ამ ნიშთან მიჰქონდა, თურმე, სანთელ-განატეხი ყველას, ვინც კი ლითონის გამოტანას დააპირებდა.—„ჯერ აქ შევევედრებოდით «ქვაწითელას წმინდა ანგელოზს» მშვიდობით დაბრუნებას და მერე შევდიოდით სამუშაოდ“,—მითხრეს ძველმა კაცებმა. როსტომ თედორესძე მაისურაძემ (სოფ. წედისი, 60 წლის) ასე აგვიწერა ეს გვირაბი.

— „პირველ მისავალში ეს მალარო ვიწროა, დაბალი. ასე რომ გაივლი 50 მეტრს, შიგნი დაიწყება დიდი, ფართო, ღრმა ადგილი, ასე რომ 100 კვად. მეტრი იქნება. იმ ადგილზე ერთგნი არის დაბლა ჩასავალი კიბით. ასე ეს ადგილი იქნება 7—8 მეტრი სიმაღლე. ძველად ხის კიბე ქონდა მიდგმული. 18 ფეხის კიბე (18 საფეხურის მქონე), ახლა ის კიბე ჩამპალია. ახლა თოკით თუ ჩაეშვები კაცი. აქიდან კიდევ გაივლი ვიწრო გზით 150 მეტრს. ხალხის ნატარია, ლითონის ნაზიდი ეტყობა. ეს არის, კაცო, დაუბოლავებელი სავალი. ბევრი სავალი აქვს. ზოგი კლდეს მიადგება და ზოგი—ვინ იცის სად მიდის. შიგნი კლდეებ შუა ჩამოდის „ნალოყები“ (ნაყური წყალი); ძირს ყრია ლინგებიანი (პირიანი, წვეტიანი, პირთხელი) ქვები. მალა ძუძუებივით კიდია შეთოშილი მადანი“.

ამგვარი ყოფილა „ქვაწითელას“ შინაგანი გამართულობა ამ რამდენიმე ათეული წლების წინ, რასაც გვაუწყებენ მის შესახებ ძველი კაცები, ამ ამბების მომსწრენი და ბევრჯელ ამ საქმით დამაშვრალეზულნი.

წელური რკინის დამუშავება შემდეგი წესით წარმოებდა: შეამხანაგდებოდა 5—8 კაცი—„მოზიარე“. მომავალ მუშაობას წინასწარ გაანაწილებდნენ. თითოეულმა იცოდა სად, როდის და რა გაეკეთებინა. ყველა „მოზიარე“ ვალდებული იყო საერთო დადგენილებას, განაწესს, დამორჩილებოდა, „მოზიარეთა“ საერთო ინტერესები დაეცვა და სხვა. ამას მოჰყვებოდა პრაქტიკული ღონისძიებანი, რომელიც „მკვარის“ დაპობით იწყებოდა და მზა რკინეულის „მოზიარეთა“ შორის განაწილებით თავდებოდა. განაწილება ემყარებოდა თანასწორობის პრინციპს.

— „შეამხანაგდებოდით 5—8 კაცი. დავაპობდით მკვარს კაა. მკვარს მიკვანს-აც ვეტყვით. ჩავიწყობდით გიღლებში. გამოვაცხოზობივდით სავძალს. სანთელ-განატეხს გავამზადებდით. რაც ხელქურჭელი გვჭირდებოდა, ჩავილაგებდით გიღლებში და წავიდოდით საღამო ჟამს „ქვაწითელაში“. სახლში დაუბარებდითყე, რომ მეორე დღეს ამოეგვარათ ხარ-მარხილი „სანითვლებით“. („სანითვლე“—ფონეტიკური სახესხვაობა უნდა იყოს „სალითენე“-სი ან სალითონესი. წარმოადგენდა თხილის სახრისგან მოწულ კალათს). მანემდი ჩვენ გამარაგებდით ლითონს დეფანაში“ (სოფ. წედისი, ლუკა მაისურაძე).

ამრიგად ირკვევა, რომ „მოზიარეები“ მომარაგებული მიდიოდნენ რკ. ლითონის გამოსატანად. უმისობა არც იქნებოდა. მათ თან მიჰქონდათ რამდენიმე დღის საგხალი, მკვრის საყოფი მარაგი და რიგი სამუშაო იარაღები:

„რკინისკეტი“ (ლომი), „თოხი“, „ბალჯუჯი“¹, „წერაქვი“ || „საკოდელი“, „ხის ნიჩაბი“ და ლითონის საზიდი „გიდელი“. რკინის მაღაროს ვიწრო გვირაბებში ანთებული მკვრით შედიოდნენ. მათ წინ უძლოდა გამოცდილი პირი. როგორც ზემოთაც იტყვა, „დეფანას“ იქით მრავალი საველი გზა მიდიოდა სხვადასხვა მიმართულებით და სიღრმით.

გამოუცდელი კაცი აქ ერთ ნაბიჯსაც ვერ გადასდგამდა. ანთებული მკვარი ეჭირა შუამიშვალს. უნათებდა როგორც „მეწვერეს“—გამძლოლს, ისე „მეძირეს“—უქან მიმყოლს. მკვარი და საგზალი დღე-ღამის საყოფი უთუოდ უნდა ჰქონოდათ, ყოველ შემთხვევაში სასურველი იყო რამდენიმე დღის საყოფი მარაგი. ნორმალურ პირობებში შიგნით ხანგრძლივი ყოფნა აუტანელი ყოფილა. ამ წესით მიდიოდნენ წინ გვირაბში ლითონის მაძიებელნი, ვიდრე არ მიაღებოდნენ რკინის ლითონის რომელიმე ძარღვს, მათ შორის იყვნენ მცოდნე პირები, რომელნიც ადვილად აგნებდნენ საჭირო ლითონს და სწრაფად სცნობდნენ მის ავ-კარგიანობას. როცა ლითონს მიაკვლევდნენ, შეუდგებოდნენ მუშაობას. სამუშაო განაწილებული ჰქონდათ. რიგი ერთს აკეთებდა, რიგი—მეორეს. მაგარ ადგილებს „რკინისკეტით“ ამტერევდნენ. „ტალებ“—ში წერაქვით კოდავდნენ, უფრო რბილ ადგილებში იყენებდნენ „ბალჯუჯს“. ლითონს თავს უყრიდნენ თოხით. შემდგომ „დაბრაკურ“ გიდელში ხის ნიჩბით ჰყრიდნენ. გადლებს ზურგზე მოიკიდებდნენ და ეზიდებოდნენ ლითონს „დეფანაში“. პირველად აქ დაამარაგებდნენ, შემდეგ კი ზემოთ ამოჰქონდათ და „აივანთან“ „დაციხავენენ“², საიდანაც ადვილად ჩამოჰქონდათ სახარმარხილე გზაზე.

— „მკვრი დამჭირავი იყო ცალკე და უნათებდაყე მთხრელ-მზიდავებს. მთხრელი სხვა იყო, მზიდავი სხვა. თუ კაი ლითონს მივაგნებდით, ბევრს ამოეთხრიდით. „ლითონი“ და „ფაშა“ (იხ. ქვემოთ) უფრო ერთად იყო. „დეფანაში“ რომ მოვამარაგებდით, იქიდან გიდლებით და თოკებით ზემოთ ამოგვქონდა. აქ მეხრეები იდგნენ. ზეით იმათ აქონდაყე. „სანითვლე“ გიდლებში ვყრიდით. მერე ამ გიდლებს მპრხილზე დაეკრავდით და შინ მოგვქონდა ისე დაეციხავენდით სამქედლოში—ცალგნი ლითონს და ცალგნი ნანშირს. შიგნით რომ ვიყავით, მაღაროში, ერთი ფაცური გვქონდა. ვაი დედაო! შიშით გართული ვიყავით. სიკვდილს ქვეშ უდექით, მარა რას ვიზამდით! შიში არ იხსნის. სიკვდილსა, სწორება სასთუმალისა-ო, ნათქვამია“. (სოფ. ქვედი, დიმიტრო შაისურაძე).

აქედან ნათლად ჩანს, რომ „ქვაწითელაში“ ჩასვლა და იქიდან რკინის-ლითონის გამოტანა მოსახასიათებელი საქმე არ ყოფილა, როგორც ეს ერთი შეხედვით პეტროლტის ჰგონია. იგი ფრიად საქნელო და რთული სამუშაო ყოფილა. მხოლოდ ფართო თანამშრომლობით და ძალთა კოლექტიური გაერთიანებით იყო შესაძლებელი ამ საქმის ნაყოფიერი დაწყება-დამთავრება.

¹ „ბალჯუჯი“ წარმოადგენდა ბარისებური მოყვანილობისა და თოხისგვარად ტარდაგებულ რკინის იარაღს. იგი შეესატყვისება ქსნის ხეობაში შემონახულ იარაღს—„ქლა რჩი“-ს. ასევე ბორჯომის რაიონში დაცულ „ახოს თოხი“-ს და ხევსურულ „ქარჩი“-ს (იხ. საქ. მუზ. ხევსურეთის ეთნოგრაფიული გამოფენა. ფარი IX).

ხალხის რწმენით „ქვაწითელას“ წმ. ანგელოზიცი კი კრძალავდა მალაროში ვისიმე მარტო მუშაობას. — „ქვაწითელას“ მარიამ ანგელოზს ვეტყვით. ის გვფარავდა და გვწყალობდა მალაროში. ერთხელ თურმე მარტვა ჩავიდა პაპუჩა. შიგნი ერთობ ბნელი იყო, როგორც დედი-მუცელში. ამდროს და გვენათები ი დალოცვილს! პაპუნათინ ქვე ეთქვა: — „მეტო აღარ ჩამოხვიდე მარტვაო“ (ზაქარია მაისურაძე, სოფ. წედისი).

შიგნით ამ გვირაბში ბევრი „ნალოკები“ დის, რასაც თან ახლდა ხშირი ჩამონგრევები. სინამდვილესთან ახლოს უნდა იდგეს ის აზრი, რომ ამ მიზეზებით იყო გამოწვეული გვირაბში მუშაობა უმთავრესად ზამთრის პერიოდში, როდესაც ყინვებისაგან უკვე წყდებოდა წყლის ჟონვა და ამდენად მოსალოდნელი ჩამონგრევების საშიშროება. ამ მოსაზრებას ეთანხმება 105 წლის მოხუცის თაზო მაისურაძის ნაამბობიც. ეს უკანასკნელი მოსაზრება სრულიად უსაფუძვლოს ხდის ზოგიერთ შეხედულებას, რომლის მიხედვითაც ზამთარში მუშაობა გამოწვეული იყო მეტი მოცლილობითა და უსაქმურობით.

რკინის ლითონს „მოზიარებები“ სამკედლო ქოხში ამარაგებდნენ. ქოხი წარმოადგენდა მოგრძო ოთხკუთხ „შრამელს“, ქვითკირით ნაშენს, ან წარბულად გათლილ ხის ნაგებობას. გადახურული იყო ყავრით, ყავარი დამაგრებული იყო საქოლი ქვით (სახურავების ამ სახით მოწყობა უკლებლივ ახასიათებს მთელ ზ. რაქას).

სამკედლო ქოხში გამართული იყო რკ. ლითონისათვის „საწურავი ქულბაქები“, „საჭედური ქურები“ და სხვა მოწყობილობა. ერთგან დამარაგებული ლითონი ეყარა, მეორეგან — ნახშირი. ერთი მხრით „საწურავი ქულბაქი“ იყო, მეორე მხრით — „საჭედური ქურა“. პირველი აშენებული იყო ყორულად ქვა-მიწით. კედლები ჰქონდა აყვანილი მოგრძო ოთხკუთხედად, ერთი მეტრის სიმაღლეზე. იგი წარმოადგენდა ყრუ კედელს, მხოლოდ ერთგან იყო მასში დატანებული წვრილი ხერელი. გარედან შემოვლებული ჰქონდა ფიცრის ან სახრის წნული პერანგი. პერანგი იცავდა კედელთ სიმტკიცეს და შლა-დანგრევისაგან, „ზეგულის“ შუა ადგილზე მოწყობილი ჰქონდა ჯამისებურად ჩაღრმავებული „ქულბაქი“, რომელიც ამოღესილი იყო „ონქეური“ (სოფლის სახელია) აყალო მიწით. ზედ გამართული იყო საცეცხლურა კერა. „ქულბაქი“-ს ერთი გვერდი ჩაზნეჟილი იყო. ამ მხრიდან მას საბერვლის შტვირი ჰქონდა მოდგმული. „შტვირის“ ერთი ბოლო შეყრილი იყო „ქულბაქში“, საიდანაც დაბერვის დროს დიოდა ჰაერის ნაკადი. „ქულბაქიდანვე“ გადიოდა ძირს ვიწრო ღრუ, რომელიც „მოგვერდულად“ იყო კედელში დატანებული.

ეს ღრუ წარმოადგენდა ერთგვარ სადინარს, რომლითაც წურვის დროს რკინის უეარგისი ნაწილი — „წიდა“ გარეთ იღვრებოდა. ქულბაქი, როგორც ითქვა, ცეცხლგამძლე, საგანგებოდ შერჩეულ აყალო მიწით იყო ამოგოზილი.

როდესაც შეუდგებოდნენ წურვას, ქულბაქში „შერივისად“ ჩაყრიდნენ ლითონს, ზეიდან ნახშირს წაყრიდნენ, ცეცხლს შეუთებდნენ და დაუბერავდნენ საბერვლიდან გასაღვივებლად. მაღალი ტემპერატურის გამო რკინის ლითონი იწყებდა დნობას, ნელნელა ჩაიწურებოდა ქულბაქში წმინდა რკინა. დნო-

ბის პროცესში მას გამოეყოფოდა უვარგისი ნაწილები: „ხინჯი“ ანუ „წიდა“ და სხვა. ეს კუჭყი, როგორც ითქვა, საგანგებო სადინარით გარეთ იღვრებოდა.

ქულბაქს ერთ მხარეზე საბერველი ეგო, რომელიც ფრიად საყურადღებო აღნაგობისა ყოფილა. მას ეწოდებოდა „საწურავი საბერველი“. იგი ჩვეულებრივი „საჭედური“ საბერველისაგან განირჩეოდა თავისი ორიგინალური კონსტრუქციით, „საწური საბერველი“ ორპირი იყო. იგი შესდგებოდა „ყაფაზი (ორკაპი) ხისა“, „ხელპირებისა“, „გულისა“, „ძროებისა“ და „შტვირისაგან“. „ყაფაზი“-ს ხის თითოეულ მხარს „ხელპირი“ ერქვა. ორივე ხელპირი, მარჯვენა-მარცხენა, ერთიანი ხის ორ განშტოებას წარმოადგენდა. დახვეტილი იყო ორივე ტოლად სიგრძით, ისე რომ მთლიანი ხის ერთიანი თავისაკენ ნახვრეტები 2—3 სანტიმეტრით უახლოვდებოდნენ ერთმანეთს. თითოეული ნახვრეტი ხელპირისა რვეალი იყო, რომლის დიამეტრი 2,5 სმ უდრიდა. ხელპირებს წამოკმული ჰქონდა ბოლოებზე არჩვის გულები—საბერველად. გულა მტკიცედ იყო ამ ხელპირზე „მოსმორტული“ (გასკვნილი), რათა სული არსაით გასვლოდა. გულას მეორე თავისაკენ ჩადგმული ჰქონდა ხის კარები, რომელიც შუაგულზე რველად იყო ამოჭრილი და შიგნიდან ნაბდის ფარდა ეკიდა. აქვე დამაგრებული იყო საბერველის სახელური. გულას შიგნით სახრის „რქალები“ (რგოლები) ჰქონდა სიგანეზე ჩადგმული. „რქალების“ დანიშნულებას შეადგენდა ერთის მხრით გულის წინ და უკან „მიწვე-მოწვეა“, ხოლო მეორე მხრით იგი იყო ჩამოსაბმელი თოკების სამაგრი, რომლებმითაც საბერველი იყო ხოლმე ჩამობმული მაღლა დირეზე.

რაც შეეხება ხელპირების ერთიან თავისაკენ გამავალ ნახვრეტებს, თითოეულ მათგანში ჩასმული იყო თითო ხის მილი—„ძრო“. „ძროები“ თავს იყრიდნენ ერთ სათავეში—მოკვეთილი კონუსისებური მოყვანილობის „თიხი-შტვირში“. ამგვარად ფართე ძირით ეს შტვირი წამოგებული იყო ამ ძროებზე, ხოლო ვიწრო თავით შედიოდა ქულბაქის კედელში. აქ თავდებოდა საკმაოდ რთული აღნაგობის ჰაერის სადინარი წყვილი არხი, სადაც უწყვეტელ მდინარეზად იშლებოდა საბერველის გულებიდან გამოდენილი ჰაერის ნაკადი და აღვივებდა ცხოველ ალად ქულბაქში ჩანთებულ ნახშირის ცეცხლს, რომელიც უალრესად მძლავრი იყო ხოლმე (ლითონის დადნობა საერთოდ მაღალ სითბოს ითხოვს).

ამგვარ მძლავრ ცეცხლს უძლებდა მხოლოდ „ბანეთელი“ აყალო მიწა, რომელიც სოფ. ონჭვეთან მოიპოვებოდა. ამიტომ როგორც „შტვირს“, ისე ქულბაქის კედლებს მისგან აკეთებდნენ. ეს მიწა შორიდან მოჰქონდათ ცხენ-გიდელით. სამარხილე და მით უმეტეს საურმე გზა ამ ადგილს არ უდგებოდა. „ბანეთელი“ მიწა მოლურჯო ფერის ყოფილა, კარგი „შეკოწიწება“ ჰქონია და ცეცხლგამძლეც ყოფილა. მას „საშტვირე მიწა“ ეწოდებოდა.

მოტანილ „ბანეთელ“ მიწას დაყრიდნენ მიწის სახელ ბრტყელ ქვაზე, დაასხამდნენ წყალს და რკინის უროებით კარგად დახელდნენ. როცა დახელილი მიწა „გაიზეთებოდა“, აიღებდნენ ცომს, გამოწყვეტდნენ ნაწილს და ხელით ააგუნდავებდნენ. ამის შემდეგ ხის „საშტვირე“ ყალიბზე ჩამოქინდნენ თავდაღმა სანთელივით; სველი ხელით შიგნით-გარეთ პირს მოუსწორებდნენ და ამ რიგად

გამზადებულ რამდენიმე „შტეირს“ გასაშრობად სამკედლოს ოჯინჯალზე და-
კიდებდნენ. ვინაიდან ასეთი შტეირი მხოლოდ ორი სასახნისე რკინის ლითონის
დაწურვამდე ძლებდა, საჭირო ხდებოდა წინდაწინ მისი ბლომად დამზადება.
ამ გარემოებას ერთვოდა, როგორც ზემოთ აღენიშნეთ, გადასაზიდ საშუალებ-
ბათა სიძნელეებიც, რაც დიდ შრომას და ჯაფას მოითხოვდა.

ამრიგად გამართული „საწური ქულბაქი“ და საბერველი, გარეშე იმისა,
რომ გარეგნულადაც საკედურ ქურა-საბერველთან შედარებით დიდი იყო, მო-
ითხოვდა ამასთანავე დახელოვნებულ „დამპერველ კაცს“ წყვილად. მათ „ხელ-
აწყობით“ და თანაზომიერად უნდა ეწარმოებინათ საბერველიდან ბერვა. „ხელ-
აშლილი“ დაბერვა არ შეიძლებოდა, რადგანაც წურვის პროცესების ხელშეშლას
და შედეგის დაბალ ღირსებას იწვევდა.

დამპერველის საქნარი მოსაწყენი და საძნელო ყოფილა; რომ არ ჩასძინე-
ბოდათ, ან ხელი არ აშლოდათ მუშაობაში, „ჩაღულუნებდნენ“ ნაღვლიანად სა-
ბერველის სიმღერას:

„დაუბერ, დაულულუნე საბერველო არჩვისაო!
ხელპირებო ცაცხვისაო; ძროებო ნალოპრისაო.
ნახშირო წვერუქნისაო, ლითონო „ქვაწითლისაო“,
მიწა ონკეტურისაო, აყალო ბანეთისაო,
ჩაწურე საორხლისაო“.

ზედაც „ქვედრულას“ ლექსს მოაყოლებდნენ და ნელი ლილინით ყველანი
ხალისიანად თავთავის საქმესაც თვალყურს ადევნებდნენ.

სამკედლო შრამელში, სადაც წარმოებდა რკინის ლითონის დაწურვის და
დამუშავების სხვადასხვა ოპერაციები, მომარაგებული ჰქონდათ როგორც ლი-
თონი, ისე ნახშირი საქმაო რაოდენობით. ნახშირი სამგვარი იცოდნენ: „საწური“,
„სადული“ და „საკედური“. თითოეული მათგანი სხვადასხვა ჯიშის ხისაგან
იყო დამწვარი.

რკინის მადნის ჯიშებში არჩევდნენ ქვემოთ დასახელებულ ლითონებს:
„ქვაწითელა ლითონი“ || „ქვაწითელა მიწა“. ეს ლითონი ძლიერ მძიმე, რბილი,
მიწისმაგვარი და წითელი ფერის ყოფილა. იგი უმთავრესად კლდოვან ნაპრა-
ლებში—„ტალღებში“ იპოვებოდა ხოლმე. მის გვერდით, ჩვეულებრივად, მოი-
პოვებოდა მეორე ლითონი—„ფაშა“.

„ფაშა“ მაგარი, შავი ფერის და მძიმე ლითონი იყო, თუმცა სიმძიმით
პირველს ვერ შეედრებოდა. მესამე სახის რკინის ლითონს „აბრამა“-ს უწო-
დებდნენ. — იმას გამოორჩევით „აბრამას“ ვეტყვოდით, მთლა ლითონი იყო. ერ-
ბოვით გამოდიოდა ი, დალოცვილი. ისე დაიწებოდა, რომ აბა-ბაბა, არ მოცილ-
დებოდა ერთმანეთს, ლურჯი ფერი ჰქონდა და ძალიან წმინდა იყო (სოფ.
წედისი, ლუკა მისურაძე).

მეოთხე ჯიშის რკინის ლითონს „გორგინდა“-ს ეძახდნენ. იგი მკვრივი
ტანის და ყვითელი ფერისა იყო. — იმაში მეტიწილი თუჯი ერია და ჰადივით
იშლებოდა. იგი არ ვარგულობდა. მდარე რკინა გამოდიოდა“ (დომიტრი მა-

ისურაძე, სოფ. ქვედი). კიდევ იყო ერთი ჯიშის ლითონი, რომელსაც სხვა ლითონთან ერთად ხმარობდნენ ხოლმე. მას „სადული“ ეწოდებოდა. ეს უკანასკნელი იხმარებოდა იმ აზრით, რომ რკინა არ ჩამწვარიყო ცეცხლში, რათა რკინის დნობის პროცესები ნორმალურად ჩატარებულყო.

ირკვევა, დასახლებულ ლითონებისა და სხვა მრავალ საგულებელ რკინის ჯიშების შესახებ ზ. რაჭის მცხოვრებთ საკმაო ცოდნა-გამოცდილება ჰქონიათ, მათი ავ-კარგიანობა და მთელი რიგი თვისებები საფუძვლიანად სცოდნიათ. ამასვე ადასტურებს რკინის დაწურვის და მისგან მალალი ხარისხის რკინეულობის შემუშავების ტექნიკა. რაჭის მჭედლობის ეს მხარე უდავოდ გულისხმობს მის ორგანულ, შინაგან კავშირს ტრადიციით მომდინარე დაწინაურებულ სამედიკო ტექნიკასთან.

ლითონის დაწურვა შემდეგი სახით ხდებოდა. წინასწარ გარჩეული და აწყული ჰქონდათ ყველა საჭირო ლითონი. აწყულ ლითონს გარკვეული თანაზომით ერთიმეორეში აურევდნენ და ამის შემდეგ კარგად დანაყდნენ ქვის როდინში. საწყაობად ხმარობდნენ „ბოყეებს“¹ და ხის სასწორებს (წონის ერთეულები ჯერ ვერ დავადგინეთ).

ბოყეებს ამასთანავე იყენებდნენ საწურად გამზადებულ ლითონის მოსაცავად. დანაყილ ლითონს ხის ხოპებით, „ნავეებით“, იღებდნენ და ყრიდნენ ბოყებში, რომლებიც ამასთანავე გამოწყულიც იყო.

როდესაც წურვას შეუდგებოდნენ, ჯერ ქულბაქს „მოფალავდენ“—გასუფთავებდნენ, შემდგომ ქულბაქის ძირზე ნახშირის განაცერს—„რეშს“ „მოაფრევდენ“ თხელ ფენად. მერმე ლითონს „დაურვიგებდენ“ და ზედ ნახშირს წაყრიდნენ. შეუთებდნენ ცეცხლს და დაუბერავდნენ საბერველიდან „სულ-მოუბრუნებლად“. „სული“ არ უნდა დაჰკლებოდა. ალი გაუნელებელი უნდა ყოფილიყო. თავზე ადგნენ მწურავები და თვალყურს ადევნებდნენ წურვის მიმდინარეობას. ხელში ეჭირათ „ცეცხლის შემოსანახავი“ და „საჩხრეკი“ რკინის ჯოხები; „შერიგისად“ ურიგებდნენ ახალ-ახალ ლითონის მარაგს ხის „ნავით“ და თან ნახშირსაც უმატებდნენ.

წურვის დასრულებას ანუ დარიგებული ლითონის ჩამოსვლას ატყობდნენ „შტირის“ თავით, რომელიც ამ დროს არაჩვეულებრივ ცხოვლად ვარვალებდა. ეს იმის ნიშანი იყო, რომ წურვა დამთავრდა.

წურვის დროს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რკინას გამოეყოფოდა ხოლმე „ხიჭი“ || „ხარჯი“ || „ტუტუნი“ || „წიდა“ || „რკინაწიდა“. ეს „წიდა“ ქულბაქის კედელში დატანებული ნახერეტის, სადინარის საშუალებით გარეთ გადიოდა და მიწაზე იღვრებოდა. მას ხშირად თან გაჰყვებოდა წმინდა რკინაც, რომელსაც „ლილი“ ერქვა. „წიდაში“ ამოარჩევდნენ „ლილს“ და შეურთავდნენ სხვა რკინას, როცა იწყებდნენ რკინის ხელმეორედ გადაღლებას. წურვის დროს „წიდის“ სადინარი ღრუ ხშირად ამოივსებოდა—„გულს ამოიყრიდა“ ხოლმე:

¹ „ბოყევი“ წარმოადგენს ცაცხვის ან „მუნაქას“ ქერქისგან შეკრულ კასრს; რომელიც იხმარება ოჯახში სხვადასხვა დანიშნულებებისათვის.

ამ დროს მეთვალყურე, რომელსაც ხელში „ფეთხი“¹ (საჩხრეკი) ეჭირა, ჩაკრავდა ამ წვეტიან ჯოხს ღრუში და დაგროვილ „წიდას“ გზას გაუჟვალავდა.

როდესაც ერთი წყება დარიგებული ლითონი ჩამოვიდოდა, ცეცხლს გაანელებდნენ, „მოაკარებდნენ“ ქულბაქს, სადაც დაწურული რკინა ისე იყო ჩამჯდარი, როგორც პური კეცში. „დაუგდებდნენ“ მას რკინის კეტს და ამოსვამდნენ ზემოთ. ქულბაქში ჩამჯდარი, ჩაწურულ, რკინას „ლუგვი“ ეწოდებოდა. ამოღებულ „ლუგვს“ ერთი კაცი „საწური მარწუხით“ საჩქაროდ ხელს ჩაჭკიდებდა და „საბეგურ ქვაზე“ შესდებდა, ორი სხვა კაცი-კი ხის უროებით დაუწყებდნენ ბეგვას. დროადრო უროს წყალში ასველებდნენ, წყალი იქვე ედგათ „სარნათი“ — (გობით). თვალზე ჩამოფარებული ჰქონდათ თხელი ფიცრები — „თაკარა“, რათა „ნაშიშხალი“ არ მოხედომოდათ. „გამთსლეულ“ „ლუგვს“ ხის უროებით კარგად „დაკუთხავდნენ“ და მეორე-მესამე დღეს მას სადღე ქულბაქში დააბრუნებდნენ. მეორედ დაბრუნებას „დადუღება“ ანუ „გადაშვება“ ეწოდებოდა. გადაშვების შემდგომ ხალასი რკინა დგებოდა. ახლა ამ გადაშვებულ რკინას „საქედური მარწუხით“ დაიჭერდნენ ხელში, რკინის გრდემლზე შესდებდნენ და რკინისავე უროებით დაუწყებდნენ „რქენას“, ვიდრე არ „დაავარებდნენ“², ე. ი. არ დაამსგავსებდნენ რომელიმე გასაკედ საგანს. დაგვარებას მოსდევდა „წაწევა“. წაწეული რკინა კიდევ უფრო მეტად ჰგავდა თავის „ტანინათესავ“; გასაკედ ნივთს. „წაწევა“ მოჰყვებოდა „გაკაზმა“. ეს უკანასკნელი ჰგულისხმობდა გასაკედი ნივთებისთვის თავისებური მოყვანილობის მიცემას. სახნისისათვის მგალითად: ყურების ჩაქრა, ბუდის მოხვევა, წაწვერვა და მისთანანი. „გაკაზმა“-ის შემდგომ — „გაწვიკვა“, „წრთობა“, „გალესვა“, „გაფერვა-გათეთრება“ სჭირდებოდა. „გაწვიკვა“ ნიშნავდა რკინეულისათვის გარეკანის მოსწორება — „მოლესვას“, „წრთობა“ — ცივ და სუფთა წყალში ჩაყოფას, რითაც რკინა ტანმტკიცე და ფხიანი ხდებოდა. „გალესვა“ აწარმოებდნენ, როგორც ჩაღვით, ისე დიდი სალესავი ქვის „ხარტით“. გალესვა უმთავრესად გამჭრელ იარაღს სჭირდებოდა, „გაფერვა-გათეთრება“ კი ყველა სახის რკინეულს. გასაფერავად იყენებდნენ ნახშირის „რემს“ და ჩვარს, ხოლო უფრო სუფთა და მოსარიდებელ ნივთებს ცაცხვის ჯოხებით აპრილებდნენ. ყველა ამ ოპერაციის ჩატარების შემდეგ, გამზადებულ რკინეულს ზოგად სახელად „ნამქედური“ ერქვა. „ნამქედურის“ შემდგომ განმარტავდებულ ცნებას „გამქრელი“ და „მუშარკინა“ წარმოადგენდა.

ლითონის დაწურვა ყველას საქმე იყო. მკედლობის შემდგომი საქმიანობა უფრო ვიწრო დახელოვნებას მოითხოვდა. ამ საქმისათვის „მოზიარეთა“ შორის მკოდნე მკედელი სასურველი და თანაც აუცილებელი იყო. ეს გარემოება სრულებითაც არ ანიჭებდა რომელიმე მკედელს რაიმე უპირატესობას. იგი ისეთივე თანამონაწილე იყო ამ წარმოების მოგება-ზარალისა, როგორც უბრალო მეხრე.

¹ ფეთხი წარმოადგენდა მოგრძო წვრილ ჯოხს, რომელსაც ერთ ბოლოში წამოვებულ ჰქონდა წვეტიანი რკინა.

² „დაგვარებას“ მკედლობაში იმავე აზრით უწარმოებდნენ, როგორც „გამოკობიტებას“ ხის დამუშავებაში.

თანასწორობის პრინციპი საერთო წარმოება-მომხარებისა „წედური“ რკინის დამუშავებისას ფაქტიურად განაგრძობდა არსებობას.

როგორც ირკვევა, აქაური სამკედლოები ამზადებდა ფართო მოხმარების რკინულს დიდი რაოდენობით, რასაც ამოწმებს, წერილობით შემონახულ ცნობებთან ერთად, ცოცხალი ეთნოგრაფიული მასალები. ჯერ კიდევ XIX ს. პირველ ნახევარში, ოფიციალური ცნობით, მარტო სოფელ წედისში ცხრაშეტი „რკინის საწური“ ქურა არსებულა (იხ. Н. Воскобойников, Описание горных промыслов и полезных минералов в округах Имеретии, Ратге, Мингрелии, Лечхуме и в Суанях, Горный журнал, СПб. 1826 г., № 2, გვ. 51—55). თუ ამას დაეურთავთ რკინის „საწურების“ არსებობის ფაქტებს მთელ რიგ სხვა სოფლებში, განსაკუთრებით სოფ. ქვედში, სადაც ჩვეულებრივად ორჯერ მეტი „საწური“ თუ „საქედური ქურები“ მოიპოვებოდა, ვიდრე წედისში, ჩვენ წინაშე რაქის მკედლობის ცხადი სურათი გადაიშლება. თუ წედური რკინის დამუშავება შედარებით დაქვეითებულ მდგომარეობის დროს ამგვარი მოცულობისა იყო და საკმაოდ დიდი რიცხვობრივი მაჩვენებლებით ხასიათდებოდა, ადვილი წარმოსადგენია, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო იგი უფრო ადრინდელ ხანებში, როდესაც რკინის დამუშავება „მიწარობასთან“ (მიწათმოქმედებასთან) ერთად გამძლოლ მეურნეობის დარგს წარმოადგენდა.

რაქაში მზადდებოდა „გამჭრელი“ თუ „მუშარკინა“ არა მარტო საკუთარი, ადგილობრივი და პირადი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად, არამედ გაცვლა-გაყიდვის დანიშნულებით. რკინეული ნაწარმი რაქიდან იმერეთსა და ქართლში გაჰქონდათ. საგანგებოდ კეთდებოდა „საოროხლე“ და საკვეთელი ქართლში გასატანად, ხოლო იმერეთისათვის—ჩვეულებრივი სახნისები და სხვა იარაღები.

წედური რკინისგან უხვად მზადდებოდა ნაირნაირი ნივთები; სამეურნეო დანიშნულების და სხვა ხასიათის იარაღები: ცელი, თოხი, ქართული ცული, ქართული ნამგალი, სახნისები: „საოროხლე“ და სახენელის საკვეთელი, საქვამე, წერაქვი, საკოდელი, წისქვილის რკინები, ჯოხის და შუბის წვერები, რკინის კეტები, ჩანგლები, ასტამები, საკეცურები, ხოწები და მრავალი სხვ. ამასთანავე მზადდებოდა მკედლობისათვის საჭირო იარაღები: გრდემლი, მარწუხი, ურო, კვერი და სხვ. უაღრესად საინტერესოა „ურქო ქართული გრდემლი“, რომელიც წედური რკინისაგანაა დამზადებული. (ამჟამად იგი დაცულია ლუკა მაისურაძის სახლში სოფ. წედისში).

„წედური რკინის“ დამუშავების პროცესში სამი საფეხურია მოცემული: 1. წურვა; 2. დადუღება; 3. ქედვა. უნდა აღინიშნოს, რომ რკინის დაწურვის საქმეში დიდ როლს თამაშობდა არა მარტო რკინის საწურავების აღნაგობა. ან სხვადასხვა დამხმარე მინერალების („სადული“, „ფაშა“ და სხვათა) შეზავება გამოყენება, არამედ თვით ნახშირის ნაირობა, რომლის უგულვებელყოფა არ იქნებოდა მართებული.

საქმე ისაა, რომ ყოველგვარი ნახშირი არ იყო გამოსადეგი ამ საქმი-სათვის. არც ყველას შეეძლო შესაფერისი ნახშირის დაწვა. ამ საქმისათვის საგანგებოდ ამოარჩევდნენ მცოდნე პირებს. რაც მთავარია, საწურავი ნახშირი

სხვაგვარი უნდა ყოფილიყო (მაგარი ხისა, წიფლის ან რცხილისა), სადღუღი სხვა (—იგი ნაძვის ტოტებისგან იწვოდა), ხოლო საქედური ნახშირი რომელიმე რბილი ხის უნდა ყოფილიყო (თხმელა, ცაცხვი).

ნახშირის როლი ამ საქმეში უდავოდ დიდი ჩანს. დღესაც სოფ. ღების მკედლები, რომელნიც საუკეთესო „გამჭრელ რკინეული“-ს მოხელედ ითვლებიან, ნახშირს, წრთობასთან ერთად, მთავარ მნიშვნელობის საგნად მიიჩნევენ რკინის იარაღის „ფხიანობა“-ს ირბილის საქმეში.

ნახშირის დაწვა დიდ დროს და ჯაფას მოითხოვდა. საქირო იყო 4—5 თვის საყოფი ნახშირის დაწვა და მომარაგება სამკედლოში.

ამგვარად, რაქის მკედლობის სინამდვილეში „წედური რკინის“ დამუშავებას მრავალი მხარე გააჩნდა, რომელთა შესრულება ცალკეულ პირთა შესაძლებლობას აღემატებოდა. იგი მოითხოვდა რამდენიმე პირის შეერთებულ ძალღონეს, ცოდნას და გამოცდილებას.

— „შიგნი განაწილება გეჭონდა. ერთი ნახშირს წვევდა, მეორე ზურგიით ან ხარმარხილით ზიდებდა ლითონს, ნახშირს; ზოგი თხრიდა, ზოგი ზიდავდა, ზოგი მკვარს უნათებდა მუშას, ზოგი ამარაგებდა, ზოგიც წურავდა, ზოგი ქედდა, რიგი უროს სცემდა, რიგი კაზმავდა, რიგს გასაყიდათ მიქონდა და რა ვიცი სხვა“ (დმიტრი და სიმონა მაისურაძენი, სოფ. ქვედი).

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, რაჭაში იქედებოდა ბლომად ნაირნაირი რკინეული სხვადასხვა დანიშნულების და მიზნისა.—„საორხლე“-ს და საკვეთელს ქართლისთვის ვამზადებდით, რცხილუანში მიგეჭონდა, ოსები თავთაც ჩამოდიოდნენ საყიდათ. რცხილუანიდან ვაჭრები ჩამოდიოდნენ, სომხები, და აქ ყიდულობდნენ და მერე ყიდიდნენ თვითან ყველგან. იმერეთში კი უფრო ჩვენ მიგეჭონდა. დაგეჭონდა: „საორხლე“ (იგივე სახნისი ორხელა სახენელისათვის), სახნისი, თოხნი, ქართული ცული, ნაჯახი, შამფური, წალდი, ბარი, ქართული წერაქვი, ბართოხი, ბალჯუკი, კარების ასაკიდებელ-ჩამოსაბმელი რკინები, ასტამები. „საორხლე“ დიდი სახნისი იყო, იმას მარტვა რცხილუანში ვყიდიდით, ქართლში. ის ცოტა მოქებაბული, მოხრილი იყო. ფორმა ჩვენი სახნისითანა ქონდა. ყური, ყბა და წვერი ერთნაირი იყო ორივესი. ერთად მიდიოდა 10—12 საპალნე ცხენი და კაცი იმერეთში. ცხრა თავი წყაროსთან (სოფ. შქმერს იქით, რაჭა-იმერეთის საზღვართან) ღამეს გაათევდნენ. ერთი უსტაბაში გვყავდა. კაი ცხენიც, გზას წორათ გააგნებსო, წინ გვიძლოდა.—რაჭველო, რკინეული არა გაქ?—გვეძახოდნენ იმერლები. კაი ახალ სახნისში საპალნე ღვინოს იძლეოდნენ. ისე სახნისი—3 ჩაფი ღვინო ღირდა (მათი თქმით: ჩაფი—თორმეტ ბოთლს უდრის, ორი ჩაფი ერთი კასრია). ფულათ სახნისი 1—2 მანეთამდი ღირდა, საორხლე—სამი მანეთი ღირდა. მაშინ კოკა ღვინო 80—120 კაპ. ღირდა (კოკაში—7 თუნგია, თუნგში—4 ბოთლი). ხანდახან ნამუშევარზე გაცველიდით, ან საქონელში: თხა, ცხვარი, ძროხა, ხარი, ღორი, თუარადა რამერამეში. ჩვენსა რომ გაცვებოდა სახნისი, იმერეთში მიგეჭონდა. იმათი მიწა მჩაღტე იყო და ასე ერჩიათ“ (ლუკა მაისურაძე, სოფ. წედისი).

ამრიგად ირკვევა რომ რკინეული „გაჭედილი“ გაქონდათ უმთავრესად იმერეთსა და ქართლში. იმერეთისკენ ორი გზით ვადადიოდნენ: შქმერისა და

ტყიბულის გზით. ქართლისაკენ კი ერთი გზა გადიოდა, კუდაროს გადასავლით. იმერეთის სოფლებში: წირქვალს, დარკეთს, ზოდს, ჭალას, სავენეს და სხვაგან უხვად ასაღებდნენ სხვადასხვა რკინის ნივთებს. ქართლში კი მათთან ერთად ამ საქმისათვის ხელი ჩაუკიდნიათ, უკანასკნელ ხანებში, სომეხ ვაჭრებს.

„წედური რკინის“ ნაწარმის საკმაო რაოდენობით გატანა-გასაღებას ხელს უწყობდა უმთავრესად „ნამქედურის“ უაღრესად მაღალი ხარისხი. აქაური რკინა შედარებით ძვირი ღირებულა, სამაგიეროდ თავისი თვისებებით შეუდარებელი ყოფილა. ახლაც საარაკოდ აქვს ხალხს „წედური გამქრელი რკინის ფხიანობა“ და „მუშა რკინის“ გამძლეობა.

— „ძან საქმეს ათევედა წედური რკინა, ისეთი გამქრელი იყო, რომ ფოლადი არ უნდოდა. მეტი შრომაც უნდოდა, მარა ქვე რას იზამდი. მაგიერში ერთობ კარგი იყო.—წედური რკინის გამიჭედე, რუსული არ მიინდაო, იტყოდნენ. აბა-ბაბა! ან უნდა გატეხილიყო, ან არადა მისი გაღუნვა და გატყლევა არ მოხდებოდა, ვო, ბეჩა“... (მიხელა მეტრეველი, სოფ. უწერა).

ეს უკანასკნელი გარემოება, უსათუოდ, რაჟის მქედლობის მაღალ ტექნიკასა და მემკვიდრეობით მიღებულ სამქედლო ხელობის დიდ ცოდნა-გამოცდილებას მოასწავებს, რაც ხანგრძლივი საწარმოო პრაქტიკის ნიადაგზე უნდა შემუშავებულიყო ქართველ ტომებში სხვადასხვა ლითონის წარმოების პროცესში.

მქედლობაში ხმარებული უაღრესად მნიშვნელოვანი და მდიდარი ტერმინოლოგია ამასვე გვაფიქრებინებს. საზოგადოდ ცნობილია, რომ ქართველ ტომებში ლითონის დამუშავების ხელობა ძველიდანვე ყოფილა განვითარებული.

საგულისხმოა ის გარემოება, რომ ზემო რაჟის ერთ მხარეს, ქ. ონიდან მოყოლებული სოფ. წედისამდე, ე. ი. მთლიანად ჯეჯორისა და ქვედრულას ხეობას, „სარკინეთი“ ეწოდებოდა; ხოლო აქ მცხოვრებთ—„რკინის კაცები“. ცნებები „სარკინეთი“, „რკინის კაცი“ სავსებით ემთხვევა ფაქტიურ სინამდვილეს შინაარსეულად და ამდენად საქმის ნამდვილ მდგომარეობას ნათლად გვისურათებს. რაც მთავარია, „სარკინეთი“ ძველად კიდევ უფრო ფართო მოცულობის ცნება ყოფილა. ისე რომ რკინის წარმოებაში ჩაბმული ჩანს არა მარტო დასახელებული კუთხე—ჯეჯორის ხეობა, არამედ მთელი ზემო რაჟის მხარე.

„სარკინეთის“ რკინის ლითონის კერას უმთავრესად „ქვაწითელას“ მთა წარმოადგენდა. იმაზე ადრე კი ეს კერა „ხეხმელაში“ ყოფილა. საფიქრებელია სხვა კერათა არსებობაც, რომელნიც ამჟამად ხსოვნას არ შემოუნახავს.

ყოველ შემთხვევაში არ შეიძლება „ქვაწითელა“ რკინის ლითონის ერთადერთ კერად ვიკუთვოთ, ისე როგორც მხოლოდ სოფლები წედისი და ქვედი—„სარკინეთი“—ად.

უკანასკნელ ხანებში, როგორც ჩანაწერი მასალიდან ირკვევა, სხვადასხვა ვითარებით გამოწვეულ მიზეზებისა გამო, „წედური რკინის“ დამუშავებაში სოფლების თანდათან მცირე რიცხვი იღებდა მონაწილეობას. „სარკინეთი“ უფროდაუფრო ვიწროვდებოდა, ვიდრე ბოლოს რამდენიმე სოფლით არ

განისაზღვრა. უკანასკნელად „სარკინეთს“ სოფ. წედისი, სოფ. ქვედი და ორი-ოდე პატარა სოფლები-ლა შეადგენდა. შემდგომ ამისა „პატარა სარკინეთს“ უცდია ყველასათვის საერთო „ქვაწითელას“ რკ. მადნის დასაკუთრება და გარეშე სოფლებისათვის მასხედ ბაჟის, „ჩოლუხის“ დადება.

ყოველ წლისთავზე „მეჩოლუხენი“ აგროვებდნენ ხსენებულ ბაჟს იმ სოფლებში, რომლებიც მოისურვებდა ამ ლითონით სარგებლობას.

„სარკინეთი“ რკინის ლითონის თაობაზე ადგილობრივ ფეოდალებსაც კი ეურჩებოდა. ამ უკანასკნელთ ძალით რომ ვერრა გაუწყვიათ, ხერხი უზმარიათ და ისე მოუყვანიათ „სარკინეთლები“ მორჩილებაში. გადასახადად თითო თავი რკინა შეუწერიათ და ყოველწლიური ბეგარა დაუდევით მათთვის.

— „წედისს და სულ სარკინეთს ბატონი არ ყავდა, არც ვისმე ემორჩილებოდა. ამ დროს და შემოვიდა გრიგოლ წერეთელი. თხოვნით წაიღო თითო თავი რკინეული. მეორე წელსაც ასე თხოვნით. მერე, როგორც დაჩვეული, ბეგარათ უქცია. ადგა ჩვენი მამები და ცემით გააჯდეს. წავიდა თურმე. თავის უფროსს მოახსენა:—ხალხია ისეთი ველური, რომ დღე რომ იმუშავებენ, საღამოს ცეცხლს წაუკიდებენ და დაწვავენო. თხოვა, ჯარი მომეცია, თურმე საქედურ ნახშირს წვავდენ (საღამოს ცეცხლის წაკიდების ამბავი ნიშანდობლივად მიგვითითებს იმ გარემოებაზე, როცა შედარებით დიდ ადგილზე გაჩაღებული ყოფილა ცეცხლი, ნახშირის დასაწვავად). მოეცა მართლა ჯარები. შემობტომოდა ჩვენ სოფლებს და აეოხრებია სულ ი რჯულძაღლს“. (ერასტი მამისურაძე, სოფ. წედისი).

მთელი რიგი მონაყოლი ამბები მრავალ საგულისხმო საკითხს ეხება, რომელთაგან უნდა დავასახელოთ ერთი საინტერესო თქმულება, „სირამქედელი“, რომელიც უკავშირდება ამირანის გაჩენის შესახებ არსებულ გადმოცემებს. ამ თქმულებაში ამირანი სირამქედელის შვილია, რომელიც ერთ მზეთუნახავს სირამქედლისგან შეეძინა. საერთოდ, რაჭის ფოლკლორში მქედელი სშირად გვხვდება, როგორც „კეთილის“, ისე „მავნებლის“ როლში.

სამქედლო და გრდემლი დიდ პატივში არის ახლაც. „დგვემლზე“ (გრდემლი) ფეხის დადგმა, ჩამოჯდომა, ან დაფუროთხება ყოველად დაუშვებელია, „არვარგია“ (ცნება „არვარგია“ იხმარება მავიური გაგებით, ისე როგორც მეგრული—„ვაშინერს“-ი).

ყოველ შაბათს გრდემლზე სანთელს უნთებდნენ და ევედრებოდნენ წმ. ანგელოზს. რკინის თუ სპილენძის დნობის დროს გარეშე პირს შიგნით არ შეუშვებდნენ, რადგან მათის რწმენით ზოგს „თვალი“ და ზოგსაც „ფეხი“ არ უვარგოდა. ამითაც უნდა აიხსნებოდეს წედური რკინის წარმოების პრაქტიკაში, როგორც ამოღების ისე დაწურვის საშუაოს დამე დაწყება, როცა ყველა თავთავის სახლში მილაგდებოდა და ვისიმე შეხვედრის შიში არ იყო.

საინტერესოა ის გარემოება, რომ ქალი სულ არ შეიშვებოდა სამქედლოში, უწმინდურიაო იტყოდნენ.

მქედელი დიდხუთშაბათს „უბარი“ || „უნძრახი“ შედიოდა სამქედლოში დილა აღრე და სამჯერ კვერს დაჰკრავდა გრდემლზე, რათა არ გამთელებულიყო

ამირანის ჯაჭვი, რომელიც, მათი რწმენით, ამ დღისათვის გაწყვეტაზე დგებოდა. თუ ამირანი აიშვებდა, არც ერთ მკედელს ცოცხალს არ „მოარჩენდა“. მკედელს ქრისტეც ემტერებოდა, რადგან მანვე გასკვდა სამკველი ქრისტეს მისაკრავად. დიდ ხუთშაბათს მკედელი უბრადვე აკეთებდა პატარა „წალღუკას“. იხმარებოდა „ნათვალუბის“ ან „ხელნაკრავის“ წინააღმდეგ. დიდები გულზე იკიდებდნენ. პატარებს აკვანზე შეაბამდნენ—კარგად დაგვეზრდებიანო.

ზემო რაჟა ანუ „ხიდიკარსხემოთ“-ი, როგორც მას ადგილობრივი მცხოვრებნი უწოდებენ—მწირი, მთა-გორიანი და ხეობებით დასერილი ადგილია. ხშირი ნიაღვრები და „მეწყრები“ ფრიად ამცირებენ ისედაც მცირე საყანე მიწებს. ამ მიზეზით აქაური მცხოვრებნი ხშირად უმამულოდ რჩებოდნენ. აღრინდელი გლეხობის ამ უმწეო მდგომარეობას ნაღვლიანად აღნიშნავს ერთი ხალხური ლექსი, რომელიც აქვე მოგვყავს.

„გამცილდა წუთისოფელი,
ცოდვით აივსო ქვეყანა;
იმერეთსა და რაჭაში
მითხარ, რით უნდა მეხარა?
„ხიდიკარსხემოთ“ მცხოვრებნი
სულ „უმაჟლო“ შეგვყარა.
არა გვაქვს ბარად სახნავი;

არცა სათიბი მთაშია.
ისე გაივლის ზამთარი,
ორ კაცს ვერ ნახავ სახლშია.
ზამთარ მიდიან ჩერგებსა,
გაზაფხულ ზემო ქართლშია.
რათ გინდა უმაჟლოსა,
ათ თუმანს აძლევ ქალშია.

მიუხედავად მიწის სიციფროისა, სოფლის მეურნეობის ძირითად დარგს „მიწარობა“ შეადგენდა. უფრო ბარ ადგილებში, მდინარეთა გაყოლებით—აგრეთვე მისდევდნენ მევენახეობას; მთებში—მესაქონლეობას. მეურნეობის სხვა დარგთა შორის აღსანიშნავია მეჭურჭლეობა—„მეკეცეობა“, რაც აქ უმთავრესად ქალების ხელობას წარმოადგენდა (სოფლები ნაკიეთი, სომიწო, ონკევი და სხვა). ქალებისავე ხელსაქნარში დიდი და საპატიო ადგილი ეჭირა შალეულობის დამზადებას. ონური შალი მთელ საქართველოში ახლაც განთქმულია.

მეურნეობის ზემოთ ჩამოთვლილ დარგთა შორის „წედური რკინის“ დამუშავებას რაჭაში დიდი მნიშვნელობა და ხვედრითი წონა ჰქონია. XIX ს. მეორე ნახევრიდან მეურნეობის ეს დარგი თანდათან ჰკარგავდა მნიშვნელობას, ვიდრე ამავე საუკუნის მიწურულში მთლიანად არ მოისპო.

ჩანს ამ ხანებში რუსეთიდან შემოტანილ იაფ რკინას მეტოქეობას ვერ უწევს იგი და ამდენად „წედური რკინის“ დამუშავება ადგილს უთმობს ფაბრიკულ საქონელს. დიმიტრი მაისურაძის ნაამბობი ამ პროცესს უნდა ასახავდეს.

— „რუსის რკინას „ლამფარას“ ვეტყოდით. ლამფარა რალა მოვიდა. აღარ გვინდა აწი წედური რკინაო. ძალიან სარჯელი იყო იმისი დამუშავება. ერთობ ვკამაშვრალბდა. მეტი ვფი მოტანილი რუსული რკინა იყო“.

„წედური რკინის“ დამუშავების შედარებით მაღალმა ტექნიკამ გადმონამუშავების სახით თავი შემოინახა რაჭაში მოცემულ მკედლობაში, რომლის დეტალური შესწავლა ჩვენი მორიგი ამოცანაა.

ამრიგად ირკვევა შემდეგი:

1. ზემო-რაქის ერთ მხარეს—ჯეჯორისა და ქვედრულას ხეობას, კიდევ უფრო ადრე მთელ ზემო-რაქას „სარკინეთი“ ეწოდებოდა, ხოლო იქ მცხოვრებთ—„რკინის კაცები“. 2. XIX ს. მიწურულამდე, ზემო-რაქაში, სახელდობრ „სარკინეთში“, არსებობდა რკინის წარმოება, რომელიც შრომის კოოპერაციულ („მოზიარებები“-ს) პრინციპზე იყო აგებული. რკინის მადანი სოფლების საერთო საკუთრებას შეადგენდა. „სარკინეთის“ რკინის წარმოება ორ მხარეს შეიცავდა: ა) ლითონის ამოღებას, დაწურვა-დამუშავებას და ბ) ქედვას. 3. რკინეული მზადდებოდა შინამოხმარების და ბაზარზე გატანის მიზნით. ბაზარზე გატანილ ნაწარმს გადასცვლიდნენ ან გაჰყიდნენ ფულად. 4. გაცვლა-გაყიდვის საქმე ორმხრივი იყო, როგორც უშუალო ისე მეშვეობითი. პირველ შემთხვევაში თავად მიჰქონდათ მეწარმეთ თავისი საქონელი გასაცვლელ-გასაყიდად; მეორე შემთხვევაში ამ საქმეს ვაჭარი ასრულებდა. 5. სავაჭრო გზები „სარკინეთიდან“ ორი მიმართულებით გადიოდა: აღმოსავლეთით—ქართლისაკენ და სამხრეთით—იმერეთისაკენ. 6. სატრანსპორტო საშუალება უმთავრესად ცხენების ჩაღანდარი, ხოლო იშვიათად ხარმარხილი იყო. 7. რკინის უქედურად გატანა არაა დამოწმებული. 8. „წედური რკინის“ დამუშავების შედარებით მაღალმა ტექნიკამ თავი შემოინახა რაქულ მქედლობაში. 9. რამდენადაც რკინის დამუშავება ქართველი ტომების უძველესი კულტურის ერთერთი მნიშვნელოვანი კომპონენტია, „სარკინეთის“ და საერთოდ რაქის რკინის დამუშავების შესწავლას და ეთნოგრაფიული მასალების შეგროვებას, კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით, უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება. ეს პრობლემა თავისი წონადობით სცილდება საქართველოს ფარგლებს და შედის კავკასიისა და წინააზიის კულტურის პრობლემების რკალში.

2. ჩიბადა

საკავშირო მმცნიერებათა აკადემიის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის მიერ ეთნოგრაფიისა და ფოლკლორის საკითხების შესახებ მოწვეულ პლენუმზე („სხდომაზე“) მიმდინებების მოკლე ანგარიში

პლენუმში შესდგა ლენინგრადში 1938 წ. ივნისის 7—12. მას დაესწრო 54 არალენინგრადელი დელეგატი. პლენუმზე წარმოდგენილი იყო: ყაზახეთი—1 დელეგატი (ალმა-ატა), აზერბაიჯანი—4 დელ. (ბაქო), რუსეთი (ვორონეჟი—1 დელ., გორკი—1, კალინინი—1, ომსკი—1, მოსკოვი—16, სარატოვი—4, სმოლენსკი—1, სტალინგრადი—1, ჩელიაბინსკი 1)—27 დელ., სომხეთი—1 (ერევანი), უდმურტთა ავტ. ოლქი—1 დელ. (იჟევსკი), მარის ავტ. ოლქი—1 (იოშკარ-ოლა), უკრაინა—1 (კიევი—ფოლკლორისტი), უზბეკისტანი—3 (ტაშკენტი, სამარყანდი, კოკანდი), ბელორუსია—1 (მინსკი—ფოლკლორისტი), კარელია—1 (პეტროზავოდსკი), საქართველო—7 (ტფილისი—5, გორი—1, სოხუმი—1). ლენინგრადი წარმოდგენილი იყო: ეთნოგრაფიის ინსტიტუტით, ჩრდილოეთის ხალხთა ინსტიტუტით, ეთნოგრაფიის მუზეუმით, მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტით და სხვ.

პლენუმმა ჩაატარა 2 პლენარული და 14 სექციური სხდომა, რომლებზედაც მოსმენილი იყო 42 სამეცნიერო-კვლევითი და 16 საინფორმაციო მოხსენება.

სამეცნიერო-კვლევითი მოხსენებები თემატურად განეკუთვნებინ: ეთნოგენეზს—2, ზოგად ეთნოგრაფიასა და ფოლკლორს—5, ფოლკლორს—7, რელიგიას—6, მატერიალურ კულტურას—5, თანამედროვე ყოფას—7, ანთროპოლოგიას—1, ისტორიას—2, ხელოვნებას—5 და სხვ.

პლენუმში სამი სექციის სახით მუშაობდა: 1. ეთნოგრაფიის, 2. ფოლკლორის და 3. ისტორიულ-ეთნოგრაფიული. ვინაიდან ჩვენი ინსტიტუტის წარმომადგენლები ეთნოგრაფიულ სექციაში მუშაობდნენ—ჩვენს ანგარიშში უმთავრესად ამ სექციის მუშაობას შევხებით.

მას შემდეგ, რაც 1929 წელს არქეოლოგებისა და ეთნოგრაფების ყრილობაზე ლენინგრადში მიღებული იყო დადგენილება ეთნოგრაფიისა და არქეოლოგიის, როგორც სამეცნიერო დისციპლინების ლიკვიდაციის შესახებ, დადგენილება, რომელმაც დიდი ზიანი მიაყენა კავშირის მრავალ რესპუბლიკაში საბჭოთა ეთნოგრაფიას და მისი განვითარება შეაფერხა (იხ. პლენუმის მიერ მიღებული რეზოლუციის § 5)—საქირო იყო შვიდი წლის შემდეგ პირველად შეკრებილ ეთნოგრაფიულ პლენუმს გაემახვილებინა ყურადღება საბჭოთა ეთნოგრაფიის ამოცანებისა და აქტუალური პრობლემებისადმი. ეს ასეც მოხდა.

აკად. ვ. სტრუვეს მოხსენება „Задачи Института этнографии в связи с актуальными проблемами советской этнографии“ ამ მიზანს ისახავდა. მოხსენილ მოხსენებასთან დაკავშირებით მიღებულ რეზოლუციაში ნათქვამია (იხ. რეზოლ. § 4):

„საბჭოთა ეთნოგრაფებისა და ფოლკლორისტების საპასუხისმგებლო და მასთანვე საპატიო მოვალეობაა ყოველმხრივ შესწავლონ ჩვენი სამშობლოს მრავალრიცხოვანი ხალხების ეროვნული თავისებურებები, ყოფა და შემოქმედება“ და სხვა. შემდეგ ვკითხულობთ (იხ. თეზისები § 7), თუ რა ევალემათ საბჭოთა ეთნოგრაფებს, სპეციალისტებს საზღვარგარეთის ეთნოგრაფიის დარგში: მათ ბოლომდე უნდა გამოამყვანონ ბურჟუაზიული ეთნოგრაფიის ფაშისტური რასიული კონცეპციები, რომელთა მიზანია გაამართლონ კოლონიური ჩაგვრა.

ამისდა თანახმად პირველ რიგში პლენუმის მიერ აღიარებულ იქნა საჭიროდ (იხ. რეზოლ. § 10):

ა) მუშაობის გარდაქმნა იმ მიმართულებით, რომ ეთნოგრაფიული კვლევით მუშაობის თემატიკა დაუახლოვდეს სსრკ-ს ხალხთა კულტურული მშენებლობის მოთხოვნილებებს.

ბ) გეგმიანი მუშაობის გაშლა სსრკ-ს ხალხთა ეთნოგრაფიის მონოგრაფიული შესწავლის მიზნით.

გ) თემატიკაში სსრკ-ს ხალხთა კულტურის ისტორიის ერთიანობის პრობლემების შეტანა.

დ) ზომების მიღება, რათა მოგვარდეს ეთნოგრაფიის სწავლება დიდ უნივერსიტეტებსა და სოციალურ-ეკონომიურ და პედაგოგიურ უმაღლეს სასწავლებლებში, ხოლო პირველ რიგში—მოსკოვსა, ტფილისსა, ერევანსა და ტაშკენტში.

ე) ეთნოგრაფიული მასალების და სამუზეუმო ეთნოგრაფიულ კოლექციების სისტემატური და გეგმიანი შეგროვება, რაც სასწრაფოდ უნდა შესრულდეს, ვინაიდან ძველი ყოფის ეთნოგრაფიული მასალები სწრაფად ისპობა და სხვა.

პლენუმის დადებით შედეგად უნდა ჩაითვალოს ეს დადგენილება, რამდენადაც ამით უკუგდებულა ძველი შეხედულება ეთნოგრაფიაზე და ეთნოგრაფია აღდგენილია როგორც სამეცნიერო დისციპლინა. მიუხედავად ამისა, სტრუვეს მოხსენებაში ჯერ კიდევ მრავალი საკითხი დარჩა გადაუწყვეტელი. პლენუმზე ჩვენ აღვნიშნავდით, სხვათა შორის, რომ სამუზეუმო ექსპოზიციაში ახალი ყოფის წარმოდგენა ეკონომიკის გარეშე, როგორც ამას აღნიშნავს აკად. ვ. სტრუვე—მიუღებელია. ხოლო მეორე მხრით ეკონომიკის წარმოდგენა ექსპოზიციაში ეთნოგრაფიულ გამოფენას საბჭოთა მშენებლობის გამოფენად აქცევს. ამ შემთხვევაში მისაღები მოდუსის გამოჩახვა იოლი საქმე არ არის. ამ საკითხში არ დააკმაყოფილა პლენუმი იმ ცდამ, რომელსაც ადგილი აქვს ლენინგრადის ეთნოგრაფიის მუზეუმში. იქ ახალი ყოფა სანახაობადაა გადაქცეული და სტატიკურობას არ გასცილებია. ასევე არა დამაკმაყოფილებელია ამავე მუზეუმში ძველი ყოფის ექსპოზიცია.

სამწუხაროდ პლენუმზე საბჭოთა ეთნოგრაფიის ძირითადი საკითხი მხოლოდ ერთი მოხსენებით იყო წარმოდგენილი. საბჭოთა ეთნოგრაფიის ძირითად

საკითხთან უშუალოდ დაკავშირებული და მისგან გამომდინარე საკითხები დარჩა ყურადღების გარეშე. მთავარ მოხსენებებში დასმულ საკითხის გაშლას სხვა მოხსენებებში ადგილი არა ჰქონია, მიუხედავად იმისა, რომ მოხსენებები მრავლად იყო წაკითხული. ამ მხრივ პლენუმის ნაკლი იყო ის, რომ პლენუმს არ ჰქონდა წინასწარი მოთქერებული ღერძის საკითხები, რომლებიც პლენუმის მსჯელობის მთავარი საგანი უნდა ყოფილიყო. ამიტომ საკითხები ხუთწლიანი გეგმისა, სამუზეუმო ექსპოზიციისა და სხვა, სხვა დროისათვის გადაიდო.

ეთნოგრაფიულ სექციაში წაკითხულ მოხსენებებიდან პირველ რიგში აღსანიშნავია ის მოხსენებები, რომლებიც ეთნოგენეზის საკითხებს ეხებოდა: პროფ. პ. როკოთიევის „Этногенез народностей Обь-Енисейского бассейна (ненцы, селькупы, нганасаны)“ და სხვ., ს. ტოკარევის „Происхождение якутской народности“ და პროფ. ბახრუშინის „Хозяйство и общественный строй якутов“. პროფ. დ. ზელენინის მოხსენება „Историческая общность культуры русского и украинского народов“ მეტად აქტუალურ თემას ეხებოდა, მაგრამ მის გარეშე გამართული კამათი ასცდა სწორ გეზს. მომხსენებლის მეთოდის კრიტიკის ნაცვლად მსჯელობის საგნად ანთროპოლოგიური მონაცემის გამოუყენებლობა გახდა, რასაც მოსკოველებისა და ლენინგრადელების გადაჭარბებული რეპლიკები მოყვა (ივანოვი, ტოლსტოი და სხვები).

ცხარე კამათი გამოიწვია ნ. ნიკოშინის მოხსენებამ „Первобытные производственные объединения и их роль в социалистическом строительстве у эвенков“. მომხსენებელი ამტკიცებდა, რომ გვაროვნულ გაერთიანებებს ხელის შემწყობი მნიშვნელობა აქვს სოციალისტური მშენებლობისათვის. არსებითად ეს საკითხი უკვე დიდი ხანია გადაწყვეტილია უარყოფითად ხელმძღვანელ ორგანოების მიერ შუა-აზიის სათანადო სინამდვილის გათვალისწინებით.

მოხსენებებთან დაკავშირებით კიდევ ერთი გარემოება უნდა იქნეს აღნიშნული. რიგი მოხსენებები ეხებოდა გვაროვნულ გადმონაშთების არსებობას კავშირის სხვადასხვა ხალხებში, მაგრამ მომხსენებლები კმაყოფილდებოდნენ ზოგადი გვაროვნული ნიშნების აღნიშვნით და გვერდს უვლიდნენ მათთან დაკავშირებულ თავისებურებებს.

ასეთ მოხსენებების ფონზე ჩვენი ინსტიტუტის წარმომადგენლებს მიერ წაკითხული მოხსენებები ბევრ სხვა მოხსენებიდან შესამჩნევად გამოირჩეოდა.

პლენუმის მომწყობ კომიტეტს უცნაურად ჰქონდა განაწილებული მოხსენებები. ასე გამოდიოდა, რომ კავკასიის ეთნოგრაფიასთან დაკავშირებული მოხსენებები სხვადასხვა ქვე-სექციებში უნდა წაკითხულიყო.

ჩვენ ამის წინააღმდეგ წავედით. შეიქმნა კავკასიური სექცია, სადაც წაკითხული იყო ყველა მოხსენება კავკასიის ეთნოგრაფიის საკითხების შესახებ. ამ სექციაში დროდადრო ჩვენი წარმომადგენელი თავმჯდომარეობდა. აქ საყურადღებო მოხსენება გააკეთა ე. სტუდენეცკაიამ „Кочевое товарищество у горцев Северного Кавказа“. მომხსენებელი ამტკიცებდა, რომ ღიჯ ნოგერლიკი აღმოცენებულია საზოგადოებრივი განვითარების ადრინდელ საფეხურზე და ხანგრძლივი ტრანსფორმაცია აქვს გავლილი. აღსანიშნავია ე. შილინგის Игушский Тушюли. მომხსენებელი შეეცადა დაედგინა ტუშოლის ბუნება: ნაყოფი-

ერების ღვთაება (კაცის, საქონლის, მოსავლის). სუსტი მოხსენება აღმოჩნდა ნ. მიხლოსისა, „Семейное право у рачинцев“. მოხსენებელი პლენუმის მომწივრად კომიტეტს საგანგებოდ მოუწვევია მოსკოვიდან მოხსენების წასაკითხავად. სექციის მიერ დაწუნებული იყო მოხსენების როგორც მიზანდასახულება, ისე ფაქტური მასალა. ამის შესახებ ყრილობის მუშაობის დროს გამოცემულ კედლის გაზეთშიც იყო წერილი მოთავსებული.

ჩვენი ინსტიტუტის წარმომადგენლების მიერ აქ წაკითხული მოხსენებების:

1. Одна из графем грузинского алфавита в свете древнейших верований сванов (მომხ. ვ. ბარდაველიძე).
2. О некоторых элементах женского головного убора картвельцев (მომხ. რ. ხარაძე).
3. Надземные склепы Хевсуретии (მომხ. გ. ჩიტაია).

ძირითადი დებულებები სექციის სხდომაზე გამოსულთა უმრავლესობამ გაიზიარა (სტრუვე, სტუდენეცკაია, შილინგი და სხვ). აღნიშნავდნენ, რომ ეს მოხსენებები გამოირჩევა ეთნოგრაფიული თავისებურებების ძიებით, რასაც უღარესად დიდი მნიშვნელობა აქვს კულტურის ისტორიის საკითხების გადაჭრის დროს. პროფ. ოლდერიგემ ხაზი გაუსვა იმ გარემოებას, რომ ამ სახის მუშაობის დროს სასურველია აფრიკული, კერძოდ, ბერბერული მასალების გამოყენება, რამდენადაც, მისი აზრით, მათ მრავალი შეხვედრა აქვთ კავკასიურ-წინა-აზიური კულტურის ელემენტებთან. (N. B. ეტყობა, რომ ამ მიმართულებით ლენინგრადში მუშაობა წარმოებს. ფრანკ-კამენეცკის ხსოვნისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო სესიაზე ჩვენ მოვისმინეთ ლინგვისტური მოხსენება თემაზე: პარალელები ქამიტურ-სემიტურ-იაფეტურ-ბანტუს ენებში (მომხ. იუშმანოვი).

საინფორმაციო მოხსენება პლენუმზე ეთნოგრაფიის დარგში მხოლოდ საქართველოდან და სომხეთიდან გაკეთდა. პლენუმის პროგრამაში აღნიშნული კავშირის ხალხთა მუზეუმის საინფორმაციო მოხსენება მოიხსნა. მოსმენილი იყო: Этнография в Советской Армении (მომხ. სტ. ლისიციანი), Итоги изучения этнографии грузинских евреев (მომხ. ა. კრიხელი), Этнографическая работа Грузинского Краевого общества (მომხ. ს. მაკალათია) და Грузинская этнография за советский период (მომხ. გ. ჩიტაია).

ჩვენს საინფორმაციო მოხსენებასთან დაკავშირებით პლენუმის თავმჯდომარემ აკად. ვ. სტრუვემ აღნიშნა, რომ ერთის მხრით საქართველოდან ჩამოსული ამხანაგების მხურვალე მონაწილეობა ჩვენს პლენუმში, ხოლო მეორე მხრით ის დიდი სამეცნიერო მუშაობა, რომელსაც ადგილი აქვს ტფილისში საერთოდ და კერძოდ ეთნოგრაფიის დარგში, საქართვე. მუშაკებს საბჭოთა კავშირის მეცნიერების მუშაკთა მოწინავე რიგებში აყენებს და მათ მუშაობას მისაბამ გალითად ხდის. ეს ასეც უნდა იყოს, სთქვა მან, რადგან იქ მოღვაწეობს პროფ. ივ. ჯავახიშვილი; აკად. ნ. მარის მოწაფე. მას არ შეეძლო ეთნოგრაფიისათვის ყურადღება არ მიექცია და სათანადო დონეზე არ დაეყენებინა (იხ. 11/VI დილის სხდომის სტენოგრაფ. ანგარიში).

პლენუმის მიერ მიღებულ რეზოლუციაშიც აღნიშნულია ეთნოგრაფიის განსაკუთრებული მდგომარეობა საქართველოში. სიტყვასიტყვით რეზოლუციაში ნა-

თქვამია შემდეგი: „მოხსენებები ეთნოგრაფიული მუშაობის შესახებ ადგილებზე, ისევე როგორც სამეცნიერო მოხსენებები, რომლებიც გაკეთდა სხდომაზე ცენტრალური და ადგილობრივი სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულებების წარმომადგენელთა მიერ, მოწმობენ სსრკ ზოგიერთ რესპუბლიკებსა და ოლქებში ეთნოგრაფიული მუშაობის ერთგვარ ზედმავლობას (ეთნოგრაფიის სახელმწიფო მუზეუმი, ჩრდილოეთის ხალხთა ინსტიტუტი, სომხეთის სსრ და განსაკუთრებით საქართველოს სსრ და სხვა) (იხ. რეზოლ. § 8).

ამავე სხდომაზე მოწონებული იყო ჩვენი ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის განყოფილების საწარმოო გეგმა და გამოითქვა აზრი იმის შესახებ, რომ ჩვენი გამოცემები იბეჭდებოდეს პარალელურად ქართულ და რუსულ ენებზე, უკიდურეს შემთხვევაში ფართო რუსული რეზუმეით.

ზემოთქმულთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს აგრეთვე, რომ ჩვენი წარმომადგენლები დაესწრნენ ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საწარმოო თათბირს 16/VI, სადაც მოხსენებით გამოვიდა აკად. ვ. სტრუვე პლენუმის შედეგების შესახებ. თათბირმა აღნიშნა, რომ ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი პლენუმს მოუმზადებელი შეხვდა, პლენუმს არ ჰქონდა გარკვეულად დასმული ღერძის საკითხი, ინსტიტუტი არ იყო წამყვანი პლენუმის მუშაობაში, ინსტიტუტის პასუხისმგებელი მუშაკები არ იღებდნენ აქტიურ მონაწილეობას, ინსტიტუტის თანამშრომლების მოხსენებების უმრავლესობა სუსტი იყო; პლენუმის მომწყობ კომიტეტს არ უნდა გამოეშვა მინლოსი სუსტი მოხსენებით და სხვა. ჩვენმა წარმომადგენელმა თათბირზე აღნიშნა, რომ მარტოდ-მარტო უდროობით არ უნდა აიხსნას, ალბათ, პლენუმის შეხვედრა მოუმზადებლად. თუმცა ჩვენც მცირე დრო გეჰქონდა ტფილისში, მაგრამ წინასწარ დაეამზადეთ მოხსენებები და თეზისები. თეზისები წავიკითხეთ ჩვენი ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოში და სათანადო ვიზის მიღების შემდეგ გამოვემზადებეთ. ასევე უნდა მოქცეულიყო ეთნოგრაფიის ინსტიტუტიც-ო. პლენუმის მომწყობ კომიტეტს თეზისები სათანადო ინსტიტუტების დასტურით უნდა მიეღო. აგრეთვე საჭირო იყო პლენუმზე დასამუშავებლად ძირითადი საკითხი წინასწარ დაგედვინათ და მის გარშემო დაგეგმვებიანათ მოხსენებები. მომავალში პლენუმზე დასამუშავებელი საკითხების შერჩევა უნდა მოხდეს კავშირის ეთნოგრაფიულ ცენტრებთან შეთანხმებით. აგრეთვე ყურადღება უნდა მიექცეს, რომ ასეთ შეკრებებს ესწრებოდნენ ეთნოგრაფები კავშირის ყველა რესპუბლიკიდან. პლენუმზე არ იყვნენ ეთნოგრაფები უკრაინიდან და ბელორუსიიდან.

პლენუმის მუშაობაზე მონაწილეობის გარდა ჩვენმა წარმომადგენელმა მოხსენება წაიკითხა ეთნოგრაფიის მუზეუმში თემაზე: „ეთნოგრაფიული მუშაობა საქართველოს მუზეუმებში“.

მოხსენებამ აზრთა ცხოველი გაცვლა-გამოცვლა გამოიწვია, რადგანაც მოხსენებაში აღძრული იყო ბევრი პრინციპული საკითხი და მათი გადაჭრის ცდა იყო მოცემული.—გამოითქვა სურვილი მოხსენების დაბეჭდვის შესახებ.

ჩვენი ინსტიტუტის წარმომადგენლებმა იმუშავეს კავკასიის ეთნოგრაფიულ კოლექციებსა და შედარებით მასალებზე ლენინგრადში: ეთნოგრაფიის მუზეუმსა, საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის ეთნოგრაფიულ მუზეუმსა და სახელმწიფო

ერმიტაჟში; მოსკოვში: კავშირის ხალხთა მუზეუმსა და ისტორიულ მუზეუმში. გარდა ამისა ჩვენი წარმომადგენლები გაეცნენ მუზეუმებს: სარატოვში (მხარეთმცოდნეობისა და ჩერნიშევსკის მუზეუმებს), სტალინგრადში (ცარიცინის დაცვის მუზეუმი) და ორჯონიკიძეში (ინგუშთა მუზეუმი და ჩრდილოეთ-ოსეთის მხარეთმცოდნეობის ინსტიტუტი და მუზეუმი). ყველა ზემოთდასახელებულ დაწესებულებასთან დამყარდა სამეცნიერო კონტაქტი. ორჯონიკიძის მუშაკების მიერ გამოთქმული იყო სურვილი, რომ საქართველოს ინიციატივით მოეწყოს კავკასიის ეთნოგრაფების ყრილობა ტფილისში.

დასასრულ, სასიამოვნო მოვალეობად მიგვაჩნია ლენინგრადში მივლინებულ ეთნოგრაფების სახელით უღრმესი მადლობა მოვახსენოთ ენიმკი-ს დირექტორს პროფ. ს. ჯანაშიას და ამავე ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს, რომელთაც საშუალება მოგვცეს მონაწილეობა მიგველო პლენუმის მუშაობაში და ჩაგვეტარებინა მუშაობა კავშირის სხვადასხვა ცენტრებში საჭირო და სასარგებლო საქართველოს ეთნოგრაფიის შემდგომი ზედამელობისა და წარმატებისათვის.

არქეოლოგიის განყოფილება

ა. გობეჯიფილი

ანბარივი სოფ. ღებში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებისა

938 წ. ოქტომბერში მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტმა მიმავლინა ს. ღებში (ონის რაიონი) არქეოლოგიური გათხრების ჩასატარებლად.

მივლინების მთავარი მიზანი იყო მეწარმოებინა ე. წ. ბრინჯაოს ბალთების ძიება, ბალთებისა, რომელთა სოფ. ღების ტერიტორიაზე არსებობის შესაძლებლობის შესახებ თუმცა დიდის ეჭვით, მაგრამ მაინც მიგვითითებენ ზოგიერთი ლიტერატურული წყაროები (იხ. Материалы по археологии Кавказа, Москва 1900 г. выпуск VIII, გვ. 353).

ბრინჯაოს ბალტები ქაშისა თავისი რაოდენობით საკმაოდ ცნობილი არის არქეოლოგიურ მეცნიერებაში [იხ. 1. И. И. Мещанинов—„Закавказские поясные бляхи“, Материалы по описанию племен и местностей Кавказа (ტ. 45, Махач-Кала, 1926). 2. Т. Ивановская, „Кавказские бронзовые поясные пряжки“ (Харьков, 1928 г.). 3. F. Hančar: ა) Eine kaukasische Gürtelschnalle aus Bronze im Wiener Völkerkundemuseum (Wien 1931); ბ) Einige Gürtelschliessen aus dem Kaukasus; გ) Ross und Reiter im Urgeschichtlichen Kaukasus და სხვა და სხვ.-], მაგრამ ვინაიდან აქამდე არც ერთი ბალთა არქეოლოგიური გათხრების დროს ნაპოვნი არ ყოფილა და ყველა დღემდე ცნობილი ბრინჯაოს ბალთა (ჩვენთვის საინტერესო ფორმისა) კერძო პირთაგან შეძენილებია, ამიტომ ყოველგვარი აზრის გამოთქმა მათ შესახებ მხოლოდდამხოლოდ აიპოთეზებს ემყარებოდა. მეცნიერები სხვადასხვა თვალსაზრისით სწავლობდნენ ბალტებს: ტ. ივანოვსკაიას ისინი აინტერესებენ, როგორც ნიმუში ხელოვნების განვითარებისა სხვადასხვა ეტაპზე; ი. ი. მეშჩანინოვი უდილობს ამოხსნას ბალტებზე გამოსახული ცხოველების მიხედვით ამ ბალტების შინაარსი და სხ., მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ მიერ დასახელებულმა ავტორებმა დიდი შრომები მიუძღვნეს ბალტების შესწავლის საკითხს, ეს უკანასკნელი დღემდე ბურუსით მოცული დარჩა.

მარის სახელობის ინსტიტუტი სწორედ ამ გარემოებიდან გამოდიოდა, როდესაც მან გადასწყვიტა ს. ღებში ბრინჯაოს ბალტების მოსაპოვებლად არქეოლოგიური გათხრების დაწყება.

ზემოთ მიუთითეთ, რომ ს. ღებში ბალტების არსებობის შესაძლებლობაზე ლაპარაკია არქეოლოგ პ. ს. უვაროვას შრომაში „МАК, VIII“, მაგრამ ეს წყარო

იმდენად პესიმისტურად არის განწყობილი სოფ. ლების უძველეს სამარეებში ბრინჯაოს ბალთების პოვნის შესაძლებლობის მიმართ, რომ მასზე დაყრდობით არქეოლოგიური მუშაობის დაწყება გაუმართლებელი იქნებოდა. უფრო მეტიც; პ. ს. უვაროვა არამცთუ ბალთების, არამედ უძველესი სამარეების არსებობასაც: კი არ ადასტურებს ს. ლების ტერიტორიაზე. მოვიტანოთ ამონაწერი: „Пряжки Тифлисского музея доставлены ему (Бобринскому, г. г.) горцем из Саэлио в Раче, мой же добыты якобы из могильников в ауле Геби в Раче. Но побывавши для проверки показаний о пряжках в Геби, я не нашла указываемых могил и сильно подозреваю, что они просто взяты на алтаре святилища во имя архангела Михаила, расположенного в пустынном месте, на равнине под ледниками, в котором мы при осмотре нашли много стрел, сосудов, рогов животных и разную мелочь, приносимую в жертву высшему божеству“... (МАК, VIII, გვ. 353).

მაშ რას ეყრდნობოდა მარის სახ. ინსტიტუტი, როდესაც თავის სამუშაო გეგმაში შეჰქონდა არქეოლოგიური გათხრების წარმოება სოფ. ლებში?

1928 წლის გაზაფხულზე, სოფ. ლების მახლობლად, ხენის დროს გლეხებმა იპოვეს ბრინჯაოს ბალთა ქამრისა, რომელიც მაშინვე ჩვენ ჩავვივარდა ხელში და იმავე წელს საქართველოს მუზეუმს შევწირეთ (ინვენტ: № 13—28). ეს ბალთა გამოაქვეყნა ს. მაკალათიამ თავის შრომაში „მთის რაკა“ (1930 წ. გვ. 7—8). იმ დროს მე ჯერ კიდევ საშუალო სასწავლებლის მოწაფე ვიყავი და დიდი მნიშვნელობა არ მიმიცია დასახელებული ფაქტისათვის. 1936 წ. მუშაობა დავიწყე საქართველოს არქეოლოგიურ ინსტიტუტში და 1928 წლის აღმოჩენის შესახებ საუბარი მქონდა ინსტიტუტის დირექტორთან პროფ. გ. ნიორაძესთან. პროფ. გ. ნიორაძემ საკიროდ სცნო ჩემი მივლინება სოფ. ლებში იმ ადგილის არქეოლოგიური დაზვერვისათვის, სადაც 1928 წ. ბალთა იქნა აღმოჩენილი. მე იქ გავთხარე მცირე ადგილი, ვიპოვე სამი სამარე საკმაოდ მდიდარი ინვენტარითა და მათ შორის ერთი ბალთაც. ამავე დროს გლეხებში შევკრიბე ცნობები ამ ადგილისა და მასში სხვადასხვა დროს აღმოჩენილ ნივთების შესახებ. საინტერესო ცნობებთან ერთად გლეხებმა გადმომცეს იქ აღმოჩენილი ზოგიერთი ნივთიც.

აქ საკიროდ ვთვლით მოვიტანოთ ცნობა იმის შესახებ, თუ რა პირობებში იქნა ნაპოვნი პირველი ნივთი იმავე ადგილას, სადაც 1928 წ. ბალთა აღმოჩნდა: ორმოცი თუ ორმოცდახუთი წლის წინათ გლეხებმა მიწის ხენის დროს ადგილ შოშეთში, ლების მახლობლად, იპოვნეს ოქროს თასი. გახარებულმა გლეხებმა მუშაობა განაგრძეს და ცოტანის შემდეგ სახენელმა გამოაჩინა ბრტყელი ქვა, რომლის ქვეშაც ადამიანის ჩონჩხი აღმოჩნდა. შემთხვევის ადგილას გლეხებმა მღვდელი მოიყვანეს ჩონჩხისათვის „წესის ასაგებად“, მაგრამ მღვდელმა წესის აგებაზე უარი განაცხადა: „ეს ჩვენი (ქრისტიანი) არ არის, „კერპი“ ყოფილა“.

ნაპოვნი ოქროს თასი გლეხს ივანე ლობჯანიძეს მიჰყიდეს. მან კი, როგორც ახლა ამბობენ, ადგილი იცოდა, სადაც უნდა გაეყიდა და მასში აღებულ იქნა ფულით სახლი დაიდგაო.

ოქროს თასის პოვნის ფაქტი ჩვენ საესებით უეჭველად მიგვაჩნია, რადგან ეს ცნობა ფრიად სარწმუნო პირებისგან გვაქვს მიღებული.

ამ დღიდან, ე. ი. ოქროს თასის პოვნიდან, ვიდრე 1928 წლამდე შოშეთში აღარაგის არაფერი უპოვნია, მიივიწყეს თვით პირველი აღმოჩენის ამბავიც, ხოლო 1928 წლის შემდეგ თითქმის ყოველ წელს იქ პოულობდნენ სხვადასხვა ნივთებს. 1930 წელს ხელში ჩავივარდა იქ ნაპოვნი ოქროს მონეტა, რომელიც ტფილისში ჩამოვიტანეთ და მხატვარს თ. აბაკელიას გადავეცით. როგორც ვიცით, აღნიშნული მონეტა თ. აბაკელიას დღესაც ხელთა აქვს.

1934 წ. შოშეთს კიდევ იპოვეს ორი ბალთა, ოქროს ნივთები, მძივები და სხვ.

ესაა ყველა ის ცნობა, რომლებიც ადასტურებს ს. ლების ტერიტორიაზე არქეოლოგიური თვალსაზრისით საინტერესო სასაფლაოს არსებობას. ჩვენ შემთხვევა გვქონდა ყველა ამ ფაქტის შესახებ მოგვეხსენებინა მარის სახ. ინტიტუტის არქეოლოგიური განყოფილებისათვის, რის საფუძველზე მან გადასწყვიტა 1938 წლიდან ს. ლებში დაეწყო არქეოლოგიური გათხრები.

ს. ლებში არქეოლოგიური გათხრები უნდა ჩატარებულიყო პროფ. გ. ნიორაძის ხელმძღვანელობით და ჩვენი მონაწილეობით, მაგრამ, სხვადასხვა მიზეზების გამო, პროფ. გ. ნიორაძის რაქაში გამგზავრება არ მოხერხდა და, მარის სახელობის ინტიტუტის არქეოლოგიური განყოფილების წარდგენით, ინტიტუტის დირექციამ გათხრების ხელმძღვანელობა ჩვენ დაგვაჯალა.

ს. ლებში გავემგზავრეთ 12 ოქტომბერს. გათხრებს ვაწარმოებდით 11 დღის განმავლობაში, დანარჩენი დრო, 7—8 დღე, შევწირეთ დაზვერვის მუშაობას. ეს უკანასკნელი კი ფრიად ნაყოფიერი აღმოჩნდა: მივაკვლიეთ არქეოლოგიური თვალსაზრისით საინტერესო ბევრს ახალ ადგილს, რის შესახებაც შემდეგში ვილაპარაკებთ.

ადგილს, სადაც ჩვენ არქეოლოგიურ გათხრებს ვაწარმოებდით, ეწოდება შოშეთი, იგი მდებარეობს ლებიდან 1,5—2 კლმ. მანძილზე ჩრდ.-აღმოსავლეთის მიმართულებით და წარმოადგენს 25—30°-იან დაქანებულ სახნავ ფართობს. შოშეთში უხვად მოიპოვება ქვის გროვები, რომლებიც დროთა ვითარებაში ბუჩქებით შემოსილა. ქვის ასეთი გროვები პარალელურად არის განლაგებული N მიმართულებით (იხ. სურ. № 1). ჩრდილოეთით, სადაც შოშეთის სახნავი ადგილები თავდება, იწყება ხშირი ტყით დაფარული ძლიერ დაქანებული მაღალი ქედი, ხოლო სამხრეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით მას რკალად ერთქემის მდინარე ჩვეშური. შოშეთის იმ ნაკვეთიდან, სადაც არქეოლოგიური გათხრები მიმდინარეობდა, მდ. ჩვეშურთან აშენებულ ჰიდროელსადგურის არხის დასასრულამდე 200 მეტრია.

შოშეთის მიწის ზედაპირის საფუძვლიანი გამორკვევა არ მოგვიხდენია, მაგრამ ზერელე დაკვირვებითაც ცხადია, რომ ის ალაგ-ალაგ წითელი თიხისაგან, ხოლო უმთავრესად შავი მიწისაგან შესდგება.

ყურადღებას იპყრობს ქვის გროვები, რომელთა შესახებაც ცოტა ზემოთ გვქონდა საუბარი: ერთი შეხედვით ეს გროვები უნდა გაჩენილიყო შოშეთის

სახნაე ადგილად გადაქცევისთან დაკავშირებით მიწის ზედაპირიდან ქვების აკრეფით და განსაზღვრულ ადგილებზე დაგროვებით, მაგრამ საკმაოა ცოტათოდენი დაკვირვება, რომ ეს აზრი ექვის ქვეშ იქნეს დაყენებული. ქვის ჯიში, რომლისაგანაც ეს გროვები შესდგება, არ მოიპოვება არსად ისეთ ადგილას, საიდანაც, ადამიანის ჩარევის გარეშე, შესაძლებელი იქნებოდა მისი შოშეთს გადმონაცვლება; ასეთი ჯიშის კლდე მოიპოვება შოშეთიდან 2 კლმ. დაშორებით ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ხოლო ამ კლდიდან ბუნებრივი ძალებით შოშეთის ტერიტორიაზე ქვის გაჩენა ნაკლებად დამაჯერებელია.

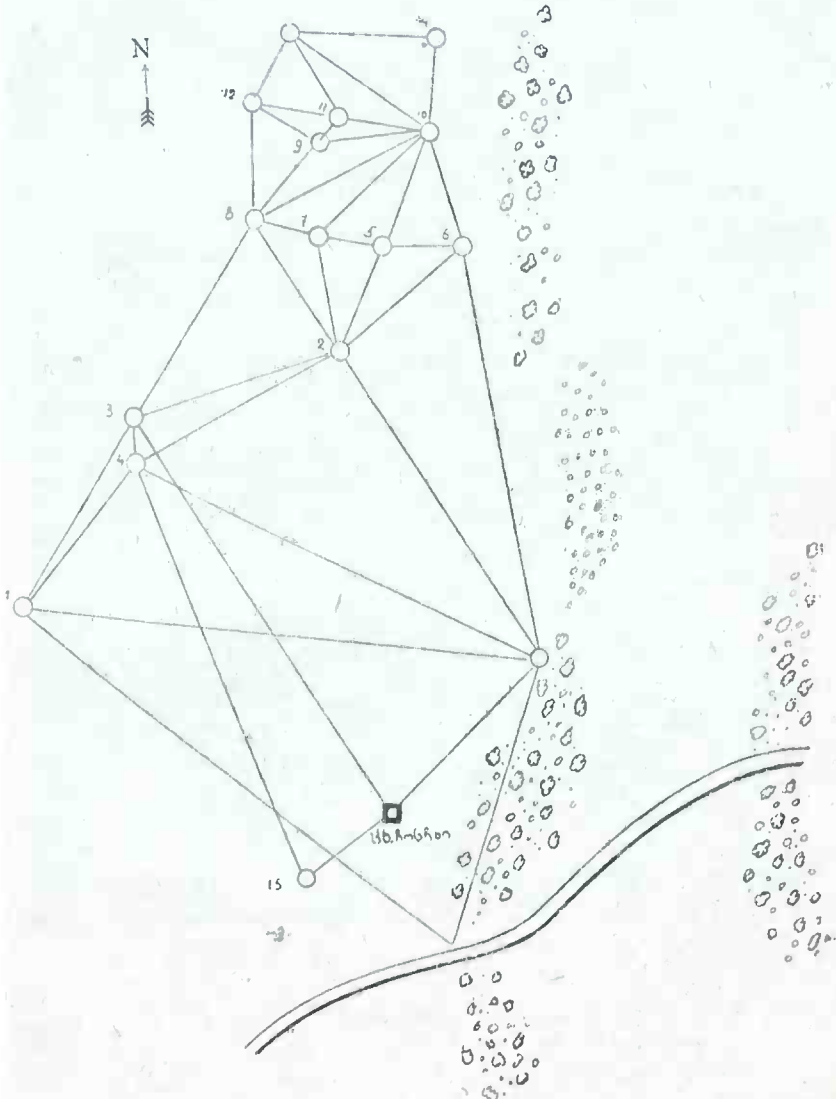

სურ. 1. შოშეთის საერთო ხედი

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ გროვებად ქცეული ეს ქვა წარმოადგენს რომელიღაც დროის სახლების ნანგრევებს. შესაძლებელია, რომ შემდეგში ამ ნანგრევებიდან აღაგებული ქვა გლეხებმა განსაზღვრულ ადგილას დააგროვეს; ამ აზრამდე მიგვიყვანა იმ გარემოებამ, რომ დაზვერვითი მუშაობის დროს ტყის ნაპირას ვიპოვეთ აშკარად გასარჩევი ორი ნასახლარი, ხოლო უფრო ზევით, ე. წ. კისარეთოს გორაზე—მიწაში დამარხული შენობის (ქვიტკირის) ნანგრევები. აქვე აღენიშნა, რომ ეს ნანგრევები ადამიანისათვის ძნელად შესამჩნევია, რადგან იგი მიწით და უზარმაზარი მცენარეებით არის დაფარული.

ამჟამად ძნელია იმის თქმა, ერთი დროის არის თუ არა შენობათა ეს ნანგრევები და შოშეთის ის სასაფლაო, რომელიც ჩვენ გაეთხარეთ, მაგრამ ამ საკითხზე გადაჭრილ პასუხს მოგვცემს შოშეთის მიდამოების შემდგომი არქეოლოგიური შესწავლა.

შოშეთის სასაფლაოს გეგმა 1938წ. გათხრები

სურ. 2. შოშეთის სასაფლაოს გეგმა

ჩვენ დავიწყეთ დაგროვილი ქვების ქვეშ ორმოს ამოღება. ნახევარი მეტრის სიღრმეზე გამოჩნდა ნახშირი და დამწვარი ქვები; ეს ფენა ძლიერ ღრმად მიჰყვებოდა და ვინაიდან იქ მუშაობის გაგრძელება ჩვენს განკარგულებაში არსებულ თანხებს აღემატებოდა, ამიტომ ეს სამუშაო შემდეგისათვის გადავდეთ.

ახლა თვით სასაფლაოს არქეოლოგიური გათხრის შესახებ: გავთხარეთ დაახლოებით 65 კვ. მეტრ. ფართობი. ეს ფართობი შეიცავდა 15 ხელუხლებელს და 6-მდე გაძარცულ სამარეს. სამარეები უმრავლეს შემთხვევაში წარმოადგენდა დედაქანის ორმოებს, რომლების ძირზე შემოყოლებული იყო პატარა ზომის ქვები. 1936 წლის გათხრების დროს კი ვიპოვეთ ერთი ისეთი სამარე, რომელიც „ქვა-ყუთის“ სახელით არის ცნობილი. 1938 წ. გათხრების დროს ასეთი სახის სამარე არ შეგვხვედრია, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთ სამარეს, რომელიც გაძარცული აღმოჩნდა.

№ 1 სამარე (იხ. სურ. 3) მდებარეობდა მიწის ზედაპირიდან 1,5 მეტრის

სურ. 3. სამარე № 1

სიღრმეზე. სამარის ნიშნები გამოჩნდა 0,5 მეტრის სიღრმიდანვე. ნიადაგში შერეული იყო წვრილი ნახშირი. სამარეში ერთად იყო დასაფლავებული სამი მიცვალებული მოკრუნჩხული პოზით. მათი ჩონჩხები მარჯვენა გვერდზე ელაგა. ფეხები ორად ჰქონდათ მოკეცილი, ხელები მოხრილი და ნიკაპთან მიტანილი, თავის ქალის სახე აღმოსავლეთისაკენ იყო მიმართული. სამარის ინვენტარი შეიცავდა შემდეგ ნივთებს: კისერთან გაბნეული იყო ოთხი მძივი (ერთი სარდიონის, ერთი შუშის, ერთი თიხის (?)) და ერთი (საკმაოდ დიდი) — აყიყისა (?), ოღონდ

შეუძლებელი იყო გამოცნობა, თუ რომელ მიცვალებულს ეკუთვნოდა ეს მძივები. შუაში მწოლარე ჩონჩხს წელის არეში აღმოაჩნდა ბრინჯაოს აბზინდი ქამრისა და ბრინჯაოს პატარა ოთხკუთხედი ნივთი, რომლის დანიშნულების შესახებ ჯერჯერობით არაფრის თქმა შეიძლება. მარჯვენა მხარეზე მდებარე ჩონჩხს ჰქონდა შუაში მდებარე ჩონჩხთან ანალოგიური აბზინდი რკინისა. ჩონჩხების ფეხებთან ვიპოვეთ თიხის შავი კურკლის ნატეხი.

ჩონჩხები ძლიერ დაზიანებული იყო, არცერთი მათგანის თავის ქალა მთელი არ ყოფილა.

ჩვენ არ შევეუდგებით სხვა სამარეების დაწვრილებით აღწერას; რადგან მათში მოთავსებული ჩონჩხების მდებარეობა ისეთივე იყო, როგორც № 1 სამარეში. გამონაკლისს შეადგენდა № 13 სამარე, რომელშიაც მიცვალებული ზურგზე მწოლარე და თანაც ფეხებ მოკრუნჩხული ყოფილა დამარხული (იხ. სურ. № 4). ჩონჩხს კისერთან მხოლოდ ერთი ვერცხლის ფიბულა აღმოაჩნდა.

სურ. 4. სამარე № 13

სხვა სამარეებში მიცვალებულები მარცხენა ან მარჯვენა გვერდზე ყოფილან დასაფლავებული.

ინვენტარის მხრივ ყველაზე უფრო მდიდარი იყო № 5 სამარე (იხ. სურ. 5). ჩონჩხი თუმც ძლიერ დაზიანებული აღმოჩნდა, მაგრამ დამარხვის პოზის გამოკვევა მაინც ძნელი არ არის. მოკრუნჩხული ჩონჩხი მარჯვენა გვერდზე იდგა მონაცრისფერო თიხით მოგებული სამარის ძირზე; გაწვდილი მარცხენა ხელი მოკეცილ მუხლებთან ჰქონდა მიტანილი, ხოლო მარჯვენა—თავქვეშ ამოღებული.

ჩონჩხს კისერთან ოქროს გახსნილი რგოლი (შესადგებელია საყურე) და ცოტა ქვემოთ მძივები (8 ცალი) აღმოაჩნდა; წელთან ბრინჯაოს დიდი ოთხკუთხედი ბალთა, ბრინჯაოს ორი რგოლი, ბრინჯაოს პატარა, ცხრაკობიანი ბალთა და ბრინჯაოს ქანგში შენახული ღვედის პატარა ნაშთები ჰქონდა; დიდ ბალთასთან იდვა ბრინჯაოსაგან ნაკეთები ძაღლის თუ ბატკნის თავის გამოსახულება და ხარის თავის გამოსახულება ვერცხლისა. მიცვალებულს მარცხენა ხელზე წამოცმული ჰქონდა ბრინჯაოს სამაჯური, რომლის თავებიც სპირალურად არის დახვეული.

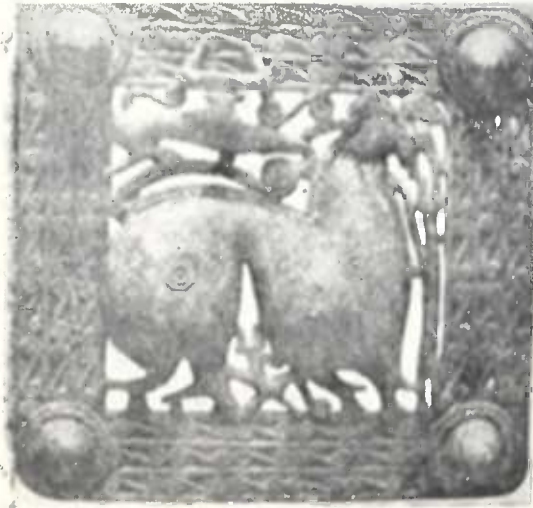

სურ. 5. სამარე № 5

ბალთა წარმოადგენს ბრინჯაოსაგან ჩამოსხმულ მოზრდილ (ზომა: 14,2 × 13,8 სმ) ოთხკუთხედ ფორფიტას, რომლის ყოველ კუთხეზე მოცემულია კონუსისებური თითო ბურცული, ხოლო ბალთის მთელი არე უკავია „S“ სპირალისებური ორნამენტის შიგნით მოთავსებულს, ძლიერ სტილიზაციაქმნილ ცხოველთა გამოსახულებებს. ამ ცხოველთაგან შედარებით ადვილი გამოსაცნობია ორი:

1. ცხოველი, რომელიც ცენტრალურ ფიგურას ზურგზე აზის, ეკვს გარეშეა, ხარია. 2. ცხოველი, რომელიც ცენტრალურ ფიგურას „უყეფს“ და ვერტიკალურად მდგომი პირში ეცემა—ძალი ან ძაღლის ჯიშის ცხოველია. ძნელი გამოსაცნობია თვით ცენტრალური ფიგურა, რომელიც ტანით ცხენს ან ირემს მოგვაგონებს, და პატარა ცხოველი, რომელიც ცენტრალური ფიგურის კიდეებთანაა მოთავსებული თითქოს მწოვარის (сочух) სახით (იხ. სურ. 6).

ბალთას მეორე მხარეს აქვს ბრინჯაოს მარყუჟი და კაკვი, რომელთა მიხედვითაც არქეოლოგები ასკვნიან, რომ ბალთა სწორედ ქამრისა უნდა იყოს. ეს აზრი ახლა მინც ყოველგვარ ეჭვს გარეშე დგას, მაგრამ ამ მოსაზრებაში დაეჭვებას თავის დროზე ის იწვევდა, რომ ქამრის ლითონის ის ნაწილი, რომლითაც ბალთა ქამარს უნდა დაკავშირებოდა (ე. წ. „დედალი“ დუგმა) აქამდე ნაპოვნი არ იყო. № 5 სამარის ინვენტარი საშუალებას გვაძლევს ამ საკითხზე ჩვენი აზრი გამოვთქვათ: ბალთის მახლობლად № 5 სამარეში, როგორც ზემოთაც ვთქვი, ბრინჯაოს ორი რგოლი აღმოჩნდა, მათ შორის უფრო მოზრდილი ერთ ადგილას, ალბათ ხახუნისაგან, შედარებით დაწვრილებულია...

სურ. 6. ბალთა სტილიზებული ცხოველებით

ხომ არ არის ეს რგოლი ის „დედალი“ დუგმა, რომლითაც ბალთა ღვედის ქამარს უკავშირდებოდა! ვფიქრობთ, ეს აზრი უსამართლო არ უნდა იყოს.

ამავე სამარის ინვენტარის ჩამოთვლისას ბრინჯაოს ერთი ნივთი მოვიხსენიეთ, როგორც ცხრაკოპიანი პატარა ბალთა. ეს ნივთი წარმოადგენს რგოლს, რომელიც გადაკვეთილია ორი კადონით. რგოლი ერთი მხრისაკენ გრძელდება სამკუთხედის მაგვარად და ბოლოვდება კაკვით, რომელიც ფრინველის თავისა და ნისკარტის შთაბეჭდილებასა ჰქმნის. რგოლის ირგვლივ რვა კოპი არის განლაგებული, ხოლო მეცხრე ასეთი კოპი მოთავსებულია კადონების ურთიერთ გადაკვეთის წერტილში (იხ. სურ. 7).

შესაძლებელია ეს ნივთი წარმოვიდგინოთ, როგორც მზის კულტის გამომსახველი საგანი, ამასთან ერთად მას პრაქტიკული დანიშნულებაც უნდა ჰქონოდა; აზრს მოკლებული არ უნდა იყოს თუ ჩვენ მას განვიხილავთ როგორც ქამრის ბალთების სახესხვაობას. ამას გვაფიქრებინებს ის, რომ აქ აღწერილს ნივთს აქვს კაკვი, რომლითაც ის ქამრის ერთ ბოლოს დაუკავშირდებოდა, შე-

საძლოა, იმ პატარა რგოლით, რომელიც წინათაც მოვიხსენიეთ, ხოლო მეორე ბოლოთი ქამარი დაუკავშირდებოდა ამ ბალთას მასზე (ბალთაზე) მოთავსებული კოპების საშუალებით, რაც ტექნიკურად ადვილად მოსახერხებელია.

სურ. 7. კოპებიანი ბალთა

ახლახან აღწერილი ნივთის შესახებ გამორიცხული არ არის ეჭვი, რომ იგი ბალთას არ უნდა წარმოადგენდეს. მართლაც და ეს ნივთი ხომ იმავე სამარხშია ნაპოვნი, სადაც ერთი ბალთა უკვე აღმოჩნდა, შესაძლოა თუ არა ერთი მიცვალბული-სათვის ორი ქამარი ჩატანებინათ სამარეში? ვფიქრობთ, რომ ასეთი მოვლენის შესაძლებლობა დასაშვები არის: არქეოლოგიის ისტორიას ანალოგიური ფაქტების მითითება სხვა ადგილებშიაც შეუძლია.

უფრო მეტი დამაჯერებლობა ექნებოდა სხვა საბუთის მიმართულს ამჟამად ჩვენთვის საინტერესო ნივთის, როგორც ბალთის უარსაყოფად: ამ ნივთის მოკაუჭებული ნაწილი იმდენად წვეტიანია, რომ მას შეეძლო ტანთსაცმელის სწრაფად დაზიანება და, თუ ის მართლაც ქამრის ბალთად იყო გამოყენებული, რატომ მას ისეთი მოხერხებული კაუჭი არა აქვს, როგორც წინათ განხილულ ოთხკუთხედ ბალთას? ასეთი შენიშვნის საწინააღმდეგოდ ჩვენ მიუუთითებთ ყობანის მოგვიანო ხანის სამარხში ნაპოვნი ძაბრისებურ ბალთაზე (MAK, VIII, ტაბ. XXV, სურ. 11), რომელსაც ისეთივე წვეტიანი კაუჭი აქვს, როგორიც ჩვენ მიერ აღწერილ ნივთს.

ამას გარდა, მთელი რიგი პარალელები უფლებას გვაძლევს ეს ნივთი მივიჩნიოთ ქამრის ბალთად. პ. ს. უვაროვა „Материалы по Археологии Кавказа“-ში აღწერს ყობანის მოგვიანო-დროინდელ ერთ ოვალურ ბალთა-ჩარჩოს (MAK, VIII, ტაბ. XXIII, სურ. 5) ირიბი კადონით და წვრილ-წვეტიანი კაუჭით. ამ ბალთას ათი კოპი აქვს, რომელთაგან ერთი კადონზეა მოთავსებული (MAK, VIII, გვ. 78). ამავე ტიპს მიეკუთვნება ისევ ყობანის ორი ბალთა (MAK, VIII, ტაბ. XXXVI, სურ. 11 და ტაბ. XLIV, სურ. 12), რომელიც წრისებური ფორმისა არის და სამ-სამ კოპს შეიცავს (MAK, VIII, გვ. 82, 84). სხვა მაგალითების მოტანას რომ თავი დაეანებოთ, საკმაოა მიუუთითოთ ღვინავისებულ შრომაში გამოქვეყნებულ ოთხკუთხედი ფორმის ბალთაზე, რომელიც გადაკვეთილია ორი დიაგონალურად გადაშვრილი კადონით და ამავე დროს შეიცავს ლურსმნისთავის მაგვარ რვა კოპს, რომელთაგან ერთი მოთავსებულია კადონების გადაკვეთის წერტილში (MAK, VIII, ტაბ. LXXVII, სურ. 5; გვ. 179). ეს ბალთა ნაპოვნია კორცა ში, რომლის სასაფლაოს ინვენტარიც პ. ს. უვაროვას აზრით ყობანის მოგვიანო ხანის სამარეების ინვენტარის დროისა უნდა იყოს. ამგვარად, ჩვენ მიერ მითითებული ყველა ეს ქამრის ბალთები დაახლოებით ერთსადაიმავე დროს მიეკუთვნება.

არ შეიძლება რა იგივეობის ნიშანი დავსვათ ზემოთ მითითებულ ბალთებსა და იმ ნივთს შორის, რომელიც შოშეთის № 5 სამარეში იქნა აღმოჩენილი, ამავე

დროს მათი ერთმანეთთან მსგავსების გამო, ჩვენის აზრით, ყველა ისინი ერთ ოჯახს უნდა მივაკუთვნოთ. ასეთი დასკვნის გაკეთებისათვის პირველ რიგში უფლებას იძლევა შოშეთისა და კორცის დასახელებული ბალთების შედარება: ისინი და ყველა ზემოთ დასახელებული კოპებიანი ბალთები წარმოადგენს ამ ბალთების წარმოების განვითარებაში ერთი ჯაჭვის ცალკეულ რგოლებს, ხოლო ამ ჯაჭვის პირველ რგოლად უნდა მივიჩნიოთ შლიმანის მიერ ჰისარლიკში ნაპოვნი ბალთა, რომელიც ბერლინის მუზეუმში ინახება და თავისი ფორმით ნათესაურ კავშირშია ყობანისა და კორცის კოპებიან ბალთებთან (ესარგებლობ პ. ს. უვაროვას შრომით, MAK, VIII. გ. გ.).

შოშეთის № 5 სამარეში აღმოჩენილი ბალთა, თავისი სილამაზით, განხილულ ყველა ბალთათა შორის შედევრს წარმოადგენს. ჩანს, რომ იგი დახელოვნებული ოსტატის ხელით არის შექმნილი. მაგრამ მასში, გარდა გარეგანი სილამაზისა, შეიძლება დაეინახოთ შორეული დროის სარწმუნოებრივი ანარეკლიც.

ანტიკურ ქვეყნებში ფართოდ იყო გავრცელებული ქალ-ღმერთის ვენერას კულტი. რომელიც მწერლის აპულეის დამოწმებით, ვენერა მოგზაურობს ოქროს ეტლით, რომელიც შეუღლებების წინ მას ვულკანმა დაუმზადა და რომელშიაც მტრედები არიან შებმული (იხ. აპულეი, „ამური და ფსიქეა“, თარგმ. თ. ყიფიანისა, ჟურნ. მნათობი № 7, 1938 წ. გვ. 80).

ასევე გავრცელებული იყო ანტიკურობაში იუპიტერის ეტლის გამოსახულებანი. ხომ არ არის შოშეთის ნაპოვნი კოპებიანი ბალთა ამ ეტლის სტილიზაციაქმნილი გამოსახულება მით უმეტეს, რომ მასზე გარკვევით არის წარმოდგენილი ფრინველის თავი და ნისკარტი! შეიძლება ეს აზრი ქვეშაბრტყეასთან ახლო იყოს, ოღონდ მისი დასაბუთება მოითხოვს ამ საკითხზე შემდგომ სერიოზულ მუშაობას. ამ აზრს, ყოველ შემთხვევაში, იმდენივე საბუთი აქვს, რამდენიც იმას, რომ აღნიშნული ბალთა წარმოადგენს მზის დისკოს გამობატულებას. მზის კულტის ანარეკლს მატერიალური წარმოების დარგში. ვფიქრობთ, რომ ხელოსანს, რომელმაც აღნიშნული ბალთა ჩამოასხა, მიზნად ჰქონდა დასახული მოეცა აღმოსავლეთის მზის კულტისა და ანტიკურობაში გავრცელებული ვენე რას ან იუპიტერის კულტის ერთ ნივთში შერწყმა, რაც მან წარმატებით გადასჭრა. ამ დებულებას ჩვენ შემდეგ მასალებზე ვამყარებთ: საფრანგეთში მრავლად არის ნაპოვნი ეტლის ბორბლის მაგვარი ნივთები, ასევე საქმაო რაოდენობით მოიპოება სან-ჟერმენის მუზეუმში (იხ. MAK, VIII, გვ. 69) პატარა ქანდაკებანი იუპიტერისა, რომელსაც ხელში ეტლის ბორბალი უკავია. პირველი ნივთები წარმოადგენს მნათობთა გამოსახულებას, ხოლო მეორენი—იუპიტერს თავისი ეტლის სიმბოლური ნიშნით. ადვილი შესაძლებელია რომ წარმართობის-დროინდელი საქართველოს აღმოსავლეთთან და დასავლეთთან მტკიცე კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობის ნიადაგზე მოხდა მზისა და იუპიტერის კულტის განსაზღვრული დროის მონაკვეთზე შერწყმა, რამაც თავისი გამობატულება ადამიანთა მორთულობისათვის დანიშნულ ნივთების დამზადებაშიაც ჰპოვა. აქ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ შერწყმულ კულტს ალბათ ღრმად არ გაუდგამს ფესვი მოსახლეობის ფართო მასებში, რასაც საქართველოს ტერიტორიაზე მსგავს გამოსახულებათა და სხვა საბუთთა იშვიათობაც ადასტურებს.

№ 5 სამარის მეორე ბალთაზე ლაპარაკს რომ მოვრჩეთ, ჩვენ მიუთითებთ კიდევ სამიოდე ანალოგიურ ნივთზე, რომელთაგან ორი ნაპოვნია (უფრო სწორად ნასყიდია) ა. ა. სპიცინის მიერ (იხ. Материалы ГАИМК-а, вып. 2-й, Древности Камы по раскопкам А. А. Слицины в 1898 г., Ленинград, 1933 год, გვ. 14, ტაბ. VI, სურ. 33 და გვ. 20, ტაბ. 11, სურ. 12) ძღ. კამის დაბლობში (ზუევო და კოროსტინო), ხოლო ერთი საქართველოში, სოფ. ბორშია ნაპოვნინზე მემამულე მაქავარიანის მიერ (იხ. Материалы по Археол. России № 34, Доклады читанные на Лондонском международном с'езде историков в марте 1913 г. Петроград, 1914 г. Доклад Е. М. Придыка „Новые Каказскиеклады“ გვ. 106 და ტაბ. VI, სურ. 9).

ზუევოსა და კოროსტინოში ნაპოვნი ბალთები გარეგანი ფორმითა და წრეხაზის სამკუთხედის მაგვარად გავრძელებით ემსგავსება შოშეთის № 5 სამარის მეორე ბალთას.

ბორში ნაპოვნი ნივთი, დანიშნულების მხრივ, ე. მ. პრიდიკისათვის, როგორც ჩანს, გაურკვეველი დარჩენილა. აღწერს რა ბორში ნაპოვნ განძს, პრიდიკი ჩვენთვის საინტერესო ნივთის შესახებ ამბობს „Странный овальный предмет в роде петли с перекладиной по середине и на девяти коротеньких ножках“ (იხ. დასახ. შრომა, გვ. 106) ერთი შეხედვითაც კი ადვილად დარწმუნდებოდა კაცი, რომ ეს „странный овальный предмет“ სხვა არაფერია თუ არა იმ ტიპის ქამრის ბალთა, რომელიც შოშეთის № 5 სამარეშია ნაპოვნი (მეორე ბალთა). ბორის ბალთას, განსხვავებით შოშეთის ბალთისაგან, ერთი კადონი აქვს, ხოლო კაკვი მოგვაგონებს ცხოველის თავის სტილიზაციაქმნილ გამოხატულებას.

შოშეთის № 5 სამარიდან ყურადღებას იპყრობს კიდევ ორი ნივთი: ვერცხლის ხარისთავისა (იხ. სურ. 8) და ბატკნის თუ ძაღლის თავის გამოსახულებანი (ბრინჯაოსი).

აღსანიშნავია, რომ შოშეთის სასაფლაოს გათხრებმა საკმაო რაოდენობით მოგვცა ე. წ. „ცხოველური სტილის“ ნივთები. ეს სტილი ოდესღაც წმინდასკვითურად ითვლებოდა, მაგრამ არაერთგზისმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა და გამოკვლევებმა „ცხოველური სტილის“ უამრავი ნივთები აღმოაჩინა აღმოსავლურ, არქაულ ბერძნულ და საკუთრივ იონიის ხელოვნებაში, მიკენისა და ძველი ტროას მატერიალური კულტურის ნაშთებში. უფრო მეტიც, არ არსებობენ ხალხები, რომელთაც თავისი განვითარების განსაზღვრულ საფეხურზე მეტხაკლებად უხვად არ მოეხდინათ ცხოველთა სამყაროს ასახვა რელიგიასა თუ ხელოვნებაში. ცნობილია, რომ სანამ ადამიანთა თავში ღმერთები ანთროპომორფული სახით შეიჭრებოდნენ, მანამდე ისინი ზოომორფულად იყვნენ წარმოდგენილი. ადამიანები ზრუნავდნენ იმაზე, რომ მათი ღვთაებანი (ცხოველები) განუყრელად მათთან ახლო ყოფილიყვნენ და ამიტომ ჰქმნიდნენ მათ გამოსახულებებს, მათ ცალკეულ ორგანოთა გამოსახულებებს იმ ანგარიშით, რომ ღვთაების ცალკეულ ორგანოს ისეთივე ძალა და ძლიერება შესწევდა, როგორც მთელ ღვთაებას.

სანამ ადამიანი ჯერ კიდევ უძლური იყო გაშორებოდა ბუნების მოვლენათა შარტოდენ დამკვირვებლის როლს, სანამ მას არ შეეძლო მოეხდინა საგანთა და მოვლენათა აბსტრაგირება, ის თავის ღებთაება—ცხოველებს ქანდაკებებისა თუ სურათების სახით გამოსახავდა ისე, როგორც ისინი ბუნებაში არსებობდნენ, ე. ი. ამ პერიოდის ადამიანი უპირველეს ყოვლისა ნატურალისტურად უყურებდა ყოველივეს. შემდეგში, როდესაც საწარმოო იარაღების ზრდისა და განვითარების საფუძველზე ადამიანის მოაზროვნე ტენიი ადვილად ასურხებს საგანთა და მოვლენათა აბსტრაქციას, ზოომორფული ღებთაებანი ადამიანის წარმოდგენაში ღებულობენ არაბუნებრივ სახეს, ისინი გვევლინებიან სტილიზაციაქმნილად გრიფონების, ურჩხულების, ფრთოსან ცხოველთა და სხ. სახით. ეს რასაკვირველია იმას არ ნიშნავს, რომ განვითარების ამ საფეხურზე ცხოველთა ნატურალისტური წარმოდგენა ქრება. ერთი და მეორეც ხანგრძლივად არის შემონახული კაცობრიობის ისტორიაში, რის საბუთსაც საკმაო დამაჯერებლობით იძლევა, როგორც ანტიკური ქვეყნებისა და ძველი აღმოსავლეთის ისე, კერძოდ, საქართველოს მატერიალური კულტურა.

„ცხოველური სტილი“ მატერიალური კულტურის ძეგლებზე არ არის მარტო პირვანდელი რელიგიის ნაყოფი: იგი აგრეთვე ასახავს ადამიანთა საზოგადოების სამეურნეო ცხოვრებას და ხშირად იგი ძალისა და ძლიერების სიმბოლოდ იქცევა. მატერიალური კულტურის ასეთი ძეგლები საკმაო რაოდენობით დაგვიტოვეს ხეთებმა, ძველმა ეგვიპტელებმა, ასურელებმა და სხ. ფარაონთა და მეფეთა სასახლეების ალყაფის კარებთან და ქალაქში შესასვლელებთან იშვიათი მოვლენა არ იყო ლომისა და ხარის ქანდაკებანი, რომლებიც მნახველთა შორის ნერგავდა სასახლისა თუ ქალაქის პატრონის სიმდიდრისა, ძალისა და ძლიერებისადმი რწმენას.

ჩვენ მიუთითებთ ერთერთ ეგვიპტურ სურათზე (იხ. Древний восток. Атлас по древней истории Египта, Передней Азии, Индии и Китая под ред. ак. В. В. Струве, გვ. 33. Ленинг. 1937), რომელშიაც წარმოდგენილია ფარაონ ამენხოტეპ III-ის მიერ საშინაო შემოსავლისა და დაპყრობილი ქვეყნებიდან შემოსული ხარკის შესახებ მოხსენების მიღების სცენა. ამ სურათზე ყურადღებას იპყრობს ლომისა და ხარის გამოსახულებანი, რომლებიც სხვას არაფერს ნიშნავს თუ არა იმას, რომ ხელოვანს უნდოდა შეკვეთისამებრ გადმოეცა ძლიერება და სიმდიდრე ამენხოტეპ III-სა.

ასევე უნდა იქნეს გაგებული პტახოტეპ I-ის (ძველი სამეფო—5 დინასტია) აკლამის კედლის რელიეფის ნაწილი, სადაც ცენტრალური ადგილი ხარების გამოსახულებებს უკავიათ. ანალოგიური მაგალითების დასახელება შეიძლება თითქმის ყველა ძველი ქვეყნის სინამდვილიდან (მიკენის აკროპოლის ალყაფის კარებთან დადგმული ლომის ქანდაკებანი და სხ.).

„ცხოველური სტილის“ საწყისები ხეთებში უნდა ვეძებოთ. ეს სტილი ქართველ ტომებში უხსოვარი დროიდან არსებულა და ხანგრძლივად ყოფილა

სურ. 8. ხარის თავის ქანდაკება ვერცხლისა.

დამკვიდრებული. სხვა უამრავ არქეოლოგიურ აღმოჩენებთან ერთად ამ აზრს ერთხელ კიდევ ამტკიცებს შოშეთის სასაფლაოს გათხრის დროს ნაპოვნი ქამრის ბალთები სტილიზებულ ცხოველთა გამოსახულებებით, წვრილფეხა ცხოველთა ბრინჯაოს ქანდაკებანი და ხარისა და კრავის (თუ ძაღლის) თავის გამოსახულებანი, რომელნიც ზემოთ მოვიხსენიეთ. შოშეთს აღმოჩენილი ხარის თავი განხილული უნდა იქნეს იმავე თვალსაზრისით, როგორითაც ძველი ქვეყნების მატერიალური კულტურის ნაშთებზე მოცემულ გამოსახულებებს მივუდევით. ერთნაირად სწორი უნდა იყოს მისი როგორც საკულტო, ძლიერების ან მატერიალური სიმდიდრის გამომხატველ ნივთად მიჩნევა; შესაძლებელია აგრეთვე, რომ ყველა ეს მხარე გაერთიანებული იყო მასში და კლასობრივად უკვე დანაწილებულ საზოგადოებაში მისი მატარებელი სხვებისაგან გაიჩრდილა სიმდიდრით (ჰყავდა ბევრი საქონელი და სხ.). ეს აზრი სიმართლეს მოკლებული არ უნდა იყოს თუ გავითვალისწინებთ, რომ შოშეთის № 5 სამარე, რომელშიაც ხარის თავი (ვერცხლის) იქნა აღმოჩენილი, სხვა სამარეებზე უფრო მდიდარი იყო.

გარეგანი სახის მიხედვით ჩვენ მიერ დასახელებული ხარისთავი ერთადერთია ყველა აქამდე აღმოჩენილთა შორის (ხარისთავის გამოსახულებანი აგრეთვე აღმოჩენილია კუნძულ მაიორკაზე და სხ.). რქების დასაწყისში მას ეტყობა წრედ შემოვლებული თითო ზოლი, რაც ალბათ ე. წ. „ნაზარდის“, იმ „ნაზარდის“ წარმოდგენას იძლევა, რომლის მიხედვითაც, ჩვეულებრივ, საქონლის წლოვანებას ანგარიშობენ. თუ აღნიშნული ზოლები ამ აზრით არის გაკეთებული, რასაკვირველია, მათ მხოლოდ პირობითი მნიშვნელობა ექნებოდათ, რადგან თვით რქების ზომა (სიგრძე—1,1 სანტ.) ადასტურებს, რომ ჩვენ საქმე საკმაოდ მოზრდილ საქონელთან გვაქვს. გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა რომ „ნაზარდი“, რომელიც ახლახან განვიხილეთ როგორც საქონლის წლოვანების აღმნიშვნელი სქემატური გამოსახულება, სრულებით სხვა მოვლენასთან არის დაკავშირებული: საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში (კერძოდ ზემო რაქაში) დღემდე ფართოდ იყო გავრცელებული წესი, რომლის მიხედვითაც გაზაფხულზე, ხენის დაწყების პირველ დღეს, პირველი კვალის გავლებამდე ხარებს რქებზე ჩამოაცვამდნენ სპეციალურად ამ მიზნისათვის გამომცხეარ მრგვალი ფორმის პურს. პურს ცენტრში მრგვლად ამოსჭრიდნენ ისე, რომ იგი ხარს რქაზე ჩამოცმოდა, ხოლო ამონაჭერს კვალში ჩაადგებდნენ იმ რწმენით, რომ ყანა ბარაქიან მოსავალს მოიტანდა.

ადვილი საფიქრებელია, რომ შოშეთს აღმოჩენილი ვერცხლის ხარისთავის რქებზე გამოსახული „ნაზარდები“ ამ მოვლენის სქემატურ გადმოცემას ისახედდეს მიზნად.

ასეა თუ ისე, ერთი რამ მაინც ცხადი ხდება არქეოლოგიური მასალების (ყაზბეგი, რაჭა და სხ.) მიხედვით: ხარის კულტი ჩვენში საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა და ის ხალხურ ფოლკლორსაც შემოუნახავს.

ცხოველის თავის მეორე გამოსახულების (ძაღლი თუ ბატკანი) შესახებ აქ სიტყვას არ გავაგრძელებ, რადგან მისი სახეობა ჯერ კიდევ დადგენილი არ არის. აღნიშნავ მხოლოდ იმას, რომ ის უნდა წარმოადგენდეს ამულეტს, რა-

საც მასზე არსებული პატარა ნახერეტი და „ენაც“ გვაფიქრებინებს. ცნობილია, რომ ცხერის გამოსახულებებს ადამიანები ატარებდნენ, როგორც „ავი თვალის“ საწინააღმდეგო ამულეტებს.

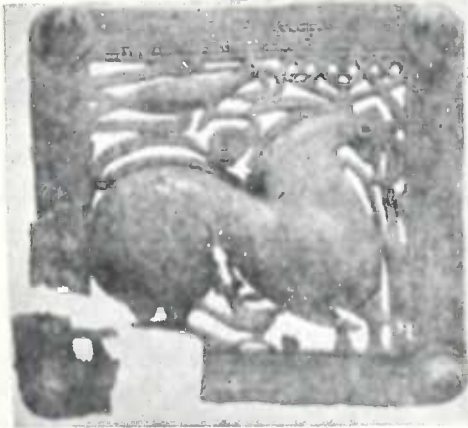
შოშეთის არქეოლოგიურმა გათხრებმა აგრეთვე დიდი რაოდენობით მოგვცა ვერცხლისა და ბრინჯაოს ფიბულები, რომელიც დიდად განსხვავდება ყობანისა და საერთოდ ჩრდილო კავკასიის ფიბულათა ტიპებისაგან. შოშეთის თითოეული ფიბულა ლითონის ორი ნაჭერისაგან არის გაკეთებული და ფორმით იგი შეილდს ემსგავსება. „შეილდის“ ანუ რკალის ერთ ბოლოზე 3—4 სპირალად შემოხვეული აქვს და შემდეგ შეილდის ბაწრის მსგავსად გადადებული ბრინჯაოს ნემსი, რომლის თავიც, საჭიროების მიხედვით, ჩაიკეტება შეილდის მეორე მოკაუჭებულ ბოლოში. შოშეთის ყველა ფიბულის რკალები მრგვალი ან ოთხწახნაგოვანებია. „შეილდებზე“ უმრავლეს შემთხვევაში მოცემულია წიწვოვანი ორნამენტი. ამ სახის ფიბულები ნაპოვნია დას. საქართველოში (სოფ. ბორი), ჩრდ. კავკასიაში (რუხტა) და სხ. ფიბულები შოშეთის სამარებში მიცვალებულებს კისერთან ჰქონდათ. თითო სამარეში ნხოლოდ თითო ფიბულა იყო.

ჩვენ აქ არ შევედგებით შოშეთის ყველა ნივთის ცალკეულ განხილვას. ეს უფრო სპეციალური გამოკვლევის საგანია. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ შოშეთის არქეოლოგიურმა გათხრებმა საკმაო რაოდენობით მოგვცა სარდიონის, შუშის, ქვისა და პასტის მძივები, კერამიკული ნაწარმი, ჩამოსაკიდებლები, ოქროს ნივთები (ერთი თვლიანი ბეჭედი და ერთი ც საყურე). გარდა ამისა № 12 სამარეში ნაპოვნია იმავე ფორმის (ოთხკუთხედი) ბალთა (იხ. სურ. 9), როგორც აღმოჩენილ იქნა № 5 სამარეში. № 12 სამარის ბალთა შედარებით მომცროა (სიგრძე—12,4 სანტ., სიგანე—11,3 სანტ.), ფეფურალური გამოსახულებითაც თვალსაჩინოდ განსხვავდება № 5 სამარის ბალთისაგან. ცხოველთა გამოსახულებანი მასზე რიცხვით მართალია იმდენივეა, რამდენიც წინათ განხილულ ბალთაზე იყო, მაგრამ აქ ხარის ნაცვლად წარმოდგენილია ფრანველის ან თევზის ფიგურა, ცენტრალური ფიგურა კი აღჭურვილია სამად განშტოებული ირმის მაგვარი სტილიზებული რქებით. პირველსა და მეორე ბალთას შორის აგრეთვე საკმაო ზღვარის გავლება შეიძლება ორნამენტის მხრივ. № 5 სამარის ბალთის ორნამენტი წარმოადგენს „S“ სპირალს, № 12-ისა კი უმთავრესად ნაწნავისებური ორნამენტი.

როგორ უნდა იქნეს დათარიღებული შოშეთის ნივთები?

ცნობილია, რომ დღემდე ბრინჯაოს ბალთების დათარიღება ჰიპოთეზებზე იყო დამყარებული. არქეოლოგი პ. ს. უვაროვა ამ სახის ბალთებს მიაკუთვნებს ყობანის უძველესი პერიოდის ნივთებს (IX—VII საუკ. ჩვ. წელთაღრიცხვამდე — МАК VIII, გვ. 361—363). აი რას ამბობს იგი: „К древнейшему периоду причитаю также рог для питья и поясные пряжки, огнесенные мною к отделу случайных находок, которые по составу бронзы и оригинальности рисунка и форм не могут по моему крайнему убеждению принадлежать к более позднему времени“ (იხ. МАК, VIII, 367). უვაროვას აზრით, ბრინჯაოს

ბალთების წარმოების გავრცელება მანამდე იყო, სანამ რკინა შემოვიდოდა ხმარებაში. ეს დებულება რომ სიმართლეს მოკლებულია—ყოველგვარ ეჭვს გარეშეა შოშეთის არქეოლოგიური გათხრების შემდეგ, იქ პრინჯაოს ბალთებთან ერთად საკმაო რაოდენობით არის ნაპოვნი რკინის ნივთები (აბზინდი) და ნატეხები.

სურ. 9. ბალთა სტილიზებული ცხოველებით მე-12 სამარტიდან

უფრო მეტიც, № 7 სამარეში ნახევრად რკინის ფიბულასთან ერთად აღმოჩენილ იქნა ალექსანდრე მაკედონელის ფულის მიმბაძველობით მოჭრილი ოქროს მონეტა, რომელიც საუკეთესოდ ათარიღებს არა მარტო ბალთებს, არამედ შოშეთის მთელ სასაფლაოსაც.

შოშეთის აღმოჩენილი მონეტა ერთადერთი არ არის თავისთავად. მსგავსი მონეტები აღმოჩენილია სოფ. ბორში (იხ. E. M. Придик, დასახელებული შრომა, გვ. 95) და საქართველოს მთელ რიგ სხვა ადგილებში. ეს მონეტები აღწერილი აქვს ა. ნ. ზოგრაფს („Античные золотые монеты Кавказа“, Археологические работы на новостройках, ტ. II, 1935 წ.).

მკვლევართა აზრით, ასეთი მონეტები იჭრებოდა თვით საქართველოში და წარმოადგენდა ალ. მაკედონელის ფულის დამახინჯებულ მიმბაძველობას. მონეტის ავერსზე გამოხატულია ქალ-ღმერთის ათინას დამახინჯებული თავი, ხოლო რევერსზე—ასევე დამახინჯებული ქალ-ღმერთი ნიკა.

ალ. მაკედონელის ფულის მიმბაძველობით მოჭრილი მონეტები მიეკუთვნება III—I საუკუნეებს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე და, ეჭვს გარეშეა, ასევე უნდა იქნეს დათარიღებული შოშეთის სასაფლაოც, სადაც ეს მონეტა იქნა აღმოჩენილი. ყოველ შემთხვევაში ეს თარიღი ბევრით არ უნდა იქნეს გადატანილი III საუკუნის იქით ჩვენს წელთაღრიცხვამდე.

ორიოდე სიტყვა მიცვალებულისათვის სამარეში ფულის ჩატანების შესახებ. ეს ჩვეულება უძველეს დროში ფართოდ გავრცელებული ყოფილა და გადმონაშთის სახით ზოგიერთ ხალხებში დღესაცა გვხვდება. მიცვალებულისათვის ფულის ჩატანება დაკავშირებული იყო რწმენასთან, რომ მიცვალებულის სულმა უნდა გაიაროს საიქიოს მდინარე, რომელზედაც უსასყიდლოდ არავინ გადაიყვანს. ასეთი რწმენის ანალოგიას ჩვენ ვიპოვნით აპულეის ზემოთ დასახელებულ „ამურსა და ფსიქეაში“ (მნათობი № 7, 1938 წ.).

მოკვდავ ქალზე ლამაზ ფსიქეაზე განრისხებულია ქალ-ღმერთი ვენერა და ცდილობს მის დაღუპვას. რადგან ფსიქეამ ვენერას მიერ დაგებულ ყველა მახეს თავი დააღწია, ამ უკანასკნელმა ისეთი სასჯელი მოიგონა, რომ ფსიქეას ის

უთუოდ დაღუპავდა. ვენერა ავალებს ფსიქეას წავიდეს და სულთა სამეფოდან მოუტანოს პროზერპინას სილამაზის ნაწილი. მოკვდავი ქალი კარგად გრძნობს ამ სასჯელის სიმწვავეს, მაგრამ მას დამრიგებლად გრძნეული კოშკი მოველინება: ის ასწავლის თუ რა გზით უნდა წავიდეს სულთა სამეფოში, რა უნდა წაიღოს თან და როგორ უნდა დაბრუნდეს უკან. სხვათა შორის კოშკი ეუბნება ფსიქეას: „პირით სპილენძის ორი ფული წაიღე...“ (გვ. 84--85) „მაღე მიცვალბულთა მდინარეს მიაღწევ, რომლის უფროსად ქარონია დაყენებული. იგი გასამრჯელოს მოითხოვს და მხოლოდ მაშინ გადაგიყვანს პატარა ნავით მეორე მხარეს. როგორც ხედავ, გარდაცვლილთა შორისაც ანგაარებაა. არც ქარონი და არც თვით დიდი ღმერთი დიტი უსასყიდლოდ არაფერს არ აკეთებენ და ღარიბმა მოკვდავმა გზისათვის ფული უნდა მოიმარაგოს...“ (გვ. 85). „გადაყვანისათვის ერთ ფულს მისცემ იმ ბინძურ მოხუცს“ (იქვე). უკან დაბრუნებისას „ძუნწ მოხუცს გადმოსაყვანად შენახული სპილენძის ფული მიეცი“ (იქვე).

აპულების რომანი სატირულია, მაგრამ იქ გამოხატულება ჰპოვა ძველი რომაელების სარწმუნოებრივმა შეხედულებებმაც.

უნდა ვიფიქროთ, რომ შოშეთს აღმოჩენილი მონეტაც მსგაეს სარწმუნოებრივ ფაქტზე მიგვიჩივებს. შოშეთის არქეოლოგიური გათხრების გაგრძელება მეტ ნათელს მოჰფენს, როგორც ამას, ისე საქართველოს ისტორიის მთელ რიგ მნიშვნელოვან საკითხებს.

მეზოლითურ და ნეოლითურ კულტურათა ნაშთები საქართველოში¹

(ოდიშის განათხარი მასალებით)

1937 წლის ნოემბერში მეცნიერებათა საკავშირო აკადემიის საქ. ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის აკად. ნ. მარის ინსტიტუტის საწ. გეგმის თანახმად გაგზავნილ იქნა არქეოლოგიური ექსპედიცია ზუგდიდის რაიონში, ქვის ხანის ნივთიერი კულტურის ძეგლების გათხრების ჩასატარებლად სოფ. ოდიშის პლატოზე. ექსპედიციის შემადგენლობაში შედიოდნენ ამავე ინსტიტუტის მეცნიერი თანამშრომლები ნ. ზ. კილაძე და აღ. ნ. კალანდაძე, რომელთა სპეციალობის ინტერესი ძირითადად ნივთიერი კულტურის ამ რიგის ძეგლების შესწავლის სფეროში ძვეს.

ექსპედიციის მიზანი იყო, საერთოდ, გაეგრძელებინა ა. კალანდაძის მიერ 1936 წელს დაწყებული მუშაობა ზუგდიდის რაიონში ძველი და ახალი ქვის ხანის მატერიალური კულტურის ნაშთების შესწავლის დარგში, ხოლო კონკრეტულად, — ნაჩვენები წლის განმავლობაში ჩატარებულ არქეოლოგიურ დაზვერვათა შედეგების და ახლად წარმოებულ გათხრების საფუძველზე დაედასტურებინა ანდა უარყო ნეოლითის დროის პირველყოფილი ადამიანის სადგომის არსებობა ამავე რაიონის სოფ. ოდიშში.

აქ მოხსენებული პიროვნება მეცნ. აკად. ანთროპოლოგიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის, აგრეთვე ნ. მარის სახ. მატერიალური კულტურის ისტორიის სახელმწიფო აკადემიის მიერ (რომლის ასპირანტადაც ის ითვლებოდა), 1936 წლის ზაფხულში მივლინებული იყო გურია-სამეგრელოში პალეოლითის დაზვერვითი სამუშაოების განხორციელების თაობაზე.

როგორც ჩანს, მივლინება თემატიკურად ვიწრო სპეციალური იყო; მისი მოქმედების არე საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროებით იყო განსაზღვრული და თავისი ძიების გზაზე ემყარებოდა აწ უკვე ფაქტად ქცეულ, ხოლო მაშინ ჯერ კიდევ საეგებისო, მოსაზრებას გურია-სამეგრელოში პალეოლითური ნაშთების გავრცელების შესახებ. აფხაზეთში ის-ის იყო 2-3 წლის მუშაობის შედეგად დადებითად გადაწყდა პალეოლითში აფხაზეთის ტერიტორიის დასახლებულობის საკითხი². ბუნებრივია, დაისვა საკითხი ანალოგიური მუშაობის

¹ ტექნიკური მიზეზების გამო ეს ანგარიში ვერ დაიბეჭდა ენიშკის „მოამბის“ II ტომის 3-ე ნაკვეთში.

² იხ. С. Н. Замятин, Палеолит Абхазии, Труды Института Абхазской культуры, выпуск X. Сухуми, 1937.

В. И. Громоу, Некоторые итоги полевых исследований по палеолиту СССР в 1935 г. Сов. археол. № 2, М. Л. 1936. 189—199.

ჩატარების შესახებ უფრო სამხრეთ რაიონებში. ასეთი მუშაობა, როგორც ითქვა, ჩატარდა ნაწილობრივ გურიაში, უმეტესად კი სამეგრელოში, მდ. ენგურის მარცხენა მხარეზე.

მდ. ენგურის პარცხენა ნაპირის უძველეს და იმავე დროს უმაღლეს ტერასაზე, რომელიც, გეოლოგების დასკვნით, მინდელის გამყინვარების დროს ეკუთვნის¹, სოფ. ენწერის ძველ ალუვიონურ ნარიყში საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ზემოპალეოლითური ნაშთები იქნა აღმოჩენილ-შეგროვებული ადამიანთა სამუშაო იარაღების სახით.

ასეთივე შედეგები გვაქვს სოფ. ლიის, რუხის (ნიკოსია), თვით ზუგდიდის და ოდიშის (ლედგებიის) მაგალითზე, სადაც იმავე დროის (ზემო პალეოლითის) ნივთიერი კულტურის ნაშთები იქნა აღმოჩენილი.

გარდა ამისა ოდიშის ადგილსამყოფი (местонахождение), პალეოლითის გარდა, კარგად გამოსახული ნეოლითის ნაშთებსაც იძლევა.

ამგვარად, 1936 წელს ჩატარებული მუშაობის წყალობით მარტო ზუგდიდის რაიონში გვაქვს 5 ადგილსამყოფი პალეოლითის დროისა მდ. ენგურის სხვადასხვა დროის ტერასებზე² და ერთიც მდიდარი და მრავალ-კომპლექსიანი ადგილსამყოფი ახალი ქვის ხანისა ოდიშში. აქ, აღნიშნულ წელს, პირველყოფილი ადამიანის მრავალრიცხოვანი იარაღები და საყოფაცხოვრებო ნივთები იქნა შეგროვებული³, რომელთა შორის დავასახელებ I პალეოლითიდან: ა) ტრაპეციის მაგვარ, კაყის მიკროლითური ორფერდობა ლამელების განივ კვეთილებს რეტუშირებული არაპარალელური მხარეებით, რომლებიც, უქვევლია, გარკვეული სახის იარაღის (მაგ. ნამკლის და მისთანათა) ცალკეულ დეტალებს წარმოადგენს; ბ) კაყისავე ხერხებს მოგრძო ლამელების მკრელ გვერდებზე გაფორმებულს; გ) თავისებურ საჭრისებს მოგრძო ტრაპეციის მოყვანილობისა, დამახასიათებელი სასაჭრისო ნახეთქით და დამაჩლუნგებელი რეტუშით ერთ კუთხეში; დ) საჭრისებს, შუალა, ხიწვიანი და სხვადასხვა ტიპისას; ე) საფხეკებს სხვადასხვა ტიპისას; ვ) ნუკლეუსის მაგვარ მასიურ მკრელ იარაღებს; ზ) კომპრესორებს რეტუშისათვის; თ) ნუკლეუსებს; ი) უამრავ რეტუშირებულ ლამელებს და ანატეკებს და სხვ. II ნეოლითიდან: ა) გახეხილ (отшлифованные) ნაჯახებს; ბ) ხელნაჯახებს; გ) ხელჩაქუჩებს; დ) სატეხებს; ე) თოხ-წერაქვის მაგვარ მიწის სამუშაო იარაღებს (мотыгообразные); ვ) დიდი ზომის მაკროლითური იარაღებს; ზ) იარაღების სახებ და სალეს ინსტრუმენტებს; თ) ფილთაქვებს (пестяки); ი) ხელწისკვილის ქვებს (жернова); კ) გრდემლებს, დამტვრეულ იარაღთა უამრავ ნაწილებს, წარმოების ნარჩენს და სხვა მრავალს⁴.

¹ Б. Ф. Мефферт, Геологические исследования в Мингрелии, Труды Гл. Геолог.-Разведочного Управл. ВСНХ СССР, вып. 64, М.-Лингрл., 1931 г.

² ენწერის ადგილსამყოფი, როგორც ითქვა, მოთავსებულია მინდელის ტერასაზე, ლიისა და ზუგდიდის—რისისაზე, ხოლო რუხი კი—გურუმის ტერასაზე.

³ ხაზს ვუსვამ ამ სიტყვას იმიტომ, რომ ყველა ეს ნივთები დედამიწის ზედაპირიდან ანაკრეფი და შეგროვილია და არა საჭირო გათხრების შედეგად მოპოვებული.

⁴ ჩამოთვლილი ნივთები ინახება МАЭ-ს (ლენინგრადშია) წინისტორიული არქეოლოგიის განყოფილების კოლექციების სარეზერვო ფონდში 5491, 5492 და 5493 ნომრებს ქვეშ.

ცხადია, უბრალო ჩამოთვლაც კი ამ იარაღებისა გარკვევით მიგვითითებს ოდიშის ადგილსამყოფის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე, მით უმეტეს ჩვენი ტერიტორიისათვის.

საჭირო იყო გარკვეულიყო საკითხი, თუ რამდენ კულტურულ ფენასთან გვაქვს აქ საქმე და აღნიშნული ნაშთები როგორი მორიგეობით განლაგდება არსებული ფენებისდა მიხედვით; უფრო მოკლედ, აუცილებელი იყო ამ ადგილსამყოფის არქეოლოგიური სტრატეგრაფიის დადგენა.

ამ ამოცანის გადაჭრა თავისთავზე აიღო ჩვენი ინსტიტუტის ექსპედიციამ, რომელსაც, უნდა ხაზგასმით აღინიშნოს, არავითარი მემკვიდრეობა ქვის ხანის კვლევა-ძიებისა ამ ტერიტორიაზე, გარდა 1936 წელს წარმოებული დაზვერვითი სამუშაოსი, არ გააჩნდა.

ზუგდიდის არქეოლოგიური ექსპედიცია შეუდგა გათხრით სამუშაოებს ოდიშის ზეგანზე 1937 წლის 24 ნოემბერს.

სოფ. ოდიში, რომელსაც ძველად ლედგების ანუ დგებუაძიების სოფელს ეძახდნენ, საკმაოდ დიდი და ამდენადვე ლამაზი სოფელია. სახელწოდება ოდიში მას მიეცა საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ. ის მდებარეობს ქ. ზუგდიდიდან 6 კილომეტრის მანძილზე ჩრდ.-აღმოსავლეთით, მდ. ჯუმის მარჯვენა ნაპირის შემადგენაზე. თვით ადგილი, სადაც გათხრები იქნა წარმოებული, ამ სოფლის ბოლოზეა, ესაზღვრება სოფ. კორცხელს, და წარმოადგენს სავსებით თავსწორ მთავანს თუ ზეგანს („პლატო“), რომელიც აღმოსავლეთ და სამხ.-აღმოსავლ. მხრით დიდი დაცემის კუთხით მსწრაფლ ეშვება მდ. ჯუმის დაბლობისაკენ, ჩრდილო დასავლეთი მხრიდან იკრავს ყრუ ხეცს, ხოლო დასავლეთისა და სამხრეთ დასავლეთის მიმართულებით (ზუგდიდისაკენ) თანდათანობით, დახრის უმნიშვნელო კუთხით, ეშვება და ბოლოს ერწყმის მდ. ენგურის მარცხენა ნაპირის რისის ტერასას. ზეგანის სიმაღლე შ. ზღვის დონედან 273 მეტრს აღწევს: ჩრდილოეთის განივი 59° 30'-ია, ხოლო აღმოსავლეთის სიგრძედი 42° 30'¹. ფლორა კოლხიდის ზეგნების ლანდშაფტის დამახასიათებელია და მისგან არაფრით არ განსხვავდება. თვით ადგილი ყოველმხრივ გაშლილია, ახლავს კარგი სასმელი მთის წყაროები, ნიადაგი არცთუ მწირია, ხოლო ჰავა ზღვისა და ალპიური მთების ნორმალურ რბილ შეზავებას წარმოადგენს. ყველა ეს ბუნებრივ-კლიმატური მონაცემი ადგილს ათვისებისათვის იმ თავითვე ზედმიწევნით სასარგებლოდ ხდიდა.

ზეგანის მთელი ვარგისი ფართობი დღეს ოდიშის კოლმეურნეობის ჩანსა და თამბაქოს პლანტაციებისთვისაა გამოყენებული. დარჩენილი იყო დაუმუშავებლად მხოლოდ პლატოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდობის გასწვრივ არსებული ვიწრო ზოლი (დაახლოებით ზომით 100,0 × 8,0 მეტრზე), რომელიც ორმა მოხუცების გადმოცემით აგრეთვე იხვენბოდა ამ 40—50 წლის წინათ.

¹ იხ. საქ. 5 ვერსიანი რუკა № 6, აგრეთვე Б. Ф. Мещеряк-ის დასახელებულ შრომასთან თანდართული სამეგრელოს გეოლოგიური რუკა.

ექსპედიციის 15 დღის მუშაობის შედეგად აქ გათხრილ იქნა 150 კვად. მეტრამდე ფართობი; აგრეთვე ნაშთების გავრცელების საზღვრების გამოსარკვევად გათხრების მთავარი კერის ირგვლივ გათხრილ იქნა 4 შურფი, რის შედეგად აღეილი წარმოსადგენი შეიქნა ნაშთების განლაგების ლოკალური ხასიათი.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ადგილზე ტექნიკური კულტურების და ამისთვის საჭირო მიწის მძრალად მოხვნისა გამო, მთავარი კერა, სადაც, ბუნებრივია, უნდა ვიგულისხმოთ ნაპოვნთა ცოტად თუ ბევრად კონცენტრირებული კომპლექსი და შეიძლება საცხოვრებელიც, უკვე განადგურებული და მეცნიერებისათვის საბოლოოდ დაკარგულია. ამიტომ ჩვენ იძულებული გავხდით დავკმაყოფილებულიყავით მისი (მთავარი კერის) მხოლოდ პერიფერიით, რომლისგან წარმომობილი კულტურული ნაშთების მთავარი მანკა, საქმის ასეთი ვითარებისა გამო, მათ ცალმხრივობაში მდგომარეობს; ასე, მაგალითად, ჩვენ არა გვაქვს მონაცემები ანთროპოლოგიური, არც პალეონთოლოგიური ხასიათისა. არაფერი შემონახულა აგრეთვე ნეოლითის დროის თავისებური საცხოვრებელი კომპლექსიდან, რის გამოც ჩვენ ძალიან შეზოქილი ვართ ცოტად თუ ბევრად თავისუფალ მსჯელობაში და იძულებული ვართ პირველყოფილ ოდიშელთა მატერიალური ცხოვრების განსაზღვრულ მხარეებზე მათი წარმოების იარაღთა და ზოგიერთ საყოფაცხოვრებო მნიშვნელობის დანაშთის მიხედვით ვიმსჯელოთ.

1937 წლის გათხრების საშუალებით მოპოვებულ მასალებს, 1938 წლის მასალებთან ერთად (ესენი მნიშვნელოვნად ავსებენ ერთიმეორეს), ჩვენ ქვის საუკუნის ორ სხვადასხვა, მაგრამ ერთიმეორის მომდევნო პერიოდებს ვაკუთვნებთ, რომლებიც, ტექნიკის პროგრესის თვალსაზრისით, ავტონომური მოსახლეობის მატერიალურ ცხოვრებაში მწარმოებელი ძალების იმანენტური განვითარების ორ სხვადასხვა სტადიას შეესაბამება. ეს პერიოდები გახლავთ პალეოლითი (ამ შემთხვევაში ჩვენ გვაქვს მისი დასასრული, ე. წ. ტარდენუანის ეპოქა) და ნეოლითი.

უფრო სწორედ, ოდიშის სადგომის სახით, ერთი მხრით, ჩვენ საქმე გვაქვს ე. წ. მეზოლითურ (კავკასიაში პირველად აღმოჩენილ) კულტურასთან, რომელიც მოასწავებს პლეისტოცენის (ძვ. მეოთხეულის) დასასრულს და თავისი მიკროლითური ინვენტარის გაბატონებული მდგომარეობით წარმოადგენს ძველიდან ახალი ქვის ხანაში კანონზომიერ გარდამავალ საფეხურს¹; ხოლო მეორეს

¹ იხ. II. II. Ефименко, Дордовое общество, изв. ГАИМК, вып. 79, 1934 წ. М.-Лен.-град.

Г. Обермайер, Доисторический человек, т. I, СПб, 1913 წ. გვ. 242—253.

Г. и А. де Мортилье, Доисторическая жизнь, СПб, 1903 წ.

H. Breuil, Les subdivisions paléolithique supérieur et leur signification, Congr. Intern. prehist., Geneve, 1912, გვ. 165—238

R. Schmidt, Die Grundlagen für die Diluvialchronologie und paläoethnologie Westeuropas, Z. F. Ethn. 1911 წ. გვ. 945 და შემდეგი.

Déchelette, J. Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine, Archéologie préhistorique, Paris, 1925 წ.

В. А. Городцов, Археология, т. I; Каменный период, Госуд. изд-ство, М.—Ленгрд, 1923 წ. გვ. 303—396.

შხრით— ახალი ქვის ხანის ნაშთებთან სამუშაო იარაღთა განვითარებული ფორმებით, რომელთა ფიქსირება აგრეთვე პირველად ხდება ამიერ-კავკასიის მატერიალური კულტურის განვითარების ისტორიაში.

მეზოლითის განეკუთვნება აქ მოპოვებული კაჟის ინვენტარის უმრავლესობა, რომელთა შორის დომინირებულ მნიშვნელობას იძენს გეომეტრიული მოხაზულობის მიკროლითური იარაღები და მათი ცალკეული ნაწილები¹.

არ შევჩერდებით აქ წარმოდგენილ ზოგიერთ იარაღთა დახასიათებაზე; რამდენიმე სიტყვას ვიტყვით მხოლოდ მოპოვებული კომპლექსის წამყვან ფორმებზე, რომელთა შორის პირველი ადგილი ტრაპეციის მაგვარ მიკროლითებს უჭირავთ; ესენი წარმოდგენენ მიკროლითური ლამელების განივ კვეთილებს (сечения микролитических пластинок) ტრაპეციის ან ქვეტრაპეციის, იშვიათად კი სამკუთხედის ფორმისა; მათი უმეტესობა გაფორმებულია ორფერდა (двускатное) ლამელების განივ კვეთილზე; იშვიათად გვხვდება სამ, და მით უმეტეს, ოთხფერდობიანი კვეთილები ლამელებისა. ტრაპეციის არაპარალელური მხარეები (გვერდები), გამონაკლისის გარეშე, როგორც წესი, ატარებს სუფთა ბეჯით რეტუშს, რომელიც უფრო მაღალი და შეწეულია ლამელის წიბოს დასწვრივ. ამიტომ ეს არაპარალელური გვერდები იშვიათად წარმოადგენენ სწორ ხაზს—ისინი შუა ნაწილით დროდადრო შესამჩნევად არიან შეწეული ტრაპეციის შიგნით; მათ არ გააჩნიათ ამონატეკები (выпиряшины), რომ გვეპოვნა კვალი იარაღის ამ ნაწილით გამოყენებისა; დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ეს მხარეები საგანგებოდ არის დაჩლუნგებული; ისინი უფრო გრძელია, ვიდრე პარალელურნი; ეს უკანასკნელნი ძალიან გათხელებულნი და ამიტომ საკმაოდ მკრელნი არიან; რეტუში მათ არა აქვთ; სამაგიეროდ მათზე შესამჩნევია ადგილ-ადგილ ამონატეკები, რომლებიც, ყოველ ეჭვს გარეშე, მიღებულია მათი მაგარ მასალაზე ხმარება-გამოყენების შედეგად. ასევე მზრუნველობითაა დამუშავებული სეგმენტის მაგვარი მიკროლითებიც, რომელთა რკალი დამაჩლუნგებელი რეტუშითაა დამუშავებული, ხოლო ქორდა ძალიან გათხელებულ, მკვეთავ სამუშაო პირს წარმოადგენს. ეს საგნები წარმოადგენენ არა დამოუკიდებელ იარაღებს (ამისთვის ისინი ძალიან მინიატურულნი არიან), არამედ უკანასკნელთა ცალკეულ დეტალებს, ნაწილებს, მათ აღკაზმულობას (оснащение); ასე მაგ., იმათ თავბოლოშექცევით და რეტუშირებული ნაწილების ერთიმეორეზე თანმიყოლებით ჩასდებდნენ ხოლმე ხის, ძელის ან სხვა რაიმე მასალის საამისოდ გვერდებ ამოღარულ ჩარჩოში, გამამარებდნენ მასში ფისით, კუპრით. ან სხვა რომელიმე შემაკავშირებელი მასალით და ასე ამგვარად აღწევდნენ მშვილდისრის წვერის, დანის ხერხის და სხვა მსგავსი იარაღების სრული სახის მიღებას². სწორედ ამის გამო სათანადო ლიტერატურაში მათ აღსა-

¹ об. A. de Mortillet, Les petites silex taillés à contours géométrique, trouvés en Europe, Asie et Afrique, Revue mensuelle de L'école d'anthropologie de Paris, sixième année, XI—15/XI, 1896 წ.

² об. С. Н. Бибииков, Предварительный отчет о работе Крымской экспедиции 1935 г., Советская археология, № 1, изд. АН СССР, М.-Ленинград. 1936. стр. 195—212
 აგრეთვე Leakey L. S. B. The Stone Age Cultures of Kenya Colony, Cambridge Univ. Press. 1931 წ. XIII.

ნიშნავად განმტკიცდა სახელწოდება: იარაღის აღსაკაზმავი სადები ანუ ჩასართი (вкладыши для оснащения орудий).

ამავე სერიას მიეკუთვნება tranchet-ის ტიპის მინიატურული ეგზემპლარები, შავი გამქვირვალე ობსიდიანისაგან გაკეთებულნი, რომელთაც ერთი (ზურგის) მხარე თანამიმდევრობითი მცოცავი რეტუშით (ползучая ретушь) აქვთ გაფორმებული; თეორეტულად ეს სახეებიც იარაღთა დეტალებს უნდა წარმოადგენდნენ, ხოლო თუ როგორი იყო მათი პრაქტიკული გამოყენება, ეს ჯერჯერობით გაურკვეველი რჩება.

გარდა ამისა, ჩვენ გვაქვს საკმაოდ მრავალრიცხოვანი სერია მეზოლითისაბთვის ფრიად დამახასიათებელი საჭრისებისა, რომლებიც ფორმით იმავე, მხოლოდ მოგრძო ტრაპეციებს მოგვაგონებს; ლამელას ორივე ბოლოს, უფრო ხშირად ერთს, აქვს განივი წმინდა რეტუში, ხოლო გვერდზე კი ჩვეულებრივი სიგრძივი სასაჭრისო ნახეთქი (резьбовый канал). საჭრისების გაფორმების ასეთი ხერხი ყველაზე მეტად ამ პერიოდში იყო გავრცელებული.

ოდიშის მეზოლითისავე კოლექციას ეკუთვნის პატარა ზომის საგულდაგულოდ შესრულებული სხვადასხვა ტიპის საფეხეკები, კაჟისა და ობსიდიანისა. ამავე მასალის წვრილი სახერტები, კომპრესორები, ნუკლეუსები, როგორც პრიზმისებური, ისე კონუსისებური, უამრავი წვეტანები, ლამელები თავ-გვერდებრეტუშირებული, როგორც მიკროლითური, ისე დიდი ზომისა და მრავალი სხვა სახეები, რომელთა ადგილობრივი წარმოება არავითარ დავას არ იწვევს. ყველა ეს ერთად აღებული წარმოადგენს ერთიან, მონოლითურ კომპლექსს— შინაგანი კავშირით ურთიერთზე მჭიდროდ დამოკიდებულს—სამეურნეო შეიარაღებას იმდროინდელი ადამიანისას.

ამ მხრივ ოდიშის მეზოლითური სადგომი ენათესავება ხმელთაშუაზღვის პროვინციის¹, მცირე, აზიის და აგრეთვე ყირიმის ანალოგიურ სადგომებს (შან-კობა, ფატმაკობა და სხვა). მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენი სადგომი უკანასკნელებზე გაცილებით ღარიბია (მას არ გააჩნია არავითარი პალეო-ანთროპოლოგიური, პალეონთოლოგიური, ყოფაცხოვრების, ხელოვნების და სხვა მონაცემები), ეს ნათესაობა და კულტურის ერთიანობა მაინც საკმაოდ მტკიცეა ისეთი დიდი და მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი ფაქტორის ერთგვარობის წყალობით, როგორსაც წარმოების საშუალებათა წარმოება შეადგენს.

ოდიშის ნეოლითური მოსახლეობის იარაღებიდან დავასახელებთ: ა) ქვის ბეჯითად გახეხილ-გაპრიალებულ ნაჯახებს, როგორც მასივური, ოდნავ მომრგვალებული ყუით, ისე ვიწრო ყუით და ფართო, ნახევრად ოვალური ფორმის სამუშაო პირით; მათ შორის განსაკუთრებული ადგილი უკავია ქარბი მუქი მწვანე ფერის რიყის ქვის მასალისაგან გაკეთებულ, შუაში ყუა-გახევრეტილ, კომბინირებულ იარაღებს (გვაქვს მხოლოდ ორი იარაღის თითო ფრაგმენტი), რომლებზედაც დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ მათ ერთ ბოლოზე ნაჯახი უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი (ეს უდავოდ), ხოლო მეორე მხარეზე შეიძლება ჩაქურჩი

¹ ხმელთაშუაზღვის და ატლანტიკის პროვინციის გამოყოფა-დადგენის შესახებ იხ. ჰ. ბროლის ზემოთდასახელებული შრომა.

ანდა წერაქვის მაგვარი პატარა იარაღი; ბ) ვიწრო ყუიან, ორ მხრივ ამობურთულ, მასიურ, კარგად გახეხილ სატეხებს; აგრეთვე პატარა ზომის, მოგრძო ტრაპეციის მაგვარ სატეხებს—მკვრივი ქვიშაქვისაგან გაკეთებულებს; გ) Pic-ის ტიპის იარაღებს, რომლებიც ფორმით წერაქვს მოგვაგონებს; დ) ხელჩაქუჩებს (отбойники), ე) სახნისის ფორმის მიწის სამუშაო იარაღებს და მახასიათებელი ფრთებით, ტანით და გრძელი ოვალური სამუშაო პირით; ვ) ხელნაჯახებს (ручные пухила) Coup de poing-ის ტიპისა, კაჟისაგან გაკეთებულს; ზ) დიდი ზომის მაკროლითურ იარაღებს; აგრეთვე ნაჯახებისა და სხვა იარაღების სამუშაო პირების ასალესად გამოყენებულ მკვრივ ქვიშაქვებს (песчаники), დიორიტის გრდემლებს, ფილთაქვებს (100-მდე ეგზემპ.), ხელის წისქვილის ქვებს და მრავალ სხვას, რომლებიც ესოდენ უხვად მოიპოვება ამ სადგომზე. ამას თუ დაუშატებთ წარმოებაში გაფუჭებულს, აგრეთვე დაუმთავრებელ იარაღებს, ანატეკე-ანამტერევებსა და წარმოების უამრავ ნარჩენს, ჩვენს წინ წარმოსდგება საკმაო შესაძლებლობის მქონე სახელოსნო, რომელიც ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ასრულებდა თავის დანიშნულებას.

პირველყოფილი ოდიშის ნივთიერი კულტურის ნაშთებში განსაკუთრებული ადგილი უკავია ძველს, უდავოდ ნეოლითურ კერამიკას. მართალია, ასეთი რიგის ნაპოვნთა რიცხვი ძალიან მცირეა, და რაც არის, ისიც უკიდურეს ფრაგმენტულ მდგომარეობაშია, რის გამოც მისი რესტავრაცია თითქმის შეუძლებლად მიგვაჩნია, მაგრამ ცოტა რისიმე ვაგება მინც შეიძლება; ასე, მაგ., ნაპოვნია ძირის ფრაგმენტები, რომლებიც ჭურჭლის ბრტყელ ფსკერზე მიგვითითებენ; თიხის ჭურჭელთა უმეტესობა, თუ მთლიანად არა, უყურო უნდა ყოფილიყო, რის მაგივრად მათ ყურის მხოლოდ ჩანასახი (ოღნავ შესამჩნევი მორჩების სახით) გააჩნიათ. ჭურჭლის ფრაგმენტებს (და, მაშასადამე, მთლიან ჭურჭელსაც) არა აქვთ გადმოკეცილი პირი (венчик) რის გამოც მათი კიდე არაფრით არ განსხვავდება გვერდის, კედლის ნაწილებისაგან. თიხა ზედმიწევნით სუსტი გამოწვის ნიშნებს ატარებს,—რაც მისი ცუდი შემონახულობის ერთ-ერთი მიზეზია; სიმაგრის გულისათვის თიხაში გარეულია რომელიღაც ბრჭყვიალა დაქუცმაცებული ნივთიერება (შეიძლება დანაყილი ობსიდიანი ან კიდევე ქარსი). ორნამენტი საკმაოდ პრიმიტიულია: ჭურჭლის კიდეზე აღმაცერად დასმული ხშირი კბილანები (зубчатый орнамент); გარეთა კედლებზე ექვატორს ზემოდან ურთიერთშორის პარალელური წყვეტილი ტეხილი ხაზები, ზოგჯერ ტალღისებური ხაზები, იშვიათად ზიგზაგი. უმკველია, ორნამენტი დასმულია იმ წამსვე, ჭურჭლის გაფორმებისას, ვინემ თიხა გაშრებოდა.

ხსენებული სამუშაო იარაღების და საყოფაცხოვრებო ნივთების დაწვრილებითი დახასიათება და მათი ფუნქციის გამორკვევა რომ განზე დავტოვოთ, მარტო მათი ჩამოთვლა არის საკმარისი დასკვნისათვის, რომ ოდიშის ნეოლითის დროის სადგომის მკვიდრთ საკმაოდ განვითარებული სამეურნეო კულტურა ჰქონიათ, რომელშიაც პირველ ადგილზე უცილობლად მიწათმოქმედება ყოფილა დაყენებული (ფილთაქვების, ხელის წისქვილის ქვების, მიწის სამუშაო

იარაღების და სხვათა პოვნის ფაქტი). გარდა ამისა კერამიკული ნაწარმის პირველი ნიშნები მეჯოგეობაზეც შეიძლება მიგვითითებდეს.

ჩვენ ზევით მკაცრად გავმიჯნეთ ერთიმეორისაგან ოდიშის ერთი და იმავე სადგომის მეზოლითური და ნეოლითური კულტურები, რისთვისაც დავკმაყოფილდით იარაღის მორფოლოგიისა და ტიპოლოგიის თვალსაზრისზე დადგომით. დასკვნების მეტი სიმტკიცისათვის, გარდა ამ ცალმხრივი და მით მანკიერი თვალსაზრისისა, საჭირო იყო დამაჯერებელი სტრატეგრაფიული მომენტის მოშვება. მაგრამ, სამწუხაროდ, ასეთი აბსოლუტურად დამაჯერებელი სტრატეგრაფიული საბუთების უქონლობა ჩვენ რამდენიმედ გვბოჭავს ძეგლის შედარებითი დათარიღების საკითხში. მიუხედავად ამისა, საქმის ფაქტიური ვითარების სწორად გაშუქების მიზნით, ჩვენ ვალდებული ვართ აღვნიშნოთ შემდეგი:

თუ გათხრების კრილებს (პროფილებს) დავაკვირდებით, დავინახავთ, რომ პირველი ფენა, კორდიანი შრე (дешовонъ слой) 4-5 სანტიმეტრის სიმძლავრით, კულტურულ ნაშთებს თითქმის არ შეიცავს;

მეორე ფენა—მსხვილმარცვლოვანი შანიადაგიანი ფენა, დამუშავებული (მძრალად ხვნის შედეგად) ნაშალი მიწა 0,40-0,45 მეტრის სიმძლ., შეიცავს ნაპოვნთა უმეტესობას, როგორც მეზოლითის, ისე ნეოლითის ნაშთებისას, ერთიმეორეში არეულს, ისე რომ მათი გამყოფი, გამაცალკეებელი შრე (თუ ოდესმე ასეთი არსებობდა) არ იყო შესამჩნევი.

ამის შემდეგ, უფრო ღრმად მიდის კულტურული ნაშთებისაგან თავისუფალი, დიდი სიმძლავრის ფენა წითელი თიხისა (ლატერიტი?). ზოგიერთი ნაშთები თუ ეხება მხოლოდ ამ უკანასკნელი ფენის ზემო ნაწილს. მაშასადამე, რიგით მეორე ფენა იძლევა ძირითადად ორივე კულტურის ნაშთებს; მაგრამ მაშინ, როდესაც ნეოლითური ნაშთები ვრცელდება მის ცენტრალურ და ზემო ნაწილში, მეზოლითის მიკროლითური ინვენტარი იჭერს ამ ფენის ქვედა ჰორიზონტს და ადვილად აღწევს ლატერიტის ზემო ჰორიზონტამდეც კი. მართლაც ძნელი დასაჯერებელია ტიპიური მიკროლითური იარაღებისა და შედარებით განვითარებული კერამიკული ნაწარმის თანარსებობა. ამ მოსაზრების დასაბუთებლად არ კმარა იმის აღნიშვნა, რომ ამ, უეჭველად სხვადასხვა დროის კულტურის ნაშთებს, არ ჰყოფს ერთიმეორისაგან ცოტად თუ ბევრად მძლავრი შრე. ეს გარემოება უწინარეს ყოვლისა მიგვითითებს იმაზე, რომ აქ პლეისტოცენის გოლოცენით შეცვლა ალბათ არ იყო დაკავშირებული ღრვა ტექტონიკურ და დენუდაციურ მოვლენებთან. ალბათ ჩვენთვის საინტერესო სამეგრელოს გეოგრაფიულ ფაციას არ განუცდია კავკასიის ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნებისთვის ჩვეული გამყინვარების პერიოდების მძაფრი მოქმედება. მით უფრო საეჭვოა ვაჟურმის გამყინვარების გავლენის ვარაუდი, რომელიც თავისი სუსტი დიაპაზონით გაცილებით ჩამორჩება წინამოვალ გამყინვარებათა პერიოდებს. ამიტომაც, რომ ხელსაყრელ გეოგრაფიულ ზონაში მოქცეულ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ბუნების მიერ განებივრებულ ამიერ-კავკასიის „წინა ისტორიულ“ მატერიალურ კულტურას, ჩრდილოეთის

ქვეყნების მატერიალური კულტურისაგან განსხვავებით, წინსვლის გაცილებით სწრაფი ნაბიჯები ახასიათებს, ანუ, სხვანაირად, ერთი და იმავე კულტურის წარმოშობა-განვითარებისათვის ამიერ-კავკასიას გაცილებით ნაკლები დრო სჭირდებოდა, ვიდრე ზემოხსენებულ ქვეყნებს. შეიძლება ამით აიხსნებოდეს საქართველოს პალეოლითის შედარებით მოკლე გზა დას. ევროპისა და საბჭოთა კავშირის ჩრდილოეთი რაიონების სინქრონული მოვლენების ხანგრძლივი განვითარების ფონზე. ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს, რამდენადაც შეიძლება მსჯელობა ერთი სადგომის მიხედვით, სამეგრელოს ნეოლითის მაგალითზე, სადაც ჩვენ მოწმე ვართ ერთ ფენაში, ერთი მეორის გვერდით, ამ კულტურის პირვანდელი და განვითარებული ფორმებისა.

25.III.38 წ.

ტფილისი.

არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1938 წელს

(ინფორმაციული ცნობა)

1937 წელს ჩატარებულმა გათხრებმა არმაზში ფართო საწყისი მისცა მთელი მცხეთის რაიონის—საქართველოს უძველესი კულტურული ცენტრის, მისი დედაქალაქის—არქეოლოგიურად შესწავლის მეტად საჭირო და საპატიო საქმეს. საქმარისია მოვიგონოთ ჩვენი ინსტიტუტის იმავე არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1938 წლის კამპანია და მცხეთა-სამთავროს სამარხების გათხრები, რომელსაც ესოდენ დიდი დიაპაზონი მიეცა მეცნიერებაში ჩვენი კულტურული წარსულის შესახებ.

არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1937 წლის მოღვაწეობაზე თავის დროზე ნათქვამი იყო ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის ბექდვითს ორგანოში¹; ამ ჯერად ჩვენს მიზანს შეადგენს დაინტერესებულთა ყურადღება შევაჩეროთ ხსენებული ექსპედიციის მიერ 1938 წელს ჩატარებულ მუშაობაზე.

არმაზის მიდამოებში დაწყებულ კვლევა-ძიებას, უნდა ითქვას, კარგი ბედი ერგო, რაც, სამწუხაროდ, არ სწყალობს ჩვენში არსებულ არქეოლოგიურ ობიექტებს. ხშირად გვაქვს ისეთი მდგომარეობა, როდესაც ერთდროულად ხელს ვკიდებთ რამდენიმე ობიექტის შესწავლას, რის გამოც ვვიხდებთ ყურადღების გაფანტვა, რიცხვობრივი მაჩვენებლებისათვის გამოკიდება, მატერიალური და სულიერი ძალების დაქსაქსვა და სხვ. ამის შედეგია ის რომ დღეისთვის ჩვენს რესპუბლიკაში რამდენიმე არქეოლოგიური ობიექტის გათხრა დაწყებული, მხოლოდ არც ერთი კი დამთავრებული არ არის.

რომ არაფერი ვთქვათ იმაზე, რომ საქმის ასეთი დაყენება ინტერესს უკარგავს, სიახლეს და სრულყოფილობას ართმევს წიაღში არსებულ და საკვლევად გამიზნულ ნივთიერ ძეგლებს, ამავე დროს ის ჩვენს მცირე ძალებს საკვლევნი საგნისადმი არასერიოზულ მიდგომას, საკითხების ბოლომდე მოუფიქრებლობას და ნაადრევ დასკვნებს აჩვევს და, მაშასადამე, საბჭოთა მეცნიერისათვის შეუფერებელ, მაგნე ტრადიციას უწერგავს.

უთუოდ ფრიად კარგი საქმე გააკეთა ინსტიტუტმა, როდესაც ის ასე გულმოდგინედ შეუდგა მცხეთის რაიონის ისტორიამდელი და ისტორიული წარსულის შესწავლას.

¹ იხ. აკად. ნ. მარის სახ. ენიმკის მოამბე, ტფ., 1937 წ. ტ. II, ნაკვ. 3, გვ. 365—400.

მთელი ამ მუშაობის ფონზე რელიეფურად ინაკეთება არმაზის ორი არქეოლოგიური კამპანია (1937 და 1938 წწ.) და მათი მეტად ხელშესახები შედეგები.

არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიციის შემადგენლობა 1938 წელს ასეთი იყო:

1. აღ. კალანდაძე, ენიმკი-ს მეც. თანამშრ., ექსპედ. ხელმძღვანელი;
2. გ. ლომთათიძე—ამავე ინსტიტუტის ასპირანტი;
3. ირ. ქავთარაძე—ხელშეკრულებით მომუშავე არქიტექტორი;
4. ი. პახომოვი—ხელშეკრულებით მომუშავე ფოტოგრაფი, აწ უკვე ენიმკი-ს თანამშრომელი და
5. ნ. ლამბაშიძე—ტოპოგრაფი, გარიგებით მომუშავე.

გარდა ამისა ინსტიტუტის მიერ ექსპედიციაში მოკლე ვადით მივლინებული იყო ნ. ხოშტარია.

ექსპედიცია გაემგზავრა სამუშაოთა ადგილზე 1938 წლის 15 ივლისს და დაჰყო იქ იმავე წლის 21 სექტემბრამდე.

თავისი მუშაობის მიზანს ექსპედიცია შემდეგნაირად განსაზღვრავდა:

1. საბაზანო ნაგებობის გათხრების დასრულება;
2. იმ სამარხი-ქვაყუთების გათხრა, რომლებიც აბანოს გათხრების რაიონში გვხვდება და

3. სარეკონსტრუქციო სამუშაოების წარმოება მცხეთა-არმაზის რაიონში ნივთიერი კულტურის ჯერ უცნობი ძეგლების რეგისტრაციისა და წინასწარი აღწერის მიზნით.

როგორც უწინ გვქონდა აღნიშნული (იხ. იგივე მოამბე, გვ. 371) 1937 წ. აღნიშნული ნაგებობის მხოლოდ ნაწილის, დაახლ. ნახევარზე ცოტა მეტის, გათხრა მოესწრო; მისი მეორე ნახევარი (აღმოსავლეთი ნაწილი)—არა ნაკლებ სინტერესო თავისი გეგმით და დანიშნულებით, წელს გაითხარა.

ვინაიდან არმაზის აბანოს შესახებ 1937 და 1938 წლ. გათხრების მიხედვით ჩვენ მიერ სპეციალური შრომა მზადდება, ამიტომ მის შესახებ აქ სიტყვას-ალარ განვაერთობთ; გაკერით აღნიშნავთ მხოლოდ შემდეგს.

წელს დავასრულეთ:

1. იატაკქვეშა გათხრების მეორე განყოფილების სათავსოს (помещение подпольного отопления, კალორიფერის),
2. აუზიანი (საკუთრივ აბაზანიანი) სათავსოს,
3. ერთერთი დამხმარე ხასიათის სათავსოს და
4. ნაგებობის აღმოსავლეთი საზღვრითი კედლების გათხრა-გამოვლინება. ამით დასრულდა შენობის გათხრა; მას სჭირდება მხოლოდ გადახურვა და შეძლებისდაგვარი ფრთხილი რესტავრაცია იმ დეტალებისა, რომლებიც მეტად არის დაზიანებული და რომელთა აღდგენაც არსებული კონსტრუქციის დაცვით დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს.

აბანოს საველე არქეოლოგიური შესწავლა რომ დასრულდეს, საჭიროა წყალმომყვანი მილგაყვანილობის მიპართულების, მისი სათავისა და წყაროს ძიება და შესწავლა.

რამდენიმე სიტყვა თვით სათავსოების შესახებ.

1. დამხმარე სათავსოდან შემონახულია მხოლოდ დასავლეთი და სამხრეთი კედლები და აღმოს. კედლის ნაწილი; უკანასკნელის ნაწილი და ჩრდილო კედელი კი დანგრეულია ნაგებობის ჩრდილო აღმოს. ნაწილის ნამეტნავად დაზიანებისა გამო. შემონახული კედლების სიმაღლე გვიჩვენებს, რომ ეს ოთახი ზემო იარუსს ეკუთვნოდა და აუზიან სათავსოს ესაზღვრებოდა აღმოსავლეთიდან. მის

გათხრების საერთო ხედი მაღლობიდან

სამხრეთ დასავლ. კუთხეში კედლებზე ფერადი ლესილის ცალკეული კერებია შენარჩუნებული; მისი დანიშნულების გარკვევა შედარებითი შესწავლის მეოხებით იქნება შესაძლებელი. სხვათა შორის ამ ოთახის საგულეებელი იატაკის ქვეშ SW კუთხეში აუზიდან გამომავალი წყალსადები მილების სათვალთვალ არის მოწყობილი; ეს გარემოებაც ამტკიცებს რომ მას ქვედა იარუსი არ ჰქონია.

2. კალორიფერის მეორე განყოფილება სწორედ ისეთივეა, როგორც პირველი, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ის ძალიან დაზიანებულია; იატაკი, ცხელი ჰაერის სამოძრაო არხები, ჩრდილო კედლის აფსიდა და სხვა, ყველა დანგრეული იყო, არც ლესილი იყო შემონახული. მხოლოდ მრგვალი და უფრო მეტად ოთხკუთხი აგურებისაგან შემდგარი სვეტები თავიანთ ნახევარ სიმაღლით იყვნენ დაცულნი. მათი განწყობა აქაც ისეთივეა, როგორც პირველ განყოფილებაში. იატაკი აქაც მზრუნველობით დატკეპნილი კირნარევი მიწის მთლიანი

მასისაგან შესდგება. SO და NO კუთხეებში ოთახს საკვამლე სავენტილაციო თიხის მილები აქვთ დატანებული.

3. ეხლახან მოხსენებული სათავსო აღმოსავლეთის მხრით ჩვეულებრივი გასავლით უერთდება საკმაოდ მოზრდილ სათავსოს, რომლის სამხრეთ ნაწილში ფერადი ჰიდრაულიკური ხსნარით შეღესილი მოზრდილი აუზია გამართული.

აუზის იატაკი, ასეთივე ჰიდრაულიკური ხსნარით მოსხმული, ოდნავ ეშვება აღმოსავლეთისკენ, სადაც NO და SO კუთხეებში წყალსადენები თიხის მილებია ჩართული; უკანასკნელნი, გაივლიან რა 1,25 მეტრის. სისქის კედელს, ჩადიან ლარისებრი კრამიტებისაგან გამართულ არხში, რომელიც თავის მხრივ, გასდევს რა ამ სათავსოს აღმოს. კედლის ფუნდამენტს, ეშვება ფერდში. აუზს სამი მხრიდან დაჰყურებს ნიშნები: O და W მხრიდან ნახევარწრიული, ხოლო S მხრიდან სწორკუთხოვანი ფორმისა; მას შიგ ჩასავალი საფეხურებიც აქვს.

ამ სათავსოს ჩრდილო ნაწილი ღორღითა და დატეხილ-დამტვრეული ქვებით იყო ავსებული. საფიქრებელია, რომ ეს ღონისძიება მიწისქვეშა სინესტის გადასალახავად იყო მიღებული.

ამ უკანასკნელი სათავსოს აღმოჩენამ გადამწყვეტი როლი შეასრულა მთელი ნაგებობის დანიშნულების გარკვევის საკითხში.

უნდა ვიქონიოთ მხედველობაში, რომ ნაგებობის გათხრისას ვხვდებოდით თიხის სუსტად გამომწვარ გორბებს (жужелииш) და იშვიათად კერამიკული წარმოების წუნსაც; ზოგჯერ წიდაც გვხვდებოდა.

ეს გარემოება საკმარისი შეიქნა იმისათვის, რომ ექვი შეეტანათ ნაგებობის, როგორც აბანოს ფუნქციაში, და მიეღოთ ის როგორც, ვთქვათ, კერამიკული წარმოების სახელოსნო¹. მაგრამ შენობის საერთო გეგმარებამ, მისმა სახუროთმოძღვრო გამიზნულობამ, აგრეთვე მისი ცალკეული ნაწილების ფუნქციის სიცხადემ აშკარად და საბოლოოდ განსაზღვრა არმაზის ნაგებობის დანიშნულება. და პროფილი, როგორც საბაზანე ნაგებობისა. კიდევ მეტი; ჩვენი შენობა მსგავს შენობათა იმ რიცხვს უნდა ეკუთვნოდეს (მოსაზრება ჯერჯერობით პრობლემატურია), რომლებიც სამკურნალო აბანოების სახელით არის ცნობილი. მართალია, ამ უკანასკნელი მოსაზრების გასამაგრებლად ჩვენ ჯერჯერობით უცილობელი, ხელშესახები საბუთი არ გვაქვს; მაგრამ სამაგიეროდ აქ არსებული მილგაყვანილობის სისტემაში ერთი ისეთი ხასიათის ტექნიკური მონაცემი გვაქვს, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ აბანო იკვებებოდა არა მარტო უბრალო წყლით, არამედ სამკურნალო თვისებით აღჭურვილი რომელიმე მინერალური

¹ თიხის ტურქლენულობის წარმოებასთან დაკავშირებული ზემოხსენებული დანაშტები, მართალია, სრულებით არ რიცხავს ასეთი წარმოების არსებობას ახლომახლო მიდამოებში; საცხებით შესაძლებელია, რომ ისტორიულ ხანაში აქ, სადმე, ახლოს იყო ასეთი ხასიათის ქარხანა, მით უმეტეს, რომ ამისთვის ადგილზე მოიპოვება საჭირო მონაცემები, როგორცაჲ კარგი ხარისხის თიხა, ქვიშა, წყალი და სხვ. წინააღმდეგ შემთხვევაში აუხსნელი დარჩებოდა, როგორც შენობის გათხრის დროს კულტურულ ფენაში აღმოჩენილი, ისე მთელ მიდამოში გავრცელებულ კერამიკულ ნაწარმთა წარმოშობა. მაგრამ დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ყველაფერ ამას არმაზის აბანოსთან არავითარი პირდაპირი დამოკიდებულება არა აქვს. უნდა ვივლინებოდით, რომ მომავალი არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ამ მიმართულებით უშედეგოდ არ დარჩებიან.

წყლითაც; ეს საყურადღებო ტექნიკური დეტალი შემდეგში მდგომარეობს: შენობის იმ ნაწილთან, რომელიც სხვა ნაწილებთან შედარებით პირველად იღებდა წყალს, დროთა განმავლობაში დანგრევას გადაურჩა მილგაყვანილობის ორი სხვადასხვა არტერიის, ორი სხვადასხვა ტრასის ნაშთი, რომლის მიხედვით აშ-

ძვ. სასაფლაო აბანოს გვერდით აღმოს. მხრიდან

კარად ჩანს, რომ თავის დროზე ერთ-ერთ გაყვანილობას უნდა ჰქონოდა მიმართულება სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ (ის თითქმის პერპენდიკულარულად მიედგმის შენობის სამხრეთ კედელს), ე. ი. არმაზის წყლის ხევიდან ნაგებობის მიმართულებით. რაც შეეხება მეორე ტრასას, რომელსაც შენობასთან შერწყმის დამოუკიდებელი წერტილი აქვს და რომელიც წყალს (როგორს?) მიაწოდებდა ზემო იარუსს, მისი მიმართულება რამდენადმე სხვაგვარია, სახელდობრ სამხრეთ აღმოსავლეთიდან — ნაგებობისკენ. ამ მიმართულებას მივყავართ მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ამართული არმაზ-კარსნის პატარა მთაგრეხილის ჩრდილო კალთებისაკენ. მაგრამ ვერც ადგილობრივ მცხოვრებთა და ვერც თვით ექსპედიციის კვლევачიების მეოხებით, სამწუხაროდ, არმაზის მიდამოებში რაიმეგვარი თვისების მქონე მინერალური წყლის აღმოჩენა ვერ მოხერხდა. შეიძლება ეს გარემოება იმით აიხსნებოდეს რომ არც ადგილობრივი (მცხეთის) მოსახლეობა იცნობდეს ამ ადგილს ამ მხრივ და არც ექსპედიციის კვლევა-ძიება იყოს სრული, მაგრამ ასევე შესაძლებელია, რომ ასეთი თვისების წყალი, უბრალოდ რომ ვთქვათ, სრულებითაც არ იყოს ამ ადგილებში.

ყოველ შემთხვევაში ერთი ცხადია, რომ ეს ორი მიღგაყვანილობა ორი სხვადასხვა თვისების თუ ხარისხის წყლისთვის იყო დანიშნული.

უმულოდ აბანოს სამხრეთით ეკვრის ძველი სასაფლაო საკმაოდ მრავალრიცხოვანი სამარხებით. წელს ექსპედიციის მიერ გათხრილ იქნა 32 სამარე—ქვაყუთი. საერთო დაცულობა ქვაყუთებისა დამაკმაყოფილებელია. როგორც წესი, ისინი მოთავსებული არიან მიწაში თანამედროვე ნიადაგის ფენის ქვეშ 0,15—0,75 მეტრის სიღრმეზე. მათი აგებულება საკმაოდ მარტივია; ერთნი ოთხი მთლიანი ფილაქვებისაგან ცოტად თუ ბევრად მტკიცედ შეკრულ ოთხკუთხ ნაგებობას წარმოადგენენ, გადახურულს ასეთივე ბრტყელი, მასიური ფილაქვებით, რიცხვით 2-დან 4-მდე; მეორეთა კედლები კი ჩვეულებრივი ნაგლეჯი ქვიშა ქვების წყობას, ყორეს წარმოადგენს; სახურავი კი პირველთა სახურავებისაგან არაფრით განსხვავდება. ზოგჯერ შერეული ტიპიც გვაქვს: სიგრივი კედლები ამოყორილია, ხოლო განივი კი (O და W კედლები) მთლიან ფილაქვებს შეადგენენ. ადგილი გასარჩევია, რომ ამოყორილი კედლების შემადგენელი ქვები თიხანარევი მიწის (ალონა მიწის?) ხსნარით არის შეკავშირებული. გარდა ამისა ჩანს, რომ სახურავ ფილაქნებს შორის დარჩენილი გადაულახავი სივრცე-ნაპრალები თავის დროზე კირით იყო ამოგოზილი; ამას სამარეში ჩაბნეული კირის ნაწილები და ნაპრალებზე დარჩენილი კირის ხსნარის კვალი ამტკიცებს. არც ერთ ქვაყუთს არმაზიდან ფილაქნიანი საფუძველი არ აღმოსჩენია¹; სამაგიეროდ ქვაყუთთა უმრავლესობის ფსკერი მოფენილია სუფთა, ფხვიერი თიხნარი მიწის თხელი შრით, რომელიც ჰეარავს ქვადორდიანი მიწის უსწორმასწორო ზედაპირს. ეს გარემოებაც მიცვალებულზე ზრუნვის ერთ-ერთ მომენტს შეადგენს².

უმეტესობა ქვაყუთებისა ორიენტირებულია დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ (W—O); მხოლოდ იშვიათი შემთხვევები გვაქვს ხსენებული ჩვეული ორიენტაციისაგან გადახვევისა; მაგ., გვაქვს ქვაყუთები, ორიენტირებულნი ჩრდილო დასავლეთ დასავლეთიდან სამხრეთ აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთისაკენ (NW—SOO).

ძალიან ხშირად ქვაყუთების შინაგანი სივრცე წყლის მიერ გარედან შემოტანილი ფხვიერი მიწითაა მეტნაკლებად სავსე; გამოჩენილი იშვიათია.

სამარე-ქვაყუთების უმრავლესობის შინაგანი სივრცის საშუალო სიღრმე (1,75×0,80×0,85 მეტრი) თანამედროვე საშუალო სიღრმის მქონე ადამიანთათვის არის გამიზნული. არანაკლებ ხშირია ბავშვთა საფლავები (9), რომელთა კონსტრუქცია არაფრით არ განსხვავდება ღილებისაგან.

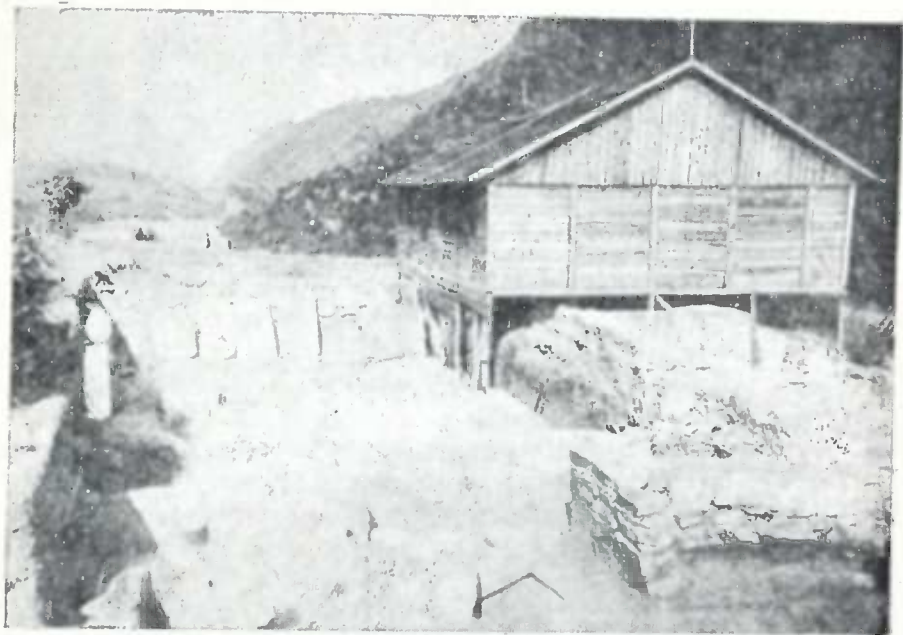
თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება გაძარცვული ქვაყუთები; მათი რიცხვი სულ სამი-ოთხია.

¹ როგორც, მაგალითად, ზაქისისა და სამთავროს ზოგიერთ ქვაყუთებს, რომელთა შორის პირველთ თხელი ფილაქნის საფუძველი აქვთ, მეორეთ კი ბრტყელი კრამიტები ან კიდევ თიხის კვადრატული ფორმის, თხელი. დაჩერეტილი და დაუჩერეტავი ფილაქნები.

² ხშირად ქვაყუთების საშენებელ მასალად გამოყენებულია ქვები, რომლებიც დაგროვდა ადგილზე დროთა განმავლობაში, აბანოს დანგრევის შემდეგ. ეს გარემოება მეტად საყურადღებოა შენობის შედარებით დათარიღებისათვის. თუ სასაფლაოს დაფუძნება ამ ადგილზე ჩვეულთაღრ. V—VI საუკ. მაინც ეკუთვნის, დროს ინტერვალად აბანოს გაუქმებასა და სასაფლაოს წარმოშობას შორის ორი-სამი საუკუნე მაინც უნდა მივიღოთ, რის წყალობით ნაგებობის თარიღი იმავე წელთაღრიცხვის I, II საუკუნეებზე მოდის.

ქვაყუთები საოჯახო საფლავებს წარმოადგენს; ასე, მაგ., 32-დან 13 ქვაყუთში სამ-სამი და მეტი ჩონჩხია მოთავსებული, 12 ქვაყუთში—ორ-ორი, ხოლო 7 ქვაყუთი თითოსთვის არის განკუთვნილი.

როგორც წესი, მიცვალეულნი ორიენტირებულნი არიან დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, ე. ი. თავით დასავლეთისაკენ არიან მიქცეულნი. მართალია,

სასაფლაო და საბაზანო შენობის ნაწილი გათბრების შემდეგ

ასეთი ორიენტაცია წინაისტორიული დროის სამარხებშიც იცის, მაგრამ, როგორც წესი, ის ქრისტიანულ ხანაში იქცა ასეთად. მხოლოდ იშვიათ შემთხვევაში გვაქვს გამონაკლისი არმაზის საფლავებში, და ისიც, მაშინ, როდესაც ერთსადაიმავე ქვაყუთში შეუძლებელი იყო ოჯახის ყველა წევრისთვის დასავლეთით თავის მიქცევა; ასეთ შემთხვევაში ზოგიერთთ, აშკარაა გვიან დასაფლავებულთ, შებრუნებული ორიენტაცია აქვთ. უეჭველია, დამარხვის ასეთი წესი ქრისტიანული სარწმუნოების მიერ გაბატონებული მდგომარეობის მოპოვების შედეგია ძველი საქართველოს იმ/კულტურულ-ისტორიულ გარემოში, რომელსაც ქართლი შეიცავდა და რომლის მოსახლეობამ ქართლის უზენაეს ხელისუფლებასთან ერთად ყველაზე ადრე აღიარა აღნიშნული სარწმუნოება. და პოზაც—მიცვალეულთა გაჭიმული მდგომარეობა, გულადმა, ზურგზე, ხელები ხშირად გულზე, მუცელზე—დღემდე შემონახული ქრისტიანული წესის მაჩვენებელია¹.

¹ მიცვალეულთა კიდურების პოზაში ერთი შტრიხი ძალიან სიმპტომატურია, ზოგიერთებს მარჯვენა ან მარცხენა ხელი. ერთადერთ შემთხვევაში კი ორივე, მენჯის არეში, თითქოს სასქესო ასოზე აქვს მოთავსებული.

მართალია, ჯერჯერობით ანთროპოლოგიური მასალა და ინდივიდთა სქესი განსაზღვრული არ არის, მაგრამ საფიქრებელია, რომ წყვილჩონჩხიანი ქვაყუთები ცოლქმართა საფლავებს წარმოადგენს, ხოლო რაც შეეხება უფრო მეტ ჩონჩხიან საფლავებს, აქ, ცოლქმრის გარდა, მათი ოჯახის წევრები იქნებიან დასაფლავებულნი. მიუხედავად იმისა, რომ ქვაყუთების უმრავლესობაში 2 და მეტი ჩონჩხია, კარგად შენახული და დაცული ხშირად ერთია, ან უკეთეს შემთხვევაში ორი.

საქმის გარემოება დაახლოებით ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: პირველ ცხედარს ახალ საფლავში ჩაასვენებდნენ და მოათავსებდნენ ჩვეულებრივ თავით დასავლეთისაკენ, ზურგზე გაჭიმულს, პირადმა. იმისათვის რომ ოჯახის მეორე გარდაცვალებული წევრი დაესაფლავებინათ, საჭირო იყო ცოტად თუ ბევრად თავისუფალი ადგილი პირველი გვამის გვერდით; თუ ასეთი იყო ხომ კარგი, თუ არა და მაშინ ახალი გვამისათვის ადგილის უზრუნველსაყოფად უწინდელ დასაფლავებულს გვერდით მისწევდნენ ხოლმე, რომელიმე კედლის გასწვრივ.

ამიტომაც რომ ის ჩონჩხები, რომლებიც გვერდზე მიწეული და კედლებზე მჭიდროდ მიტმასნილია, ცუდად არის შენახული: ძვლები მეტად დაზიანებულია ხანდაზმულობის გამო, ხოლო პირვანდელი პოხაც—გამოცვლილი გადაადგილების შედეგად¹. ზოგჯერ ისეთი სურათიც გვაქვს, როდესაც არათუ ქვაყუთში არსებულ ჩონჩხთა პირვანდელი განლაგება, არამედ მათი რაოდენობის გამორკვევაც ძნელია—ძვალთა სიჭარბისა და მათი ცუდი შემონახულობის გამო; მაგ., № 11 ქვაყუთში ორ ჩონჩხს გარდა, რომლებიც კარგად განირჩეოდა, ცხრამდე დამტვრეული თავის ქალა იყო, თუმცა არც ერთს შესაბამისი ჩონჩხები უნაკლოდ არ გააჩნდა; უკანასკნელთა ცალკეული ნაწილები სამარის კუთხეებში იყო უწესრიგოდ მიმოხრული.

ეს გარემოება იმაზე მიგვითითებს, რომ სამარხი-ქვაყუთის აშენება ოჯახის თითოეული წევრისათვის, საგრძნობი სიძვირის გამო, საკმაოდ მძიმე ყოფილა, რის გამოც ერთიდაიგივე ქვაყუთი მთელი ოჯახის წევრთა განსასვენებლად ყოფილა განკუთვნილი.

არმაზის სამარხებში ზოგიერთ ჩონჩხს ხელოვნურად უკან წაგრძელებული დეფორმირებული თავის ქალა აქვს. ითვლებოდა რა განსაკუთრებულ წასაბამ მოდად, ეს ჩვეულება გვიანი საშუალო საუკუნეების ხანამდეც კი შემოინახა.

საფლავის ინვენტარი, რომელიც ახლავს მიცვალებულთ, არ განირჩევა თავისი სიმდიდრით.

მიუხედავად ამისა, მისი საფუძვლიანი შესწავლა გარკვეულ არქეოლოგიურ ინტერესს იწვევს და ამდენად მისი გათვალისწინება მიუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს ძველი საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული სამარხი-ქვაყუთების ინვენტარის შესაცნობად.

პირველ ყოვლისა, ხაზგასმით უნდა იქნას აღნიშნული რომ ინვენტარი წარმოდგენილია მხოლოდ და მხოლოდ სამკაულებით; არც ჭურჭლეულობა (ერთად-

¹ ეს არც თუ ძალიან გულისხმიერ დამოკიდებულება ჭირისუფლებისა თავიანთი ოჯახის გარდაცვალებული წევრების მიმართ, ალბათ, საკმაო ხანდაზმულობით აიხსნება, რომლის განმავლობაში უკანასკნელთა ხსოვნა პირველთა მახსოვრობაში შერყეული იყო.

ერთი გამონაკლისის გარდა), არც საბრძოლო თუ სამუშაო იარაღები, რა სუხის მასალისაც არ უნდა იყოს ის, არმაზის ქვაყუთებმა არ იცის.

სამკაულებს შორის ძლიერ გავრცელებულ სახედ ლატენის ტიპის რამდენადმე სახეცვლილი ბრინჯაოს ხამბარაკიანი ფიბულები უნდა ჩაითვალოს; ისინი თითქმის უსახონი არიან; ზოგიერთი მათგანის რკალია (მშვილდი) მხოლოდ ბრინჯაოსი, ღერაკი კი, უკანასკნელის სიძვირის გამო, რკინის აქვთ, რის გამოც მათ ფრამენტულ მდგომარეობაში მოაღწიეს ჩვენს დრომდე. რკინასაც, როგორც მასალას დიდი წარმატება ჰქონია ასეთი ფიბულებისათვის, რომელთაგანაც მთელი ეკზემპლარები იშვიათად გადაჩენილა.

ყველაზე მრავალრიცხოვანია ქინძისთავეები, რომელნიც, უეჭველია, თავსაბურავთათვის იყენებდნენ განკუთვნილი. მასალა—ბრინჯაო და რკინა; (მხოლოდ ერთ შემთხვევაში გვაქვს შუბლის ოქროს ჩარჩოიანი ქინძისთავეი). ისინი წარმოადგენენ ბრინჯაოს ან რკინის ჩვეულებრივ მრგვალ ღერებს ერთ ბოლოზე წაწვეტებულს, ხოლო მეორე მხარეზე კარგად გაჩაღებული აყიყის, სელიანის, აქატის ან უფრო ხშირად, ბროწეულის ყვავილისებურად გაფორმებული მარჯნის თავებით შემკულს. დავასახელებთ აგრეთვე ვერცხლის, ბრინჯაოს, რკინის უსახო ბეჭდებს თითებისას, რკინისა და ბრინჯაოს მარტივ სამაჯურებს, სარტყლისა თუ ფეხსაცმლის პატარა ბალთებს, აბზინდებს; ოქროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს საყურეებს და სხვა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია 1. ოქროს ფირფიტებისაგან ნაკეთები ბეჭედი თითისა, პატარა პალმეტებითა და განივი პარალელური ხაზებით შემკული, მინისებური მასის თვალით და 2. ქალის ქამრის ბალთისებური ოქროს სამკაული ფირფიტოვანი ოქროთი ნაკეთები; ყვავილისებურად ორნამენტებული,—ფორმით ბრტყელი და მრგვალი; შუაში აყიყის ნახევარსფერული თვალი უზის.

ძლიერ იშვიათია ძვლის სამკაულები, რომელთა შორის აღსანიშნავია რამდენიმე ქინძისთავეი და ქამრის ბალთის მაგვარი ნივთი. ასევე იშვიათია ბალცამონები—შუშის საბალხამე და სანელსაცხებლე ქურჭლები.

სამაგიეროდ ექსპედიციამ უამრავი მძივები, „კაურის“ ნივარები და საკიდარები შეაგროვა. პირველთა მასალად გამოყენებულია გიშერი, აყიყი, აქატი, ქარვა, მინა, სხვადასხვა ჯიშისა და ფერის პასტა, ძვალი და სხვა.

დაბოლოს, როგორც მეტად საყურადღებო მოვლენას, აღვნიშნავთ № 12. ქვაყუთში ფულის პოვნის ფაქტს. ფული სპილენძისა გამოდგა. წარმოადგენს არაბული ფულის უკნინეს ერთეულს, ფელსიას და ეკუთვნის ჩვენი წელთაღრიცხვის VIII საუკუნეს¹.

ზემოთმოყვანილი ფაქტები: არმაზის სამარხების ჩონჩხთა ორიენტაციის, ქვაყუთების შენებისას დანგრეული აბანოს ქვის მასალის გამოყენების, თვით სამარეთა შენების ყოველი წესისა და საფლავის ინვენტარის, განსაკუთრებით კი ფაქტი ფულის პოვნის შესახებ, გვგონია, აღნიშნულ სამარხებს ჩვენი წელთაღრიცხვის VI—IX საუკუნეების ფარგლებით ათარიღებს.

¹ მისი განსაზღვრისათვის უღრმეს მადლობას მოვასწენებთ საქ. მუზეუმის ნუმისმატიკური კაბინეტის თანამშრომლებს—თ. ლომოჯრს და დ. კაპანაძეს.

ახტ. იოსელიანი

1938 წლის საზაფხულო მივლინების შემოკლებული
ანგარიში¹

1938 წ. ზაფხულს ენიმკი-ს მიერ მივლინებული ვიყავი აღბულალ-მანგლის რაიონსა და ტფილისის გარეუბნის ზოგიერთ სოფლებში.

ჩვენი მასწავლებლის აკადემიკოს ივ. ჯავახიშვილის უშუალო ხელმძღვანელობით და მითითებით გამომუშავებულ იქნა სამივლინებო გეგმა და მიზანდასახულობა, რომლის საფუძველზედაც მივლინების მთელ პერიოდში მუშაობა უნდა მეწარმოებინა.

მიზანი მივლინებისა შემოიფარგლებოდა ჩემ მიერ აღებული სადისერტაციო თემისთვის საჭირო დღესდღეობით ჯერ კიდევ ხელმისაწვდომ ისტორიულ-ეკონომიური ხასიათის გადმონაშთ ფაქტიურ მასალების შეგროვებით, რადგან ჩემი სადისერტაციო თემა არსებითად ისტორიულ-ეკონომიური ხასიათისაა, აღებული საქართველოს მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრის სოციალ-ეკონომიური ცხოვრებიდან და ემყარება ისეთს დამახასიათებელსა და ორიგინალურ ძეგლს: როგორცაა „თავგადასავალი იესე ოსეს-შვილისა“². „თავგადასავალი“ მრავალმხრივია საინტერესო ქართული კულტურის ისტორიისათვის საერთოდ, და კერძოდ კი, საქართველოს მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრის სოციალ-ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად; შეიძლება ითქვას, რომ იგი ჯერ კიდევ ვერაა მეცნიერულად შესწავლილი და სათანადოდ გამოყენებული ჩვენს მწერლობაში. ჩვენი დისერტაცია მიზნად ისახავს „თავგადასავლის“ ერთი წამყვანი საკითხის: „მოხელის ყოფაცხოვრება, ეკონომიკა და მეურნეობა“ (იგულისხმება—მსაჯული იესე ოსეს-შვილისა) გარკვევას. მივლინება მიზნად ისახავდა დასახელებულ თემის, წარმატებით დამუშავებისათვის, ცოცხალ მასალებით გამდიდრებას; რასაკვირველია ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ჩვენ სამივლინებო პერიოდში ყურადღება არ უნდა მიგვექცია სხვაგვარ ხასიათის მასალებისათვის, რომლებიც კი რომელიმე ძაფით დაკავშირებულია იესე ოსესძის ცხოვრებასა და მოღვაწეობასთან. ჩვენ ასეც მოვიქცეთ. საჭირო იყო ადგილობრივ შემესწავლა „თავგადასავალში“

¹ უფრო ვრცელი ანგარიში მოხსენდა ენიმკი-ს ისტორიის განყოფილების სბდომას 1939 წ. იანვარში.

² ტექსტი „თავგადასავლისა“ პირველად ჟურნალ „ცისკარში“ დაიბეჭდა 1871 წ. 11—12, 1872 წ. 1, 2, 4, 10, 11, 12 ნომრებში ნაწყვეტებად, ხოლო ცალკე წიგნად 1913 წ. ს. კაკაბაძემ გამოსცა. გამოცემა, როგორც პირველ; ისე მეორე შემთხვევაში, არა კრიტიკულია.

აწერილი, იესეს მიერ შენაძენი, ადგილები: შემემოწმებინა გეოგრაფიული სახე-
ლების სისწორე, გამომერკვია საზღვრებიც კი ცალკეულ ადგილ-მამულისა, რო-
მელიც იესე ოსესშვილს შეუსყიდნია, შემოუსაზღვრავს, ქვები ჩაუყარა და დაწე-
რილებით აუწერია (მაგ. სოფ. ბორბალოსა და მუხათში¹), გამორკვეული ყოფი-
ლიყო იესეს სამფლობელო მიწა-წყალი ნაყოფიერება-მდებარეობის თვალსაზ-
რისითაც, რომ ერთგვარი დახმარება გაეწია ყოველივე ამას ამ მოხელის დამა-
ხასიათებელ მეურნეობისა და ეკონომიკის მთლიან სურათის წარმოდგენისათვის;
მოგვეხდინა შემოწმება, შეინარჩუნა არსებობა დღემდე თუ არა ადგილობრივ,
იესე ოსესშვილის მიერ შესყიდულ სოფლებში, იესეს მიერვე ნასყიდი და დასა-
ხლებული ყმების, რომელთაც იესე იხსენიებს თავის თავგადასავალში, შთამომავ-
ლობამ. ამასთან დაკავშირებით გამორკვევა იესეს პირადი საცხოვრებელი და
სამფლობელო ადგილების, როგორც ქალაქ ტფილისში, ისე მის ესოდენ მრავ-
ალრიცხოვან, ტფილისის გარეშე არსებულ, ცალკეულ სოფლებში, და ასევე
გამორკვევა იესეს შთამომავლობისა, რათა შესაძლებლობა გვექონდეს შთამომავ-
ლობითი შტოს დაახლოებით მაინც დადგენისა. „თავგადასავლიდან“ ვიცით,
რომ იესეს მრავალი შვილი ჰყავდა (9—10), რომელთაგანაც რამდენიმე ბავშვო-
ბაში გარდაიცვალა. მაგრამ უმრავლესობა ამათგან გადარჩა, და გადარჩენილთა
შორის 5 თუ 6 ვაჟი ითვლებოდა. ამიტომ ძნელად დასაჯერებელი იყო, რომ
იესეს შთამომავლობიდან დღევანდელ საქართველოში იესეს მემკვიდრეობის
გამგრძობ რომელიმე პირს მაინც არ მოეღწია. ჩვენ შევუღდექით ასეთის ძიება-
საც, ტექსტის შესწავლის საფუძველზე (რადგან ტექსტის საფუძვლიანი შესწავ-
ლა გვადლევს ერთგვარ მითითებას იმისას, თუ სად ჩაუყარა იესე ოსესშვილმა
საფუძველი თავის პირადს საოჯახო და სამემკვიდრეო საცხოვრებელ რეზი-
დენციას).

ამ მიზნით აგვისტოს პირველ რიცხვებში გამოცეხადი აღბულაღის რაი-
ონულ ორგანიზაციებში და გაეაცანი ჩემი მიზანდასახულობა. ადგილობრივმა
ორგანიზაციებმა აღმითქვეს ყოველგვარი დახმარება. მეორე დღეს დილით გა-
ვემგზავრე სამშვილდეში, დავათვალიერე ციხექალაქის ნანგრევები და იმავე
დღეს საღამოთი აღბულაღში დავბრუნდი. 3 აგვისტოდან ცენტრი ჩემი მუშაო-
ბისა გადატანილ იქნა კოდასა და ბორბალოს სასოფლო საბჭოში შემავალ სოფ-
ლებში, რადგან აღნიშნულ სასოფლო საბჭოებში შემავალ სოფლების დიდი უმ-
რავლესობა-ეკუთვნოდა იესე ოსესშვილს, ამ მიდამოებში ეწეოდა იგი მეურნეო-
ბას და აქ ასახლებდა მის მიერ შესყიდულ ყმებს. დავბინავდი კოდაში, საიდანაც
გავშალე მუშაობა მუხათის, მარაბდის, დურნუჯის, კუმისის და თელეთის
სოფლებში, მაგრამ რაიმე ხელშესახები მასალა იესე ოსესშვილის შთამომავლო-
ბისა, თუ მის პირადი ცხოვრების შესახებ მოგონებად, ან თქმულებად ხალხში
შემონარჩუნებული, ვერ ვიპოვე. სამაგიეროდ შევისწავლე აღნიშნული სოფლე-
ბის ეკონომიკა დღევანდელი და ისტორიული თვალსაზრისით, რამდენადაც კი
უკანასკნელი შეიძლებოდა მოხუცთა გადმოცემით; შევაგმოწმე „თავგადასავალში“

¹ იხ. თავგადასავალი იესე ოსესშვილისა, ს. კაკაბაძის გამოც. გვ. 106—107, სადაც იესე
დაწერილებით ასწერს თავის სამფლობელოს სოფ. ბორბალოსა და მუხათში.

აწერილი გეოგრაფიული სახელები და ადგილობრივ შევიტანე „თავგადასავლის“ ტექსტში ზოგი ანგარიშგასაწევი შესწორება. კოდადან გადავედი და დავბინავდი ბორბალოში, ხოლო აქედან (ბორბალოდან) შევეუდექი მუშაობას ბორბალოს სასოფლო საბჭოში შემავალ სოფლებში, როგორცაა: ლოუბანი, ვაშლოვანი, ერტისი, (ტაენაგეთი) და თვით ბორბალო.

ჩემი ყურადღება იმ თავითვე სოფ. ბორბალომ მიიქცია, ვინაიდან სწორედ ამ სოფელში აღმოჩნდნენ ვარსიმაშვილები, ირემაშვილები და სხვა გვარები, როგორც უძველესი მკვიდრნი ამ სოფლისა; იესე ოსესშვილი თავის „თავგადასავალში“ კი წერს, რომ მან იყიდა ყმები ვარსიმაშვილები, ირემაშვილები, მურადაშვილები და დასახლა ბორბალოში. ასევე იესე, თავის „თავგადასავლის“ დასასრულს, თუმცა გაკვრით, მაგრამ მაინც გარკვევით ამბობს, რომ იგი შეუდგა ამ სოფელში თავის ოჯახის საცხოვრებელ ბინის საფუძვლის ჩაყრას¹ და სხვა. ზოგი რამ მოსაზრებანი, რომლებიც აღნიშნავდა ექვებს და მაფიქრებინებდა, რომ იესეს შთამომავლობას შეიძლება ბორბალოში შეეთარებინა დღევანდლამდე თაჲ, ჩემთვის (იხე როგორც საზოგადოდ), რამდენად იგი არავითარ კონკრეტულ და ფაქტიურ მასალას არ ემყარებოდა, არ იყო გარკვეული; საქმეს ისიც აძნელებდა, რომ ჩვენ არ ვიცოდით, თუ რა გვარით შეიძლებოდა წოდებულიყო იესე ოსესშვილის შთამომავლობა დღეს. ჩვენ ვიცოდით, რომ იესეს ნამდვილი გვარი მიქაძე იყო². ვიცოდით ისიც, რომ ერეკლე მეფემ თავადობა უბოძა იესეს³, მაგრამ იქ არაა აღნიშნული თუ რა გვარს აძლევს ერეკლე მე-2 იესეს. პლატონ იოსელიანი თავის ნაშრომში „ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა“-ში ყოველგვარ წყაროზე მითითების გარეშე იესე ოსესშვილს გვარად ბართაშვილად მიიჩნევს⁴. ამავე შეხედულებას იზიარებს ს. კაკაბაძე⁵, მაგრამ დასაბუთება ამ შემთხვევაშიც ვერაა დამაჯერებელი. ცნობილია, რომ საქართველოში 1832 წელს მოწყობილი შეთქმულ გასცა იასე ფალავანდიშვილმა; არსებობს მოსაზრება, რომ გამცემი იასე ფალავანდიშვილი არის შთამომავალი იესე ოსესშვილისა. ზემოაღნიშნული გარემოებანი აძნელებდნენ საკითხს.

როცა მე შევევითხე მოხუც კოლმეურნე ვარსიმაშვილს, თუ ვის ყმებად ითვლებოდნენ მათი წინაპრები, მან მიპასუხა: „ჩვენ ყმები ვიყავით დივნიშვილების“-ო. რამდენჯერაც კი ვკითხე, ყოველთვის „დივნიშვილზე“ ჰიმითითებდა. ასეთსავე პასუხს გვაძლევდნენ ირემაშვილებიც. ჩემი ყურადღება მიიქცია სახელმა „დივნიშვილმა“. ტექსტით დასტურდება რომ იესეს „მდივანს“ ეძახდნენ. მაგ.: „რომ მეფის ბაქარის შვილი ალექსანდრე ამბობდაო, იესე მდივანი წიგნებსა მწერსო“⁶; აგრეთვე: „ვიყავ ტფილისს, ესამართლობდი, ზოგი მდივანბეგს მეძახდა, ზოგი მსაჯულს, ზოგი მდივანს, სამსავე ვითვისებდი და განეგე-

¹ იხ. ტექსტი თავგადასავლისა, გვ. 138.

² იხ. „საისტორიო მოამბე“, წიგ. II, ს. კაკაბაძე „მასალები მსაჯულის იესე ოსესძის შესახებ“.

³ დ. პ. პურცელაძე, „Грузинские дворянские грамоты“, стр. 19.

⁴ პლატონ იოსელიანი, „ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა“ გვ. 255.

⁵ იხ. დასახელებულ მოამბეში კაკაბაძის, მითითებული სტატია და იესე ოსესშვილის თავგადასავლის წინასიტყვაობა ს. კაკაბაძისა.

⁶ იხ. იესე ოსესშვილის თავგადასავალი, გვ. 95.

ბოდა ჩემგან ყოველი სამართალი ქართლის და კახეთის¹. როცა მე ამ მიხვედრით დაეუწყე ლაპარაკი „მდივნიშვილების“ ვინაობაზე, მაშინ ერთმა იქ დამსწრე მოხუცთაგანმა მიპასუხა: „აგერ, სოფლის თავში ცხოვრობს დივნიშვილი კოლა, წადი და ის გეტყვის, რაც გინდაო“, და მიმითითა სოფ. ბორბალოს თავში დიდ ორსართულიან ქვის სახლზე. თან გამეყა კომკავშირელი ირემაშვილი, რომელიც ბორბალოს კოლმეურნეობის მოანგარიშედ ითვლებოდა, ხოლო კოლმეურნეობის კონტორა კი მოთავსებულია სწორედ „მდივნიშვილი“ კოლას სახლში.

დაეკებულ გორაკიდან სოფ. ბორბალოს თავში (დასავლეთიდან) მთელ სოფელს გადმოჰყურებს ამ გორაკზე ამართული დიდი ორსართულიანი, ლურჯი თლილი ქვით აგებული სახლი. განიერ გრძელ აივანზე შემოგვეგება ხანში შესული, ლაზათიანი გამომეტყველების, დარბაისელი და სტუმართმოყვარე მასპინძელი, — კოლა „მდივნიშვილი“, როგორც მას ამ სოფელში ეძახიან. გამოირკვა რომ კოლა „მდივნიშვილის“ ნამდვილი გვარი ბარათაშვილია. „მდივნიშვილს“ მას ეძახიან მეტსახელად — გვარის მაგიერ. ეს მეტსახელი იმდენადაა გავრცელებული და გამჯდარი ბორბალოელ კოლმეურნეების ცნობიერებაში, რომ იშვიათია იქ იმათგან გაიგონოთ მიმართვაში ან საუბარში ბარათაშვილი. ისინი ჩვეულებრივ „დივნიშვილს“ ამბობენ.

წინასწარი მოსაზრებანი და ეჭვები იესე ოსესშვილის ბორბალოში დამკვიდრებისა და მისი შთამომავლობის არსებობის შესახებ დღევანდლამდე თანდთან მტკიცდებოდა ჩემში.

კოლა ბარათაშვილთან შეხვედრამ, მასთან ორი კვირით გულდასმითმა და შემაჯერებელმა საუბარმა, მოგონებებმა, ტექსტთან დაპირისპირებასა და მიმართებაში, საბოლოოდ დაგვარწმუნა მასში, რომ კოლა („მდივნიშვილი“) ბარათაშვილი არის შთამომავალი იესე ოსესშვილისა² (იესე მდივნისა). ამ მიკვლევამ (იესეს შთამომავლობის აღმოჩენამ) ჩვენ გავვიწია დიდი დანხარება შემდგომი საკვლევი მუშაობის სწორად წარმართვაში და ფაქტიურ კონკრეტულ მასალის, ოსესშვილის სამფლობელო მიწა-წყლის, სახლ-კარისა და სხვათა შესახებ, დაზუსტებაში.

ზეპირი ცნობების შეკრებისას, ჩვეულებრივად მე არ ვეყრდნობოდი ცალკე მთხრობელთ ჩემთვის საინტერესო საკითხის საფუძვლიანად გამოსარკვევად, არამედ თითოეულ თხრობის, მოგონების თუ გადმოცემის ჩაწერას ჩემ მიერ, წინ უძღოდა მსჯელობა და აზრთა გაცვლა-გამოცვლა, ხშირად 20—25 მოხუც და ახალგაზრდა ადგილობრივ კოლმეურნე გლეხებს შორის. განსაკუთრებით ეს იქმის ბორბალოსა და ბორბალოს სასოფლო საბჭოში შემავალ (ერტისი, ღოუბანი, ვაშლოვანი) სოფლებზე. ადგილობრივი გლეხობა დიდად დაინტერესა იესე ოსესშვილის თავგადასავალის ტექსტმა. ამიტომ ბუნებრივია, რომ სწორედ ბორბალოსა და მის სასოფლო საბჭოში შემავალ სოფლებში მომიხდა დაყოვნება შედარებით ესოდენ ხანგრძლივად.

¹ იხ. იესე ოსესშვილის თავგადასავალი გვ. 121.

² კოლა (ნიკოლოზ) ბარათაშვილი იყო იესეს უკანასკნელი და ერთადერთი შთამომავალი. იგი მიმდინარე წლის მარტის 10-ს მოულოდნელად გარდაიცვალა. ჩვენ იმით ვართ მზოდლოდა კმაყოფილი, რომ ზოგი რამ მასალები ჩავიწერეთ მოხუც კოლასაგან მოგონების სახით.

უკანასკნელად ორ-ორი-სამი დღით მიხდებოდა მუშაობის წარმოება შემდეგ ადგილებში: სალორისი, წვერი (პრიუტთან), ბეთანია, ასურეთი, კოქორი, შინდისი, ტაბახმელა, წყნეთი, ლისი, თხინვალი, დილომი, ხოლო უფრო გულდასმითი და ხანგრძლივი მუშაობა ჩავატარე ქალაქ თელავისა და მის რაიონში შემავალ რიგ სოფლებში¹.

საჭირო იყო მუშაობის კიდევ რამდენიმე დღით, გაგრძელება, რომ მივლინება მიჩნეული ყოფილიყო სრულიად დამთავრებულად². მაგრამ მოულოდნელი სახიფათო შემთხვევა, ტყიან ადგილებში ცხენით მოგზაურობის დროს, ბეთანიის მთაგორიან ადგილებში, იქცა დროებით შემაფერხებელ მიზეზად.

ჩვენმა მივლინებამ ინსტიტუტისაგან, საჭირო მასალების შეგროვების თვალსაზრისით ჩემ მიერ აღებულ სადისერტაციო თემასთვის შეიძლება ითქვას რომ გაამართლა თავისი დანიშნულება და სამივლინებო პერიოდის განმავლობაში მოპოებულ იქნა ძვირფასი მასალები, რომელიც შუქს მოფენს და ნაწილობრივ მაინც შეაგებს საქ. ისტორიის XVIII საუკუნის ერთ-ერთ უძვირფასეს ძეგლს — მსაჯულ იესე ისესშვილის თავგადასავალს.

¹ თელავს საქართველოს ისტორიის XVIII საუკუნის სურათის ნათლად აღდგენისათვის დღესაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. თელავის რაიონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი ფლობს ხელთნაწერების საბუთების საკმაო რაოდენობას, რომელთა შორის დიდი უმრავლესობა ერეკლე II-ს ეკუთვნის. საბუთებში აღმოჩნდა იესე ისესშვილის მანუსკრიპტები (ორი საბუთი), რომელსაც თვით იესე მისგან „მოწონებულ ბეჭდით“ ამოწმებს. აღნიშნული საბუთის ბეჭდის წარწერა გვეზარება „თავგადასავლის“ დამაზინჯებულ ტექსტის გასამართავად. თელავის რაიონში დაეყვი ორ კვირას. ამ ხნის განმავლობაში თელავის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის დირექტორის ს. მამულაშვილის გულთბილ შეზვედრით და ხელის შეწყობით შევსძელი თელავის მუზეუმის (რომელიც სამეფო სასახლის შენობის სამ ოთახში იმყოფებოდა) საფუძვლიანად შესწავლა. შევისწავლე ყველა ხელთნაწერი და გადმოვიწერე 15-მდე ჩემთვის საჭირო ხელთნაწერი. აღვრიცხე მასალები, რომელიც უნდა გადადებულ იქნას ფოტო სურათებით ამ უახლოეს პერიოდში (დაახლოებით 50 ობიექტამდე). აღნიშნული დრო რაოდენობის განმავლობაშიც მე მიხდებოდა მუშაობა თელავის რაიონში, გამოვიყენე რაიონის ისტორიულად დამახასიათებელ და საინტერესო მატერიალურ კულტურის ძეგლების დასათვალისწინებლად და ჩემთვის საინტერესო თვალსაზრისით ზოგი რამ მასალების ჩასაწერად. ამ მიზნით ვიყავი გრემში, შუაშთის მონასტერში, იყალთოში, ბახტრიონში, ახმეტაში, მატაანში, საბუესა და ალავერდში. დასახლებულ ადგილების ზოგად გეოგრაფიულ-ეკონომიური ვაცნობის გარდა, ჩვენ იქ შევკრიბეთ ზოგი რამ, ჩვენთვის საინტერესო ფოლკლორული და მეტროლოგიური მასალები.

² აქვე უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ ამ მუშაობის ჩატარება ვერ მოესწრო სამივლინებოდ გათვალისწინებულ დროის განმავლობაში. (გათვალისწინებული იყო 1 თვე, საჭირო შეიქნა დამატებით 10 დღე).

ტექნიკური რედაქტორი შ. ჭუმბურიძე

გადაცემულია ასაწობად 3.4.1939	ხელმოწერილია დასაბეჭდად 7.7.1939
კალაღდის ზომა $70 \times 105 \frac{1}{16}$.	საავტ. სააღრიცხვო ფორმა 17
მთავლიტი № 2135	ბეჭდვური ფორმა $12^3/4$
შეკვეთა № 315	ტირაჟი -1000

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის სტამბა. ტფილისი, წერეთლის ქ. 7

იბუჭდებან და ახლო მომავალში გამოვან

1. გიორგი წერეთელი, საქართველოს მუზეუმის ურარტული ძეგლები, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით.
2. ვ. ბარდაველიძე და გ. ჩიტაია, ქართული ხალხური ორწამენტი, ხევისურული, I, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით.
3. ნ. ხიზანიშვილი (ურბნელი), ეთნოგრაფიული ნაწერები, დოც. გ. ჩიტაიას რედაქციით.
4. „ვაჰანის ქვაბთა განგება“, ლ. მუსხელიშვილის გამოცემა, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით.
5. პ. გუგუშვილი, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1938 წ. ნაკვ. III, პროფ. ს. ჯანაშიას რედაქციით.
6. ბერი ეგნატაშვილი, „ახალი ქართლის ცხოვრება“, აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით.
7. „სვანური ხალხური პრეზია“, აკად. წევრ-კორესპ. ა. შანიძისა და პროფ. ვ. თოფურიას რედაქციით.
8. „სვანური ხალხური პროზა“, აკად. წევრ-კორესპ. ა. შანიძისა და პროფ. ვ. თოფურიას რედაქციით.
9. საგლეხო საბუთები, დოც. ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით.

ИЗДАТЕЛЬСТВО ГРУЗИНСКОГО ФИЛИАЛА АКАДЕМИИ НАУК СССР
Тбилиси, ул. Махарадзе 14.